

כנס מחקרי חברון ויהודה דברי הכנס

קובץ מאמרים בעקבות הכנס הרביעי
שהתקיים בקרית ארבע חברון ביום ז' סיון תשע"ד

עורכים: יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

הוצאת מדרשת חברון, קרית ארבע-חברון, תשע"ה 2015

תוכן העניינים

דבר העורכים

מאמרים:

נעם ארנון

11 האדומים בהר חברון ומערת המכפלה.

גרשון בר כוכבא

45 הרא"ם (רבי אליהו מנ"י) - אישיותו, דמותו ופועלו.

יצחק ספיר

65 הרב יעקב יוסף סלונים.

דוד עמית

77 כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה הי"ט ובראשית המאה הכ'.

משה אוריאל

89 חלקה של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ביישוב שטחי יהודה ושומרון.

יורם אלמכיאס

103 "עיר האבות מתעוררת" - מחקרים עלומים על חברון וסביבתה מראשית המאה ה-20.

ישי נצר, ישראל מוניץ "אסרי לגפן עיר"

122 גידול הגפן בהר אז והיום

הרצאות:

אריה רוטנברג

139 לזכרו של דוד עמית ז"ל, ראשית המחקר על חברון וסביבתה לאחר מלחמת ששת הימים.

שרה מוריה ברוור מראיינת את עוזיאל בן דוד טרזן

153 פעולת יחידה 101 'כפפות משי' בחברון.

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

סייעו בעריכה: חנה עמית, דליה גבאי, יצחק אריאל

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

© כל הזכויות שמורות למדרשת חברון

הוצאת מדרשת חברון, מדרשה ללימודי א"י ויהדות

ת.ד. 1631 קרית ארבע חברון 90100

טל' 02-9961311, פקס 02-9961801

דוא"ל: midrasha@mhebron.org

עיצוב והפקה: אשחר & ותקין

קובץ זה מוקדש לזכרו המבורך של
הרב משה לוינגר זצ"ל
אבי היישוב היהודי המחודש בקרית ארבע-חברון
וממחוללי ההתיישבות ביהודה ושומרון

הרב משה לוינגר תרצ"ה-תשע"ה
שנת הארבעים ושמונה לאיחוד ירושלים ושחרור חברון

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

משה אוריאל, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן
יורם אלמכיאס, מדרשת חברון, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה אוני' בר אילן
נעם ארנון, מדריך וחוקר תולדות חברון, דובר היישוב היהודי בחברון
עוזיאל בן-דוד, 'טרזן', לוחם יחידה 101.
ד"ר גרשון בר כוכבא, מכללת אפרתה ומדרשת חברון
שרה מוריה ברוור, מדרשת חברון
ד"ר ישי נצר ושראל מוניץ, מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אוניברסיטת אריאל
ד"ר יצחק ספיר, מכללת אורות ישראל
ד"ר דוד עמית ז"ל, כפר עציון, ירושלים.
חנה עמית, עורכת, ירושלים.
אריה רוטנברג, מורה דרך, חוקר חברון, בי"ס כפר עציון

דבר העורכים:

לא בנקל עולה לי לגולל את דברי ימי חברון, בייחוד בתקופתנו האחרונה. לא משום שעוד לא נכתב על ישוב זה וגם לא משום שקשה לי להתרכז מסביב לאותן הדמויות היקרות ולאותן הנשמות הקדושות, אשר סביבן התרקמו כל החיים בקרב היישוב החברוני ולהעלותן מבין גנזי זכרונאי.

אלא משום שגישתי אל זכרונות אלה, היא לא של חוקר או מספר רגיל על דברי ימי היישוב, אלא כאדם שכל רקמת החיים ההם קשורה בחייו עצמו.

מנשה מני, חברון וגיבוריה, עמ' 33.

זו השנה הרביעית ברציפות בה אנו זוכים לקיים את כנס מחקרי חברון ויהודה, בעיר האבות. מעל במה זו נחשפים מדי שנה מחקרים חדשים על עיר עתיקת יומין זו, על קהילתה, דמויות בחייה ותולדות יישובי הסביבה. כאמור, מלבד מגמת המחקר העיקרית, יש כאן נדבך חשוב ברקמת החיים של המקום המיוחד הזה. עוד נושאים רבים ממתנינים למחקר ורבה עוד המלאכה לפנינו.

אנו שמחים להגיש לקהל החוקרים והמתעניינים קובץ מאמרים רביעי בסדרת מחקרי חברון ויהודה. בקובץ זה שבעה מאמרים מדיסציפלינות שונות ועוד שתי הרצאות ערוכות מהכנס הרביעי. אנו בטוחים כי לקובץ, כמו שלוש קודמיו, תהיה תרומה חשובה למחקרה של ארץ-ישראל ועיר האבות חברון.

האדומים בהר חברון ומערת המכפלה

נעם ארנון

מבוא

העיסוק בנושא זה התעורר בעקבות הצעה שהעלו כמה חוקרים לקשר בין מבנה מערת המכפלה לאדומים: לוריא ושגיב טוענים שהמבנה נבנה בידי האדומים.¹ לא מצאנו לנכון לדון במפורט בהצעות אלו במסגרת מאמר זה, אך נציין כי לדעתנו אין כל אפשרות סבירה להניח שהאדומים בנו את המתחם בתקופה שלפני הורדוס; המושג "אדריכלות אדומית" בהקשר לתקופה הזו - אינו בנמצא.² שרידי ההתיישבות האדומית הקדומה, שהתגלו בכמה אתרים בנגב, תוארכו החל מהמאה ה-7 לפסה"נ והלאה.³ גם בתקופה זו לא הניחו האדומים שום יצירה אדריכלית של ממש; גם אתר שמגליו זיהוהו כ"מקדש אדומי" אינו מוסיף כל מידע רלוונטי. הוא התגלה בחורבת קטמית בנגב הצפוני, כעשרה קילומטרים מדרום לתל ערד. נתגלתה בו קרמיקה שזוהתה כאדומית מהמאה ה-7 לפסה"נ, הכוללת צלמיות ופסלים,⁴ אבל שרידי המבנה המעטים והסחופים, המוקדמים במאות שנים לתקופת הנידונה, לא הותירו חותם אדריכלי כלשהו ואינם רלוונטיים לדיוננו.

גם העיר האדומית העיקרית מתקופת הבית השני - מרשה - איננה מוסיפה כל מידע משמעותי, שכן השרידים העיקריים שהתגלו בה הם קברים.⁵ במרשה לא התגלה מפעל אדריכלי אדומי העשוי להעיד על יכולת אדריכלית וביצועית בתחום הבנייה המתקדמת לאיכות התכנון והבנייה של המבנה שמעל מערת המכפלה. תהיה זו השערה מרחיקת לכת ואף בלתי-סבירה לייחס לאדומים את בניית מבנה זה - המעיד על יכולת גבוהה ביותר בתכנון, בארגון ובבנייה - מאחר שלא הותירו כל שריד אדריכלי ניכר אחר.

לעומת זאת ד"ר יצחק מגן, חוקר בעל מוניטין והתמחות בהר יהודה ושומרון, טוען שאמנם הורדוס בנה את המבנה אך ייעודו היה מרכז פולחן אדומי. מגן הרחיב את היריעה לדיון מקיף בכל הסוגיה האדומית, ומאחר שהצעתו היא חריגה ומרחיקת לכת, לדיון בה יוחד מאמר זה.

כאמור, מגן סבור כי המבנה נבנה בידי הורדוס כמרכז פולחן אדומי. הצעתו קשורה להשקפתו

1 לוריא, תש"ל; שגיב, 1981; שגיב, 1985; שגיב, 1985; שגיב, 1988; שגיב, 1995.

2 כשר, 1988, עמ' 3-4.

3 תקופת הכיבושים האדומיים בנגב. ראו בית אריה, 1987, עמ' 7-8.

4 בית אריה, תשמ"ה, עמ' 45; בית אריה, תשמ"ז, עמ' 7-8, 22-25; בק, תשמ"ז, עמ' 79-81.

5 רונן, 2003; קלונר ואחרים, 2010.

בסוף המאה ה-20 נראו בשוק העתיקות יותר מ-2,000 אוסטרקונים בארמית הכוללים הנהלת חשבונות וכמויות מוצרים, הקשורים בעיקר לאוכלוסייה כפרית, ולפי התאריכים שעליהם הם נכתבו במחצית השנייה של המאה ה-4 לפסה"נ. הרוב המוחלט של השמות המופיעים בהם הוא שמות אדומיים וערביים, והם מייצגים ישות דמוגרפית שנוצרה במשך יותר מ-100 שנים, כלומר מאמצע המאה ה-5 לפסה"נ. שמות ערביים ואדומיים עם המרכיב התאופורי "קוס" התגלו גם באתרי צפון הנגב, והם שייכים לישות דמוגרפית ותרבותית משותפת, שהתגבשה בתהליך ארוך. לדברי קלונר, החדירה האדומית לדרום יהודה החלה כבר בסוף תקופת הברזל, מהמחצית השנייה של המאה ה-7 לפסה"נ. תהליך החדירה האדומית לנגב המשיך גם בעת השלטון הבבלי ובמחצית הראשונה של התקופה הפרסית, וסביר להניח כי "המרכיב האדומי" הקים יישובי קבע במחצית הצפונית של אדומאה, ואילו "המרכיב הערבי" שמר על אורח חיים נוודי - והתיישבותו ביישובי קבע הייתה אטית יותר. לדעת אפעל, השמות הכתובים באוסטרקונים מייצגים את תהליך חדירת האדומים לתחום אדומאה בסוף תקופת הברזל, ואילו הערבים הופיעו מאוחר להם.¹⁴ האוכלוסייה באדומאה כללה מרכיבים אתניים, דתיים ותרבותיים מגוונים בתקופה הפרסית וההלניסטית; השמות במרשה הם בעיקר אדומיים וערביים, וכן פיניקיים ומעט מצריים ויהודיים. בראשית המאה ה-3 לפסה"נ מופיעים שמות יווניים עם הלשון היוונית. היוונית רווחה במרשה במאה ה-3 לפסה"נ, והייתה לשפת המנהל והמסחר העיקרית במאה ה-2 לפסה"נ, אחר הכיבוש הסלווקי. האדומים הפכו יהודים אחר כיבוש יוחנן הורקנוס בשנת 111 לפסה"נ.

לדברי קלונר, המקרה של אדום הוא דוגמה חריגה להעברת שם מטריטוריה שהייתה קיימת בעבר הירדן המזרחי בתקופת הברזל - לשטח בדרום הארץ, ממערב לים המלח והערבה, בתקופות הפרסית וההלניסטית. השימוש במונח "אדומאה" להגדרת טריטוריה בדרום יהודה אינו יכול להתקבל כאימוץ מאוחר של שם או כאנכרוניזם בתקופה ההלניסטית במנותק מאדום של תקופת הברזל, היא אדום המקראית.

גבולה הצפוני של אדומאה נמשך מעמק האלה ועבר בין בית צור לחברון. מצפון לקו זה הייתה פחוות "יהד". עין גדי השתייכה ליהודה, ומצדה - לאדומאה. לא ברור היכן עבר גבולה המערבי של אדומאה; הגבול המזרחי נמתח מעין גדי לאורך ים המלח והערבה הצפונית. שטחה השתרע על 2,500 קמ"ר לערך, וכלל את מרחב באר שבע וערד.

הממצא הארכאולוגי באדומאה מתאפיין בצלמיות חרס משלשה טיפוסים ייחודיים - גבר עומד; אישה וילד; פרש רוכב על סוס או על גמל. כמו כן התגלו דגמי פאלוסים נימולים.

ממצאי חפירות מרשה.

14 אפעל, 2003.

הכוללת בסוגיית האדומים, שנפרסה בהרחבה בכמה מאמרים שכוונו בקובץ JSP 6.⁶ לדעת מגן, הורדוס בנה את שני המתחמים המקודשים בחברון - מערת המכפלה ואלוני ממרא - כמרכזי פולחן אדומיים.⁷ לדעתו "אין ספק שאלוני ממרא נבנה בימי הורדוס או סמוך לזמנו בידי האדריכלים שבנו את הר הבית ואת מערת המכפלה [...] שני האתרים נועדו לספק את צרכי הפולחן של האדומים, וכל המקורות היהודים מתעלמים מהם".⁸

מגן סובר כי אוכלוסיית הר חברון הייתה ונשארה אדומית-פגנית לאורך כל תקופת בית שני, ולמענה נבנה המתחם המפואר שמעל המערה בידי הורדוס. לדבריו, בנייה בסדר גודל כזה ובסגנון שבו נבנו שלשת האתרים - הר הבית, מערת המכפלה ואלוני ממרא - מעידים בבירור כי "בוניהם למדו באותו בית ספר לאדריכלות",⁹ וכי הבונה לא היה אלא הורדוס, אך המבנה נועד לשמש מרכז פולחן אדומי.

כדי להתמודד עם השקפה זו נעסוק להלן באדומים בתקופת בית שני בהר חברון ובנכונות טענותיו של מגן.

ראשיתה של "אדומאה"

חברון נמצאת בלב האזור שבמרכז דיונו, מרכז יהודה ודרומה, הנקרא במקורות החל מהתקופה ההלניסטית "אדומאה". מועד תחילת הגדרת האזור כ"אדומאה" אינו ברור; הנוכחות האדומית באזור החלה אחרי חורבן בית ראשון והמשיכה בתקופה הפרסית, אך שם זה אינו נזכר במפורש בתקופה זו.¹⁰

העדות הקדומה ביותר לקיומה של יחידה מנהלית זו מובאת אצל דיודורוס מסיקיליה, והיא מוזכרת גם בפפירוסים של זנון באמצע המאה ה-3 לפסה"נ. לפי אזכורים אלו ואחרים היא מילאה תפקיד בכלכלה ובפוליטיקה בתקופה ההלניסטית עד לכיבושה בידי יוחנן הורקנוס בסוף המאה ה-2 לפסה"נ.¹¹ על פי אבי יונה, כללה יחידה זו את דרום הר יהודה עד באר שבע, בלי שפלת החוף, ובירתה הייתה לכיש, מרשה או חברון.¹²

לא מזמן הציע עמוס קלונר להקדים את זמנה של "אדומאה" לתקופה הפרסית.¹³ על פי קלונר,

6 מגן, 2008 1-4.

7 מגן, 1991; מגן, 2008 1, עמ' 16-17; מגן, 2008 2, עמ' 85-90; מגן, 2008 3, עמ' 112-113.

8 מגן, 1991, עמ' 53-55.

9 מגן, 2008 3, עמ' 109-111.

10 ראו למשל ספראי, תש"ם, עמ' 72.

11 ראו אצל קלונר, תשע"ה.

12 אבי-יונה, תשכ"ג, עמ' 22.

13 קלונר, תשע"ה. השערה זו סבירה אך טרם הוכחה; היא נסמכת על אוסטרקונים מהמאה ה-4 לפסה"נ ועל

גיור האדומים

לשאלת הזהות הדתית של תושבי הר חברון החל מהמאה ה-1 לפסה"נ השלכה של ממש על הבנת מבנה מערת המכפלה, ועל כן נייחד לנושא זה את הדיון להלן. כאמור, האדומים עברו תהליך גיור והצטרפות לעם היהודי בסוף המאה ה-2 לפסה"נ. תהליך זה תופס מקום נרחב במחקר; נסקור להלן כמה מהדעות העיקריות שנכתבו בנושא. המקורות בנושא הם מעטים: לפי סטראבו, האדומים היו נבטים שהתקרבו ליהדות והיו שותפים להם באותם המנהגים.¹⁷ לפי פתולמאוס, האדומים היו פניקים וסורים, ולאחר שהיהודים גברו עליהם והם הוכרחו להימול, להצטרף אל לאום היהודים ולנהוג כמוהם, הם נקראו יהודים.¹⁸ בן מתתיהו דן במצוא האדומים כמה פעמים בכתביו:

הורקנוס כבש גם את אדוריים ואת מרשה ערי אדום, והכריע את כל האדומים, והרשה להם להישאר בארץ אם יימולו וייאזו לקיים את חוקי היהודים. הללו קיבלו על עצמם, מאהבת ארץ אבותם, גם את המילה וגם להשוות את שאר הליכות חייהם לאלו של היהודים. ומאותו זמן ואילך היו הללו יהודים.¹⁹

וכן:

קוסגבר היה אדומי לפי משפחתו, מן הראשונים במעלה אצלם. ומוצאו מאבות שהיו כוהני קוס; האדומים חושבים אותו לאל. אך הורקנוס המיר את סדר המדינה של האדומים במנהגיהם ובחוקים של היהודים.²⁰

הדעה הראשונה שנבחן היא דעתו של ד"ר יצחק מגן, לשעבר קצין מטה ארכאולוגיה באיו"ש. דעה זו שונה שינוי עקרוני מדעת כל החוקרים שעסקו בנושא, ויש לה השלכות ניכרות על הגדרת מבנה מערת המכפלה. כאמור, דעתו מובאת בהרחבה במקורות מספר, ובמיוחד בקובץ 6JSP.²¹

בתחילת מאמרו גם הוא מודה שאין שום ממצאים ארכאולוגיים שאפשר ללמוד מהם על האדומים ועל הגיור: האם היה מלא או חלקי; האם אימצו האדומים מנהגים יהודיים בכל התחומים.²² בכלל, אין בכתבי חז"ל אזכור לגיור המוני של אדומים,²³ ולדעתו חז"ל לא דנו בגיור האדומים כי מבחינתם הם נשארו גויים; ובניגוד לשומרונים אין בחז"ל ויכוח דתי עם

קלונר מציע שההיפארכיה "אדומאה" הוקמה על ידי הפרסים בסביבות שנת 400 לפסה"נ, וכי שמה משקף את המרכיב האתני והדתי הדומיננטי באזור. יחידה מנהלית זו משתקפת באוסטרקונים וייתכן שגם במטבעות שהוטבעו ושימשו אמצעי תשלום מקומי כמו בפחות השכנות - יהודה, שומרון ופלשת.¹⁵ קלונר אינו מקבל את האפשרות שההיפארכיה הוקמה רק בתקופת הכיבוש המקדוני בסוף המאה ה-4 לפסה"נ (סביב שנת 332-312), אחר כיבוש עזה בידי אלכסנדר. לדבריו, הממצאים משפלת יהודה מצביעים על חשיבות "המרכיב האדומי" באזור כבר במאה ה-5 לפסה"נ, שלא נפל מ"המרכיב הערבי".

מול הצעה זו ניכר היעדר השמות "אדום", "אדומים" או "אדומאה" בפרק הזמן המרכזי של התקופה הפרסית, מאמצע המאה ה-6 עד סוף המאה ה-5 לפסה"נ. יש פער במידע על הנוכחות האדומית בין תקופת הברזל, במאה ה-7 לפסה"נ, ועד למחצית הראשונה של המאה ה-6 לפסה"נ, ובין המידע הקיים בסוף התקופה הפרסית וההלניסטית, במאה ה-5 עד ה-2 לפסה"נ.

הסבר אפשרי לכך הוא שהתיישבות האדומאים - האדומים לשעבר - בדרום יהודה נבלעה, נטמעה ונעלמה באזכורים של ערבים וקדרים. אין הסבר הגיוני לוגי או היסטורי העשוי להסביר את היעלמות השמות "אדום" ו"אדומיים" ואת הופעת הישות הטריטוריאלית והאתנית החדשה ששמה "אדומאה" על תושביה האדומאים לאחר הפסקה של 200 שנה. לדברי קלונר, ההנחה כי "אדומאה" הופיעה יש מאין בסוף המאה ה-4 לפסה"נ אינה תואמת התפתחויות דמוגרפיות מקובלות ואף נעדרת מקבילות היסטוריות. סביר להניח כי האדומאים היו המרכיב החשוב בקבוצה האדומית-ערבית. בסוף המאה ה-5 או בראשית המאה ה-4 לפסה"נ היוו האדומים והערבים את תשתית האוכלוסייה של הישות הפוליטית היישובית ששמה "אדומאה". השימוש במונח "אדומאה" כטריטוריה בדרום יהודה אינו יכול להיות מוסבר באימוץ מאוחר של שם, באנכרוניזם, בנוסטלגיה או בכל הסבר אחר המנתק אותו מהשם המקראי "אדום". אין דוגמאות להעתקת שם של אזור לאחר פער של מאות שנים ביישובו ולשימוש בשם העתיק בלא הקשר דמוגרפי ורצף אוכלוסייתי, ועל כן הסבר סביר להופעת שם זה הוא הופעת היחידה הטריטוריאלית "אדומאה" כבר בתקופה הפרסית.¹⁶

17 סטראבו, 1924, גיאוגרפיה טז 2 34

18 שטרן, 1974 א, עמ' 355-356.

19 בן מתתיהו, תשמ"ה ספר יג, פסקה 257-258.

20 שם, טו, 253-254.

21 מגן, 2008 1.

22 שם, עמ' 2.

23 התלמוד דן בסוגיית גיור האדומים כפרטים; לדעת מגן יש בכך סימן שלא התגיירו לגמרי. שם, הערה 78.

15 מטבע כזה טרם נמצא.

16 ראו גם ארליך, תשע"ג; ספראי, תשע"ג, עמ' 118.

כלי אבן של פליטים יהודים מהמרד הגדול. לדעתו, פליטים יהודים ברחו לתל רומדה, שהיה נטוש מהתקופה הפרסית.³⁶

לדעת מגן, היהודים שיישבו את דרום הר חברון אחרי מרד בר כוכבא הם ממוצא יהודי ולא ממוצא אדומי. הוא טוען שהאדומים נשארו פגנים ואחר כך התנצרו, ולא השתתפו במרד בר כוכבא.³⁷ להימצאות שרידי יישובים יהודיים רבים בהר חברון מציא מגן הסבר: אזור הר חברון היה מיושב בדלילות כי האדומים נרדפו על ידי שני הצדדים, היהודים והרומאים, ופליטים יהודים יישבו אותו רק לאחר החורבן. לדעתו לפני המרד לא הייתה אדומאה מיושבת ביהודים.³⁸

מגן טוען כי חז"ל לא כתבו על האדומים.³⁹ אחרי המרידות מופיע בכתביהם המונח "דרומא", שהחליף את "אדומאה". לפיו, ר' ישמעאל אמנם מופיע במשנה, אך המינוח השתנה אחרי ימיו. מקורות חז"ל התעלמו מהאדומים ודיברו רק על "דרומא" או על דרומים כי האדומים כבשו חלק מיהודה, כיבוש שחז"ל לא הכירו בו.⁴⁰ היהודים בדרום הר חברון שמרו בקפדנות על מנהגים יהודים; לדוגמה פתחי בתי כנסת היו במזרח כמו במקדש, הם שמרו על הלשון העברית, השתמשו בכלי אבן וקברו בגלוסקמאות כמו בירושלים. השקפתו המקורית של מגן על האדומים מעצבת את דעתו גם בנוגע לזהות מערת המכפלה ולהגדרתה, ועניין זה נידון בהרחבה במאמרו.⁴¹ השקפתו המקורית של מגן בסוגיה האדומית הביאה אותו למסקנה מקורית לא פחות באשר למערת המכפלה: לדעתו, הורדוס (האדומי) בנה את מערת המכפלה ואת אלוני ממרא כמרכזי פולחן אדומיים בעבור האדומים, שנשארו פגנים.⁴² מכל מקום לדעתו האוכלוסייה האדומית (הפגנית) היא ששימרה את זכר מערת המכפלה במשך 500 שנה בהיעדר יהודים באזור, ולכן שימור מערת המכפלה ואלוני ממרא וזיהוים בימי בית שני היו פעולה של האדומאים.⁴³

ועדיין עולה השאלה מה לפגנים ולמסורת האבות, ובשלה נאלץ מגן להודות ש"נרטיבים מהתורה היוו מסורת של עמים רבים שאכלסו את האזור בתקופת בית שני. כל אחד חיפש שרשים היסטוריים על מנת לחזק אחיזתו באזור ולהוכיח צדקת עברו וזכותו לארץ ולמקומות

האדומים כי חז"ל ראו באדומים פגנים.²⁴ לדעת מגן, שני המקומות הקדושים בחברון היו מקדשים אדומיים, ומכאן הוכחה שהאדומים לא התגיירו.²⁵ לטענתו, אין אזכור בחז"ל למערת המכפלה ולא לאלוני ממרא מאחר שהיו אתרים אדומיים.²⁶

מגן שולל את הדעה (של כשר ואחרים) שהאדומים התגיירו מרצון והשתלבו בעם היהודי. לדעתו לא סביר שאחרי מלחמה קשה האדומים נהיו יהודים בתוך 50 שנה, והוא טוען שזו גם דעתו של בן מתתיהו.²⁷ לדעת מגן, בן מתתיהו ראה בהר חברון חלק אורגני מיהודה, ולכן כתב שהאדומים נהיו יהודים, אך בה בעת גם כתב עליהם כעל עם (אתנוס) נפרד.²⁸ ואולם בן מתתיהו ציטט היסטוריונים שקדמו לו; הוא הסתמך על מקורות רומיים כגון סטראבו ופולומאוס, ודבריו נכתבו 200 שנה אחרי המאורעות ולא הסתמכו על מקורות יהודיים בני הזמן - כי אין כאלו. איך ייתכן שאין דיון בחז"ל על הנושא הזה?²⁹

באשר להורדוס, מגן טוען שהיה אדומי מוחלט. אנטיפר, אביו, נשא אישה נבטית - ולכן מבחינה הלכתית ילדיו לא נחשבו יהודים. עוד הוא סובר כי הורדוס נהג כמלך הלניסטי שמלכותו נמצאת במקרה בירושלים, ובנה גם היכלות פגניים. הורדוס נהג כפגני, וקיים כמה ממצאות היהדות רק למראית עין;³⁰ האדומים המשיכו לסגוד לאיל קוס,³¹ ומגן אף מייחס למרד קוסטובר משמעות לאומית-דתית כלל-אדומית.³²

גם מגן מודה שאין ממצאים ברורים ואין הוכחה לשום דעה,³³ אך הממצאים הארכאולוגיים עשויים להעיד עדות אחרת.³⁴ מגן טוען שהתגלו מקוואות טהרה בכל היישובים מצפון לבית צור - אך אין מקוואות מדרום לבית צור, ולכן בית צור נתפס כגבול בין היהודים מצפון לאדומים מדרום. בתקופה החשמונאית לא היו מקוואות במרכז הר חברון, במקום שחיו האדומים שהתגיירו. לדעתו, היהודים שברחו להר חברון אחרי המרידות לא בנו מקוואות בגלל החורבן, שחולל משבר דתי.³⁵ מגן מודה שהתגלו בכל האזור כלי אבן - סממן יהודי מובהק - וטוען שאלו

24 שם, עמ' 16.

25 להבנתי זהו טיעון מעגלי - טיעון זה נשען על הנחה המתבססת על הטעון עצמו.

26 כנ"ל.

27 מגן, 2008, 1, עמ' 16.

28 שם, עמ' 17-18.

29 שם, עמ' 19-20.

30 שם, עמ' 19-20.

31 לטיעון זה אין כל ביסוס ארכאולוגי.

32 שם, עמ' 21-22.

33 שם, עמ' 26.

34 כפי שנראה להלן, טענה זו של מגן אינה מדויקת. הממצאים בחברון - מקוואות וכלי אבן - משקפים יישוב יהודי. לא התגלה כל פריט אדומי החל מהמאה ה-1 לפסה"נ.

35 שם, עמ' 31. ברם בחברון התגלו שלושה מקוואות: "ביר איג'דא - חמאם שרה" שהיה ידוע מזה דורות, ושני

מקוואות נוספים שהתגלו בחפירות 2014. ראו להלן.

36 שם, עמ' 33. ברם הממצא בתל חברון מוכיח בדיוק את ההפך, ונדון בכך להלן.

37 שם, עמ' 38.

38 שם, עמ' 40-41.

39 שם, עמ' 43-44.

40 נדון להלן בכמה מקורות הסותרים טיעון זה.

41 מגן, 2008, 2.

42 מגן אינו מסביר מדוע אוכלוסייה פגנית אמורה להעריך את קברי אבות האמונה המונותאיסטית, ומדוע היה הורדוס עשוי לחשוב שהקמת מונומנט מעל קברים אלו תסייע לאוכלוסייה זו.

43 מגן, 2008, 2, עמ' 71.

לדעת מגן, הורדוס - שסבל רבות עקב מוצאו האדומי - ייחס חשיבות גדולה לקשריו ולקשרי האדומאים עם האבות ולהצגת מוצא שיוכל להתגאות בו. לכן היה אך טבעי שהורדוס הדגיש את קדושת מערת המכפלה, שהייתה חלק מהמסורת היהודית והאדומית, ובנה שני אתרים שייכים לאבות היהודים והאדומאים - מערת המכפלה ואלוני ממרא.⁵¹

אם כך, האם הורדוס תמך בזהות הדתית הנפרדת של האדומים או בחיבורם למסורת היהודית? על כך שוב עונה מגן בהסבר מפותל:

בצעד הזה [בניית שני המקדשים] הוא רצה למנוע הזרה דתית שלגבי היוותה סיכון פוליטי, ורצה לחזק את הדת היהודית אצל האדומאים. הורדוס היה מלך מדינה יהודית מתפשטת, אמנם היה מזוהה עם הדת והתרבות האדומאית במיוחד עם התרבות ההלניסטית וגם היה בעד עצמאות דתית אדומאית. אך גם כתומך עצמאות דתית אדומאית לא היה הורדוס יכול להרשות לעצמו זאת מסיבות פוליטיות.⁵²

תאוריה זו, על כל חלקיה, היא מרובת סתירות פנימיות כפי שהראיתי לעיל, ונסתרת גם באמצעות המקורות וגם באמצעות הממצאים הארכאולוגיים. סתירות אלו מחייבות המצאת הסברים מפותלים, שרק שכנוע פנימי עמוק יכול לאפשר לקבלם. כאמור, מגן העלה תאוריה זו גם כאשר לאתר המקודש השני בחברון - אלוני ממרא.⁵³

אחרי חורבן בית ראשון האדומים אימצו את המסורת היהודית. הורדוס בנה את שני האתרים כאתרי פולחן אדומים. היהדות אסרה הערצת קברים כי הם מקור לטומאה. לא יתכן שיהודים בנו אתר מקודש פרט להר הבית. שתיקת המקורות היהודים ויוספוס מראה שהפולחן שם היה אדומי. האדומים שמרו על זהות דתית ולאומית נפרדת בתוך החברה היהודית.⁵⁴

לדעת מגן, הורדוס היה אדומי ולכן רק לאגריפס נכדו - דור שלישי למתגיריים - אמרו נתיניו היהודים "אחינו אתה".⁵⁵ משטר הורדוס נשען על גויים, והוא בנה את שני האתרים בעבור האדומים.⁵⁶ כאן מגלה מגן עובדה מפתיעה - שלמרבה התמיהה עולה כבדרך אגב, בלא כל פירוט, צילום או הפניה; הוא טוען שהשם "קוס" התגלה בתחתית מזבח אבן באלוני ממרא, עובדה המעידה על פולחן אדומי במקום. כאמור, בהיעדר פרטים אי אפשר לעסוק בגילוי זה, אם אמנם קיים. בהחלט ייתכן כי פריט מהמאה ה-2 לפסה"נ הנושא את השם "קוס" נמצא במקום; אך אין בו כדי ללמד דבר על פולחן אדומי במאות שלאחר מכן.

הקדושים".⁴⁴ גם מגן מעלה את השאלה: "איך נוצרה הזיקה לאבות היהודים ולהר חברון? האם המסורות האלו היו נפוצות ביניהם?" - ועונה - "אלו שאלות שאין להם תשובה פשוטה ושייכים לזמן כתיבת ספר בראשית".⁴⁵ אכן אין תשובה פשוטה לשאלות אלו, המערערות את שיטתו כולה, ולכן מגן מציע אפשרות נוספת: האדומים החזיקו בפולחן קוס וקלטו גם מסורות יהודיות ובהן הערצת האבות. השיתוף אפיין את האדומים, ועליו התבססה עצמאותם הדתית והלאומית,⁴⁶ לכן שאפה התנועה הבדלנית האדומית לבנות מרכז פולחן חלופי.⁴⁷ לדעתו, מרד קוסטובר מבטא תנועה רחבה של חזרה לזהות האדומית, שהורדוס בה סכנה לשלטונו ולכן הוציאו להורג.⁴⁸

חוקרים רבים רואים בעובדה שבשנת 63 לפסה"נ לא ניתק פומפיוס את אדומאה מיהודה הוכחה כי האדומים כבר היו בעת ההיא חלק אורגני מהעם היהודי, ומגן מעריך:

ההיפרדות הפוליטית והדתית לא נוצרה ביום אחד אלא מיד אחרי כיבוש פומפיוס. יתכן שרק מעטים קיבלו את הדת היהודית כשהרוב המשיכו לעבוד את קוס. ההבדל בזמן בין כיבוש יוחנן הורקנוס לזה של פומפיוס הוא סה"כ 50 שנה - 112-63 - זמן קצר מכדי להתבולל לחלוטין בתוך דת אחרת.⁴⁹

לכן מוצא מגן הסבר רב-השראה:

לאחר חיסול קוסטברוס הורדוס שיחזר את הסטטוס קוו הפוליטי והצבאי אך התקשה להפסיק את ההשתוקקות לדת האדומית. הוא לא יכול לחייב אותם לחזור ליהדות ולקיים את מצוותיה מאחר שהוא עצמו לא היה יהודי, אך הוא הבין שההתנזרות האדומאית מהיהדות פירושה אימוץ מחדש של פולחן קוס, מה שהיה מוביל לניתוק פוליטי מיהודה ובכך יתרסק חלומו לייסד מדינה גדולה שכוללת את אדומאה, יהודה ושומרון. לאחר מינויו כמלך יהודה קונפליקטים של אינטרסים עם האדומאים החלו לצוץ. בזמן שהאדומאים רצו מדינה נפרדת הורדוס שבעצמו היה אדומי רצה לייסד מדינה גדולה שהם היו רק חלק ממנה ומרצוה היה ירושלים. להיות מלך של היהודים וירושלים היה יותר מכובד ויוקרתי מהיותו מלך רק של אדומאה בדרום הרי חברון. הורדוס שבעצמו היה אדומי ולא יהודי הבין שהאדומים עלולים להיפרד, הוא רצה להיות מלך גם של יהודה וגם של אדום, לכן, כדי למנוע פילוג, הורדוס החליט לבנות שני אתרים באדומאה שיהיו קדושים גם ליהודים וגם לאדומאים ויהיו גשר בין הדתות.⁵⁰

44 שם, עמ' 86.

45 שם, עמ' 87.

46 שם, עמ' 88.

47 מעבר להיות עצם קיומה של תנועה או מגמה כזו בגדר השערה מוחיקת לכת וחסרת בסיס, השאלה שיש לשאול כאן היא כמובן מדוע הורדוס, שרצה לשלב את האדומים בעם היהודי, הקים בעבורם מרכז פולחן נפרד, שינציח את היבדלותם?

48 אם כך, למי היה אינטרס לבנות מקדש אדומי במערת המכפלה?

49 אם כן, מדוע לא ניצלו האדומים את כיבוש פומפיוס כדי להיפרד מיהודה? האם ההיפרדות החלה אחרי פומפיוס - אם כן מתי כן היו האדומים חלק מהעם היהודי? האם היה זה בזמן הקצר שלפני כיבוש פומפיוס? נטענת כאן טענה והיפוכה.

50 מגן, 2008, עמ' 88. האם כדי למנוע פילוג העמיק הורדוס את ניתוק האדומים מירושלים והקים מקדש

חלופי? יש בכך סתירה פנימית.

51 שם, עמ' 89.

52 שם.

53 מגן, 2008, 3.

54 שם, עמ' 112.

55 על פי המשנה, סוטה ז, ח.

56 שם, עמ' 113.

במאמר אחר העלה רפפורט את השאלה כיצד בפועל התבצע הגיור.⁶⁵ לדעתו, לא סביר שמוהלים יהודים מטעם החשמונאים עברו בהמוניהם מיישוב ליישוב למול את האדומים – שכן הלכות מילה טרם נקבעו. למרות זאת, עובדה היא שתהליך הגיור הצליח הצלחה מרשימה.⁶⁶ הערעור היחיד על הגיור בא מצד קוסטובר, אך הוא היה בן למשפחת כהני קוס ואין להסיק ממנו על כל האדומים. רפפורט מגיע למסקנה כי פקודת ההתייחדות של הורקנוס הייתה שלב הסיום של תהליך הסתפחות היהודים לאדומים,⁶⁷ וכי כיבוש פומפיוס היה הזדמנות לאדומים להתנתק מיהודה ולחזור לדת אבותיהם; אך עובדה היא כי הזדמנות זו לא נוצלה. האדומים היו נכונים להיענות לצו הגיור של הורקנוס כאל משהו שציפו לו וניאותו לציית לו.⁶⁸ כמו כן האוכלוסייה האדומית דיברה לשון קרובה לעברית ודיברה גם ארמית, שרווחה בקרב היהודים. בלוח השנה האדומי שמות החודשים זהים לשמות שבלוח היהודי, וגם הם נהגו לעבר את השנה באמצעות הוספת אדר שני.⁶⁹ גם מנהגי הנישואין היו קרובים: במרשה התגלתה כתובה אדומית כתובה ארמית, המראה קרבה במנהגי הנישואין בין היהודים לאדומים.⁷⁰

לסיכום, אין להפריז בהבדל בין האדומים של בית ראשון לאדומים של בית שני,⁷¹ וכן יש קרבה תרבותית בין היהודים לאדומים בלשון, בלוח השנה ובמנהגי המילה, מאחר שבמקביל ל"תרבות" ההלניסטי התקיים בארץ ישראל גם "תרבות" יהודית. אדומאה, הסמוכה ליהודה ותושביה קרובים ליהודים בלשון ובמנהגים, היה זירה לשני תהליכי התרבות האלה.⁷² לפחות בקרב חלק מן האדומים התחזקה השפעת היהדות כדת וכתרבות המייצגת שלטון חדש; האוכלוסייה שהזדהתה עם התרבות ההלניסטית ולא הצליחה להשלים עם השינוי – גלתה מארצה.

חלק נכבד מתושבי אדומאה מילאו את פקודת הגיור של הורקנוס, קיבלו עליהם את דת ישראל ונשארו נאמנים ליהדותם וליהודי ארץ ישראל בימים טובים ובימים רעים, ובעצם נטמעו בקרב יהודי הארץ. רפפורט סבור שההתייחדות נעשתה ע"י ראשי החמולות.⁷³ הוא דוחה את דעתו של קוכמן וקובע כי דעתו אינה מקובלת על דעת רוב החוקרים ואינה תופס מקום בשיח בנושא הזה.⁷⁴

מכל מקום לדעת מגן נבנו שני האתרים כתגובה לדרישות דתיות של האדומים; שניהם מקושרים לדת האדומית, שהגיעה לשיא התעוררות בימי קוסטובר. לסיכום כתב מגן: "בהעדר חפירות רחבות היקף בהר חברון נותרו האדומים, תולדותיהם ודתם בערפילי מסתורין". אין ספק כי קשה לחלוק על סיכום זה.⁵⁷

מול דעתו של מגן עומד למעשה רוב עולם המחקר, ונביא להלן דעות עיקריות של חוקרים מספר שעסקו בנושא. שאלת גיור האדומים זכתה למגוון התייחסויות. חוקרים נגעו בשאלה האם הגיור נעשה בכפייה או שנבע מתהליך רצוני של האדומים. לדעת קוכמן, האדומים היו בעצם יהודים במוצאם שחזרו ליהדות.⁵⁸ דעה דומה היא דעתו של קלוזנר; לדעתו חלק ניכר מהאדומים היו יהודים שנעשו אדומים בעל כרחם בלחץ מיעוט אדומי שחדר לאזור בתקופה הפרסית.⁵⁹ מולם עומדת דעתו של שצמן, כי הגיור נעשה בכפייה: "לפי המידע שבידינו המסקנה ברורה: יוחנן הורקנוס הכריח את האדומים להימול ולהתייחד. אלה שסירבו להיכנע לכפייה זו נאלצו לגלות מארצם";⁶⁰

אפשר שהיו כמה גורמים שהקלו על האדומים לקבל את הדרישה להתגייר, כגון שמנהג המילה לא היה זר להם, שהוצע למקצת ראשי המשפחות או מנהיגים לשתפם במנהל החשמונאי או שנמצאו כאלה שראו בכך מפלט מהשתלטות היוונית והמתייוונים. ואולם בעיקרו של דבר כפה הכובש את הגיור על האדומים, כפי שמדווחים יוספוס ופטולמאוס, ואין לחשוב שהם היו מתגיירים מרצונם לולא נכבשה ארצם.⁶¹

כך או כך, כל החוקרים סבורים שאחרי הגיור היו האדומים ליהודים גמורים. אפשריין מוכיח כי זו גם דעת חז"ל: המונח "אדומי" הפך מילה נרדפת ל"דרומי" – ושינוי זה אפשרי רק מפני שהגרים האדומים נחשבו יהודים במלוא מובן המילה.⁶²

לעומתם, הדעה הרווחת בקרב רוב החוקרים כיום היא שהאדומים היו קרובים קרבה תרבותית ואתנית ליהודים, והגיור שימש צעד פורמלי שהשלים תהליך התקרבות עמוק ורחב. זו היא דעתו של אוריאל רפפורט:⁶³

התושבים האדומים קיבלו על עצמם את עול היהדות והפכו לחלק מן העם. אמנם הורקנוס תבע זאת מהם באיום של גירוש, אך אין זה מנעם מן העובדה שהם ניאותו להתייחד, שהם התמידו ביהדותם ושבתך הם נבדלו מתושבי הערים ההלניסטיות בכלל ומתושבי מרשה ואדוריים בפרט. ודאי שבכך הכפייה בלבד לא היה מעשה זה נושא פירות. האדומים היו מוכשרים להתייחדות, וכיבוש אדוריים ומרשה רק השלימו את התהליך.⁶⁴

57 שם. הגם שמגן עצמו אינו נוהג כך, שהרי הוא פיתח תאוריה מרחיקת לכת בלא כל בסיס עובדתי.

58 קוכמן, תשמ"א.

59 קלוזנר, תש"י, עמ' 87-88.

60 שצמן, תשס"ו, עמ' 229.

61 שם, עמ' 241.

62 אפשריין, תר"ץ, עמ' 70, וראו גם להלן.

63 רפפורט, תשכ"ה.

64 שם, עמ' 79-80.

65 רפפורט, תש"ע, עמ' 61-62.

66 שם, עמ' 64.

67 שם, עמ' 65.

68 שם, עמ' 67.

69 שם, עמ' 68.

70 ראו קלוזנר ואשל, תשנ"ד.

71 רפפורט, תש"ע, עמ' 69, הערה 36.

72 שם, עמ' 70.

73 שם, עמ' 71. זו היא גם דעתו של כשר, 1988.

74 רפפורט, תש"ע, עמ' 71, הערה 37.

אמו של הורדוס, התגיירה, ומוצאה לא צוין לגנאי בשום מקום, אלא רק מוצאו האדומי של אביו.⁸³ שניים מאחיו של הורדוס, יוסף ושלום, נקראו בשמות עבריים. אם כן, הדופי שהוטל בהורדוס אמור במפורש בייחוסו הנחות ולא בדתו; "יהודי למחצה" הוא מושג אתני-גאוגרפי ולא מושג דתי.⁸⁴ טענת שירר, שהאריסטוקרטיה היהודית ראתה את היהודים כאדומים למחצה בגלל גיורם הכפוי היא רעועה. מבחינה רשמית לא היה שום פגם דתי ביהדותו של הורדוס לא מצד אביו ולא מצד אמו. ההלכה הפוסלת גרים מלהיות ממונים על הציבור ולשאת כתר מלוכה התחילה להתגבש רק עם עליית הורדוס לשלטון.⁸⁵

גם בספר "עליית משה" לא נמצא פגם בדתו של הורדוס אלא במוצאו הנחות - שלא היה ממשפחת כהנים.⁸⁶ הכתרת הורדוס למלך הייתה סטייה מהמדיניות הרומית המקובלת ונבעה מצורך השעה - הפלישה הפרתית והסיוע שהגיש להם מתתיהו אנטיגונוס.⁸⁷

דעה דומה בנוגע להורדוס היא דעתו של באומגרטר.⁸⁸ בן מתתיהו מספר על קשר הפרושים נגד הורדוס לטובת אשת פירורא (אחיו הקטן של הורדוס).⁸⁹ הפרושים מביחים להם שהמלכות תעבור אל האישה ואל פירורא ובניהם.⁹⁰ מכאן ברור שהפרושים לא ראו פסול עקרוני בהורדוס כמלך ולא ראו את הורדוס כפסול למלוכה בגלל היותו בן גרים. כמו כן טענת הפסול לא הועלתה בחיי הורדוס ולא עם מותו.⁹¹

אמנם דעתו של אלון שונה; הוא סבור שהפרושים פסלו את הורדוס למלכות מפני שלא היה מזרע ישראל, וכי פוסלי הורדוס למלוכה כללו את רוב מניין האומה ואת רוב בניינה. לטענתו, הורדוס היה הדיוט ואדומי, כלומר יהודי למחצה.⁹²

דעה דומה - בגוון שונה - מציע רונן, ולפיה האדומים במאה ה-1 לסה"נ היו יהודים לכל דבר, נאמנים לירושלים ולמקדש ומעורבים עד מאוד בתנועת המרד נגד רומא. ברם למרות השתלבותם בחברה היהודית בכלל ובחוגים המיליטנטיים בפרט הם שמרו על ייחודם כקבוצה אתנית-גאוגרפית, ודבקו בארגונים העצמי. לחברה האדומית היה אופי שבטי-חמולתי, וזה היה

דעה דומה היא דעתו של כשר.⁷⁵ הוא מציין כי גיור כפוי הוא מנוגד להלכה, דן בהרחבה בעניין ומביא דעות רבות.⁷⁶ לדעתו, העמידה האיתנה של היהודים בהנהגת החשמונאים נגד מזימות השמד של השלטון הסלווקי ובעלי בריתו בערים ההלניסטיות עשו רושם כבר על עמי הסביבה.⁷⁷ הצלחותיהם בשדה הקרב, ממדי הכיבוש הגדולים וההכרה הבין-לאומית הקנו לחשמונאים פרסום רב ועשו אותם לחוד החנית במאבק נגד השלטון הסלווקי. אך טבעי שההשפעה היהודית על השכנים האדומים גברה והלכה; אם נביא בחשבון אפשרות של תעמולה יהודית שניזונה מהשראת התלהבות מנצחים נבין בנקל את מידת ההשפעה היהודית שהחיסה את תהליך ההתקרבות. ניצחונות החשמונאים סללו בהדרגה ובעקביות את הדרך ליצירת רגשי הזדהות מצד עממים אלו, דרך שהובילה רבים מהם להתייחדות גמורה מרצון ובלא כפייה. כשר סובר כי חלוקת פומפיוס היא הוכחה להצלחת הגיור - מזרח אדומאה הוכר כחלק מיהודה.⁷⁸ לו היה גיור מאונס הייתה משלחת אדומית באה לפומפיוס לתבוע חזרה את זכותם על השטח; טמיעת האדומים מעידה על השתלבותם במרד.⁷⁹

באשר לסוגיית הגיור כשר טוען כי האדומים נהגו למול מקדמת דנא; בהנהגת המילה היה חידוש מנהג אבות עתיקי יומין שלהם. לדעתו, גיור האדומים נעשה בהסכמה מצד ראשי השבטים לאחר שניצחונות החשמונאים עוררו רגשי אהדה והזדהות מצד העמים שהיו תחת הכיבוש ההלניסטי, והאדומים העדיפו להתחבר ליהודים ולמוג את עתידם עמם. מיזוג זה עמד במבחן בזמן כיבושי פומפיוס (63 לפסה"נ), כאשר ניתנה ההזדמנות לעמים השונים להתנתק מהמדינה היהודית, ובמבחן קשה הרבה יותר בזמן מרד החורבן, כאשר היהודים שנמנו על צאצאי האדומים היו בין הלוחמים העזים ביותר נגד הרומאים וסבלו קשות מתוצאות המרד עם שאר היהודים.⁸⁰

בהתייחס לדעתו של שצמן קבע כשר כי גיור בכפייה עמד בניגוד גמור להלכה היהודית כבר מימי המקרא. גם שתיקת המסורת התלמודית בעניין זה אומרת דרשני, ללמדך כי לדעה על הגיור הכפוי לא היו שורשים בספרות חז"ל, ובכלל יש לכפור בדעה המיושנת שגיור האדומים נעשה בכפייה ולא מרצון אף על פי שלמרבה הצער יש מלומדים המעדיפים לדבוק בדעה שהגיור נכפה על האדומים בכוח.⁸¹ לפי פשט הכתוב אין כל פסול ביהדותו של הורדוס האדומי. במשנה (יבמות ח, ג) נקבע כי מצרי ואדומי אסורים לבוא בקהל עד שלושה דורות.⁸² קיפרוס,

83 שם, עמ' 186.

84 שם, עמ' 188.

85 בן שלום, 1993, עמ' 284.

86 כשר, תשס"ה, עמ' 191.

87 שם, עמ' 192.

88 באומגרטר, תשנ"ג.

89 אולמן, 2009, א' 571, קדמוניות יז 41-45.

90 אולמן, 2009, א' 181.

91 כשר, תשס"ה, עמ' 193.

92 אלון, תשכ"ז, עמ' 41-40, וראו: קדמוניות יד 403 - 404.

75 כשר, 1988, עמ' 53-54.

76 שם, עמ' 48-76.

77 שם, עמ' 58.

78 שם, עמ' 63.

79 שם, עמ' 64.

80 כשר, 1993.

81 כשר, תשס"ה, עמ' 184.

82 שם, עמ' 185.

לסיכום, אסכולת כשר-שטרן - ובמיוחד רפפורט¹⁰³ - מדברת על סופו של תהליך התקרבות בין העמים. לפי רונן עצמה חלק משמות החודשים של האדומים היו עבריים,¹⁰⁴ והיא מסכמת: האדומים הסתגלו ליהדות והשתלבו באצולה הירושלמית כבר בימי ינאי. קשר קוסטובר, מושל עזה שחתר תחת שלטון הורדוס, היה היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, ובכל אזור אדומאה לא נמצא בתקופה ההלניסטית פסל או כתובת הקדשה לאליל קוס. הקשר היה פוליטי, והאצטלג דלו הייתה דתית, אך הסתרת הקשר מהורדוס במשך שמונה-תשע שנים מלמדת שלרעיון הרפורמה הדתית לא היו תומכים. ספק אם שלושה דורות וחצי אחרי הגיור עוד נותר מי שתמך בפולחן קוס - שכן לאחר שהעם הפשוט התגייר מרצונו והאצולה השתלבה באצולה הירושלמית, אם נשארו אדומים שנשארו מאמיני קוס הם עברו כאמור למצרים.¹⁰⁵ הגיור הצליח באדום, שכן היה שם פרי תהליך ממושך, ודוגמה להתקרבות בין היהודים לאדומים לשעבר היא נישואי בתו של שמעון עם תלמי בן חבוב.¹⁰⁶ אחרי מרד בר כוכבא שימשה האוכלוסייה האדומית "רזרבה דמוגרפית" חשובה להמשך קיום העם.

הממצא הארכאולוגי

לא נוכל להתעלם מדיון בממצא הארכאולוגי בסוגיה זו; הממצאים משני אתרים חשובים באזור - מרשה וחברון - וכן הממצא מבית ענון מצפון לחברון, הם יהודיים במובהק. לא התגלה כל שריד אדומי העשוי ללמד על קיומו של עם אדומי בעל זהות מובחנת מבחינה חברתית, לאומית או דתית. נביא דעות חוקרים מספר שנגעו בהיבט זה באשר לסוגיה האדומית, ונביא להלן גם ממצאים מעודכנים שהתגלו לאחרונה בחפירות תל חברון.

מרשה, בירת אדומאה, הייתה העיר האדומית המרכזית בתקופה ההלניסטית ונערכו בה עונות חפירה רבות; ממצאיה רבי משמעות לחקר התהליכים שעברה החברה האדומית. על ממצאי מרשה נכתב רבות; ונסקור להלן כמה מקורות רלוונטיים.

לפי רונן, במרשה נחשפו מתקני טהרה. נראה שבקרבת האוכלוסייה האדומית של מרשה רווחו מנהגי טבילה וטהרה דומים למנהגי היהודים. גם מנהגי הקבורה של האדומים דומים למנהגים יהודיים: פיגוי העצמות וקבורה חוזרת בכוכים - במרשה יש המשכיות למנהגי הקבורה שהיו רווחים ביהודה.¹⁰⁷

הדבק המלכד ביניהם להתארגנות עצמית מובדלת.⁹³ הוא מציע אפשרות כי באזורים שנכללו בעבר באדומאה - הר חברון והשפלה הדרומית - התקיימה אידאולוגיה קנאית אדומית-דרומית עוד מימים ימימה, והיא מצאה ביטוי גם במרד בר כוכבא, שלבו היה באזורים אלו.⁹⁴

לפי הממצאים, הייתה קרבה במגוון עניינים בין האוכלוסיות השמיות בארץ ישראל. גיור האדומים היה סיומו של תהליך התקרבות ממושך בין קבוצות אתניות שמיות. על פי חז"ל הזהות האדומית כבר נמוגה דורות רבים לפני התקופה שאנו עוסקים בה: "וכי עמונים ומואבים במקומן הן? כבר עלה סנחריב ובלבל את האומות" (משנה, ידים ד, ד).⁹⁵

הוכחה להצלחת הגיור הוא כיבוש פומפיוס בשנת 63 לסה"נ. העיקרון של פומפיוס היה צמצום האומה היהודית בתוך גבולותיה; מזרח אדומאה נכלל ביהודה, מכאן שנחשב שטח שלו אופי יהודי מובהק. אי-שיבת האדומים כקבוצה אתנית לזהותם הקודמת ולפולחן אבותיהם מעידה על השתלבותם בחברה היהודית, וכן מעידה על כך השתתפותם הפעילה של האדומים במרד הגדול ברומאים ובייחוד במלחמה על ירושלים. הזהות אדומית נעלמה לחלוטין מן המקורות במאה ה-1 לסה"נ.⁹⁶

גם נירה רונן ערכה דיון מקיף על גיור האדומים, וקיבצה את דעות החוקרים, ובהם כמה שהובאו לעיל.⁹⁷ לדעת כשר, תהליך התקרבות שנמשך כמה דורות והושלם אחרי כיבוש האזור וסיפוחו הובל על ידי המנהיג.⁹⁸ לפי אבי-יונה, האדומים התגיירו כי היו מבודדים ולא יכלו לקבל עזרה מהמלכים הסלווקים, ולכן קיבלו בעל כרחם את הדת היהודית. הטמיעה הושלמה במזרח אדומאה - באדוריים, אך פחות במערבה - במרשה; ולהבדל זה היו תוצאות מאוחרות.⁹⁹ לדעת שטרן, גיור האדומים היה גיור של של אתנוס שלם. האדומים הפכו לחלק בלתי נפרד מהאומה היהודית.¹⁰⁰ לפי רפפורט, מרבית האוכלוסייה האדומית גוירה, ובכללה אנשי מרשה ואדוריים, וחלק קטן מהאוכלוסייה העירונית שהתנגד עבר לממפיס במצרים.¹⁰¹ לדעת קוכמן, האדומים לא גוירו כי היו יהודים - הגיור היה אקט פורמלי המסמל את חידוש הקשר בין יהודה האותנטית לדרום יהודה.¹⁰²

93 רונן, תשמ"ח, עמ' 225.

94 ראו גם רונן תשס"ג.

95 שם, עמ' 128.

96 שם, עמ' 129.

97 רונן, 1988, עמ' 160.

98 כשר, תשמ"ה, עמ' 29-32.

99 אבי-יונה, תשכ"ג, עמ' 41-44.

100 שטרן, תשכ"ט, עמ' 210.

101 רפפורט, תש"ם, עמ' 263-271.

102 קוכמן, תשמ"א, עמ' 178-189.

103 לפי רפפורט, תש"ם, עמ' 270, הברית לא הייתה חידוש במנהגי האדומים.

104 רונן, 1988, עמ' 165.

105 שם, עמ' 168.

106 שם, עמ' 169.

107 רונן, תשס"ג, עמ' 127.

אדומית ולחזקה, והקשר לאברהם ולעשיו כדי להעמיק את הזיכרון המשותף - האמתי או המדומה - ולהעניק לגייטימציה לעבר המשותף המחבר את האוכלוסייה.

מנהגי הקבורה כפי שנחשפו בבית העלמין בבית ענון בצפון העיר חברון, כארבעה ק"מ מצפון למערת המכפלה, מעידים על הזהות היהודית של תושבי האזור. ממצא זה היה אתגר משמעותי לחופר האתר עצמו - יצחק מגן.¹¹³ הממצא כולל שמונה קברים חצובים מימי בית שני. אחד החדרים השתמר בשלמותו, והתגלו בו שתי גלוסקמאות מאבן גיר קשה הנושאות כתובות. אחת מהן השתמרה בשלמותה, ועליה הכתובת "עמו בר פרוריה" בארמית וביוונית. על האחרת כתוב "דוסתס בר חוניה". על גלוסקמה בקבר האחר נכתב ביוונית השם Selakws. על שבר מכסה של גלוסקמה נוספת חרות השם "ישראל" בעברית. הקברים מעוצבים בסגנון שנהג בירושלים; הגלוסקמאות מאבן גיר רכה, והכלים נראים כאילו נקנו בירושלים. הגלוסקמה שחרות עליה השם "ישראל" מרמזת כי במקום נקברו יהודים. בבית קברות זה התקיים הנוהג היהודי של שימוש בגלוסקמאות וליקוט עצמות. מנהגי הקבורה ביהודה כללו ליקוט עצמות, שלא כבשומרון, וכמו כן ביהודה היה נפוץ השימוש בכלי אבן ובגלוסקמאות מאבן גיר. אמנות יצירת הגלוסקמאות הופסקה בירושלים בסוף ימי הבית השני, אך נמשכה באזורים אחרים - בהר חברון ובשפלה מצאנו גלוסקמאות מהמאה ה-2-3 לסה"נ.

שבר גלוסקמה ועליו המילה ישראל מבית הקברות בבית ענון (באדיבות מוזיאון ארץ יהודה)

כאמור, הגלוסקמאות מתוארכות למאה ה-2 ולראשית המאה ה-3 לסה"נ, ועיטוריהן מעידים בבירור על המשך מסורת אמנותית שנהגה בתעשיית הגלוסקמאות מאבן גיר קשה שנמצאו בירושלים בימי הבית השני.

ממצאי בית הקברות של בית ענון משקפים מנהגי קבורה יהודיים; החופר, מגן עצמו, שואל:

¹¹³ ראו מגן, תשס"א.

בדעה דומה מחזיק קלונר, ולפיה הממצאים ממרשה מעידים כי האדומים היו נימולים.¹⁰⁸ גם מרשימת השמות נראה כי כבר במאה ה-2-5 לפסה"נ לא דבקה האוכלוסייה האדומית במרשה באופן נלהב בפולחן קוס: ברשימת השמות יש רק כ-12 שמות עם היסוד התאופורי "קוס" מתוך 120 שמות לערך.¹⁰⁹ הדמיון בין האדומים ליהודים בולט בכמה תחומים נוספים. חווה נישואין אדומי משנת 176 לפסה"נ כתוב בארמית ודומה בנוסחו לכתובה היהודית, ומוכיח שמנהגי הקידושין והנישואין היו דומים.¹¹⁰ עניין זה עלה גם בהרצאתו של קלונר:¹¹¹

הממצא הארכיאולוגי במרשה מראה אפיון אתני ודתי של האדומים. בין השאר, חווה הנישואין משנת 176 מהווה עדות נוספת לקשרים ולדמיון בתחומים דתיים וחברתיים בין יהודים ואדומים במאה השלישית והשנייה. מתקנים לטהרת הגוף ולטבילה - התגלה מתקן מטווח דמוי מקוה. מילה - מסמכים וממצאים מוכיחים כי תושבי מרשה האדומים היו נימולים. אנ-איקוניות וסכמטיות של דמויות אלים כולל האליל קוס שיוצג באופן סכמטי בלבד. מנהגי קבורה - כולל פינוי וליקוט עצמות - בדומה ליהודים.

לסיכום, בפרטים רבים מצוי דמיון בין מנהגים שרווחו בקרב האדומים לבין מנהגים יהודיים בני הזמן.

גם עניין ברית המילה אצל האדומים נידון בהרחבה (בליווי תמונות רבות של ממצאים בולטים וחד-משמעיים) במאמרו של סטרן,¹¹² המוכיח על סמך הממצאים שמנהג המילה היה נפוץ בקרב האדומים, עובדה שהבדילה בלא ספק בין האדומים ובין עמים אחרים במרחב, וקירבה אותם ליהודים. מסקנתו היא שהזהות האדומית עברה שינויים הדרגתיים בתהליך ממושך לאורך המאה ה-2 לפסה"נ, שינויים שהשפיעו השפעות שונות על חלקים שונים בחברה האדומית. אלו שהזדהו עם התרבות ההלניסטית עברו ברובם למצרים, בעוד רוב האדומים גילו נטייה של התקרבות ליהדות עוד לפני המאה ה-2, והנטייה יושמה במלואה בעקבות מדיניותו של יוחנן הורקנוס. מקצת האדומים קיימו מנהגים יהודיים בשילוב כלשהו של פרשנות אדומית, ורק במקרים בודדים גברה הנטייה האדומית והפכה לדומיננטית, כמו במקרה של קוסטובר. באשר לרוב החברה האדומית, אימוץ המנהגים היהודיים לא היווה שינוי דרמטי באורח החיים וההגדרה העצמית. גם סטרן מייחס משמעות רבה להישארות אדומא חלק מיהודה גם אחרי כיבוש פומפיוס, עובדה המבליטה את הזהות היהודית של רוב אוכלוסיית האזור.

בניית המבנה מעל מערת המכפלה על ידי הורדוס נועדה, כנראה, ליצור זהות משותפת יהודית-

¹⁰⁸ קלונר ואחרים, 2010, תמונה 196, וראו להלן.

¹⁰⁹ שם, עמ' 231-233.

¹¹⁰ ראו גם קלונר ואשל, תשנ"ד.

¹¹¹ בכנס "ארץ לעמים רבים - אתניות וקבוצות אוכלוסין בארץ ישראל, ימי עיון לחוקרים", שנערך מטעם רשות העתיקות ויד בן צבי, כ"ה באדר תשס"ד, 18.2.2004.

¹¹² סטרן, 2012.

חברון היא העיר המרכזית בהר חברון, והייתה גם אחת הערים העיקריות באדומא. לדעת מגן, היה אזור חברון מאוכלס באדומים שהיו עוינים ליהודים עד כי הגעת יהודים למקום נמנעה במשך מאות שנים. לדעתו, דווקא האדומים הם ששימרו את הזהות, את המסורת ואת הזיקה למערת המכפלה, והמבנה מעל המערה נבנה בעבור האדומים כמרכז פולחן. אין ספק כי לו זו אכן הייתה המציאות, הדבר אמור היה להשתקף בממצאים הארכאולוגיים בתל חברון. אך למעשה בכל עונות החפירה בתל חברון לא התגלה כל ממצא אדומי, וההפך הוא הנכון: הממצא בתל חברון מהתקופה ההלניסטית-רומית הוא יהודי מובהק.

בתל חברון נערכו כמה עונות חפירה: משלחת אמריקאית בראשות פרופ' פיליפ האמונד חפרה בתל בשנים 1964-1966; ד"ר אבי עופר חפר בתל ב-1986, ועמנואל אייזנברג, איש רשות העתיקות, חפר בתל ב-1999 ולאחר מכן עונה נוספת ב-2014. חפירת הצלה חלקית התקיימה על ידי יובל פלג ב-1998.¹¹⁸

לו אכן היוו האדומים אוכלוסייה שלה אפיונים תרבותיים ודתיים עצמאיים, שהיוותה את עיקר יישוב הר חברון מדרום לבית צור (כדעת מגן), היה אמור להימצא ממצא אדומי רב בתל חברון, אחת הערים המרכזיות באזור; אך למעשה כל הממצא הוא יהודי, ובתל חברון לא התגלה כל ממצא אדומי. את הממצא מהתקופה ההלניסטית ומתקופת בית שני שהתגלה בחפירות תל חברון בעונות חפירות 1999 מסכם עמנואל אייזנברג כדלהלן:

ממצא קטן המתייחס לשכבה 3 הכיל שברי גוף של כלי אבן וכן כלי חרס שרובם הרודיאניים וייצורם נמשך עד המרד הגדול בשנת 70 [...] תושבי חברון המתייחסים לשכבה זו היו כנראה יהודים ממצאצי האדומים שגוררו בסוף המאה ה-2 לפסה"ע יוחנן הורקנוס 1. הקביעה הזו מסתמכת על הממצא הקרמי ההומוגני המאפיין את כל היישובים בארץ יהודה, אך בעיקר על כלי האבן הייחודיים שהיתה להם דרישה רק בקרב האוכלוסיה היהודית ביהודה ובגליל.¹¹⁹

הממצא היהודי בתל חברון שולט גם בחפירות שנערכו ב-2014 בחלקו הדרומי-מערבי של התל בניהול עמנואל אייזנברג מרשות העתיקות וד"ר דוד בן שלמה מאוניברסיטת אריאל. לתוצאות החפירה השלכות רבות משמעות על מבנה מערת המכפלה ובעיקר על השאלות הנידונות בפרק זה - מיהו בונה המתחם ולמען מי הוא נבנה. החפירות התקיימו בשתי חלקות: חלקה 52 - בצפון-מערב התל, וחלקה 53 - מדרום לה. בחלקה 52 התגלו ממצאים מועטים; הממצא העיקרי הוא ממגורה מתקופת הברזל שהתגלתה מחוץ לחומה.¹²⁰

118 על חפירות תל חברון ראו אייזנברג ונגורסקי, 2002; האמונד, 1966; עופר, תש"ן; עופר תשנ"א; עופר, תשנ"ב; עופר, תשנ"ד; ענבר, תש"ן; צ'אדוויק, 1992; צ'אדוויק, 2005; פלג ואייזנשטט, 2004.

119 אייזנברג, תשע"ב, עמ' 18.

120 תוצאות החפירות טרם פורסמו בכתב, אך אייזנברג חשף את הממצאים העיקריים ב"כנס מחקרי חברון ויהודה ה-4", שהתקיים בקריית ארבע-חברון ב-5 ביוני 2014: <https://www.youtube.com/watch?v=25Qa9pILe6I>, וב"כנס מחקרי יו"ש" שנערך באוניברסיטת אריאל ב-12 ביוני 2014.

"האם דמו מנהגי הקבורה והפולחן של האדומים לאלה של היהודים עד כי אין להבחין ביניהם?". בסיכומי של דבר הוא נאלץ להגיע למסקנה כי האדומים אימצו את הנוהג של קבורה משנית בגלוסקמאות וליקוט עצמות, וכי "יש איפוא מקום לשער שמסורת זו הובאה להר חברון ולשפלת יהודה על ידי יהודים לאחר חורבן הבית ואולי אף קודם לכן ואומצה על ידי האדומים שישבו בדרום הר חברון".

לדעתו השמות האדומים מעידים כי "האדומים לא נעלמו בעקבות גירום על ידי יוחנן בן הורקנוס והמשיכו לשמור על תרבותם, דתם ושמותיהם". קשה שלא לראות כאן ניסיון לרבע את המעגל: הממצאים מוכיחים בבירור כי הנקברים במקום היו אמנם ממוצא אדומי, אך מנהגי הקבורה הם יהודיים לחלוטין. היכן רואה כאן מגן שהאדומים "שמרו על דתם ותרבותם"? הממצא מוכיח שההפך הוא הנכון. עובדה היא כי הן מנהגי הקבורה הן הממצאים בבית הקברות בבית ענון, בלב הר חברון, הם יהודיים. תערובת השמות היהודיים והאדומיים מעידה כי האדומים - עם אימוץ שמות יהודיים - המשיכו לשמור על חלק משמותיהם גם כאשר מנהגיהם היו יהודיים לחלוטין; אך טבעי שאוכלוסייה תשמור על שמות גם כאשר מנהגיה השתנו, כפי שאפשר למצוא כיום שמות ממוצא מגוון בין יהודים בארץ.¹¹⁴ הממצאים, ובכללם אזכור השם "ישראל", מעידים על אוכלוסייה יהודית שישבה במקום בימי סוף בית שני ואחריו.¹¹⁵ למראה הממצאים היהודים במובהק שואל מגן האם היו מנהגי הקבורה של יהודים דומים לאלו של האדומים עד שאין להבחין ביניהם, או שיהודים שברחו מירושלים התיישבו בהר חברון ולכן נכללו בממצאים מטבעות מהמרד הגדול ובר כוכבא?

יש לציין שהופעת השם "ישראל" בבית ענון בלב הר חברון היא הופעה יחידאית של שם זה בכלל השמות הידועים מתקופת בית שני. למעשה זהו השימוש היחיד הידוע בשם "ישראל" כשם פרטי בתקופה ההלניסטית-רומית. שם זה לא הובא כלל במחקר של אילן,¹¹⁶ והוא מופיע פעם אחת בלבד בלקסיקון השמות של תקופת הבית השני - על הגלוסקמה בבית ענון.¹¹⁷ אפשר לראות בשימוש יחידאי בשם זה ביטוי לשאיפתה של אוכלוסייה מגוירת להבליט דווקא את השתייכותה הדתית והלאומית החדשה ואת היותה קשורה לעם ישראל, לצד שמירה על מסורת שמות קודמת.

לסיכום הממצא בבית ענון, בית הקברות הוא יהודי במובהק. לדעת מגן, לא ברור אם בית הקברות הם של יהודים או של אדומים שהתגירו; אך למרות הממצא הברור הוא עדיין טוען שהאוכלוסייה במקום הייתה אדומית.

114 ראו גם מגן, 2008, 4.

115 מגן, תשס"א, עמ' 126.

116 אילן, תשמ"ד.

117 ראו גם אילן, 2002, עמ' 431.

ליד מתקן זה התגלו בור מים גדול חצוב ומטווח, וצמד משטחי דריכה של גתות. אחד מהם היה בשימוש חוזר ורוצף בפסיפס לבן בתקופה הביזנטית. מכלול תעשיית הקרמיקה, השמן והיין מצביע על אופיו העירוני המתוכנן היטב של היישוב.

כל הבנייה ברובע, למעט מקום אחד שבו קטע מבנה ביזנטי את המבנה הקדום לו, היא בנייה מימי בית שני, מהמאה ה-1 לפנה"ס ועד שנת 70 לספירה. יש ברובע ארבעה שלבי בנייה - כולם בתקופה הנ"ל.

גם בשטח הסמוך שנחפר ב-1999 התגלו כלי אבן שמאפיינים יישובים יהודיים, ובכל התל לא התגלה כל סימן פגני בשתי עונות החפירה. התגלו מעט ממצאים מהתקופה שאחרי החורבן עד מרד בר כוכבא, מעט ממצאים מהתקופה הביזנטית - אולי של מנזר או חווה. מהתקופה הביזנטית והלאה אין ממצאים כלל, ובתקופה העות'מנית הפך המקום לשטח מעובד עם מדרגות חקלאיות עד למאה ה-20.¹²³

אך הממצא היהודי המובהק ביותר מתל חברון, המהווה למעשה הוכחה ברורה וחד-משמעית בסוגיה זו, הוא מקוואות הטהרה שהתגלו באתר בספטמבר 2014.

המקוואות

בחדש ספטמבר-אוקטובר 2014 התגלה הממצא הבולט והעיקרי בחפירה זו - שני מקוואות טהרה גדולי ממדים שלהם מאפיינים מיוחדים. מקוואות טהרה הם מאפיינים מובהקים של יישובים יהודיים.¹²⁴ גרם מדרגות רחב הוביל מפנים התל, שהיה מרכז היישוב, אל המקוואה

123 אייזנברג ונגרסקי, 2002; אייזנברג, תשע"ב.

124 בן שלמה, 2014. "המקוואות, כבתי הכנסת, הינם מבנים ייחודיים לקהילה היהודית ולכן הם עשויים לשמש סימני זיהוי מובהקים לאתרים יהודיים. קיומם באתר כלשהו מצביע על יהדותו של האתר גם בהעדר מידע נוסף כגון מקורות ספרותיים וכתובות. יש מקום להשתמש במפת התפוצה של מקוואות הטהרה בימי בית שני לצורך לימוד תחומי היישוב היהודי בתקופה זו. דומה שניתן להתחיל בציור מפת תפוצה מפורטת באמצעות איסוף מידע על מקוואות ההולך ומצטבר בעקבות החפירות" (עמית, תשנ"ג, עמ' 158). עמית הראה כי מקוואות טהרה הם נקודות ציון ("אינדיקטורים") ליישוב יהודי. מפת תפוצת המקוואות מראה כי הר חברון היה מאוכלס בצפיפות ביישובים יהודיים בתקופת הבית השני. אחרי מרד בר כוכבא התרוקן צפון הר חברון מתושביו היהודים. בתקופה הביזנטית נערכו שינויים במקוואות והם המשיכו לשמש מאגרי מים (כמובן לא כמקוואות טהרה), אך עדיין אפשר להבחין במאפיינים בולטים מהמבנה המקורי של המקוואה (עמית, תשנ"ד, עמ' 62-65). לדעתי, המקוואות בחברון - הן "ביר אג'דה" הן שני המקוואות שהתגלו לא כבר - תואמים לחלוטין תהליך זה. במקוואות נערכו שינויים, נוספו בהם עמודים או קירות, הם קורו בגג ושימשו ברכות מים. רייך מסכים לקביעתו של עמית שמקוואות טהרה הם סימן מובהק ליישוב יהודי (רייך, תשע"ג, עמ' 183). הוא מתייחס למחקרו של עמית על מקוואות הר חברון, ומציינן שעמית איתר באזור הר חברון 36 מקוואות ב-22 אתרים. מקוואות נוספים התגלו וממשיכים להתגלות בהר חברון ומרחיבים את הידע לגבי פריסת היישובים היהודים בתקופת הבית. ראו למשל עמית וויס, תשנ"ט, המדווחים על מקוואה נוסף - בחר

חלקה 53 היא חלקה ארוכה הנמשכת לאורך דרום התל ממערב למזרח. בצדה המזרחי נחשף המשך החומה מתקופת הברונזה התיכונה שגילתה משלחת האמונד ב-1964-1966.¹²¹ חפירות 2014 השלימו את ממצאי האמונד: החומה נחשפה לאורך 120 מ' לערך. התברר שהחומה המשיכה לתפקד כאלף שנים, עד סוף ימי בית ראשון. במהלך התקופה הזו היה צורך לתחזק אותה, והוסיפו לה אבן ומגדל. השלב האחרון בחיזוק חומה זו היה הוספת חלקלקה משופעת שהוצמדה לחומה בסוף ימי בית ראשון. נוסף על כך, כנראה בימי חזקיהו, נוספו שכבות עפר אלכסוניות כדי שהמים יחליקו מעליהן וכך תימנע חדירת מים לבסיס החומה. גובה החומה היה בערך 10 מ'; ליד החומה התגלה חותם בכתב עברי קדום שפענחו טרם הושלם.¹²²

בצדה המערבי של חלקה 53 התגלה ממצא שהחופרים הגדירוהו "מפתיע" - נחשף רובע מגורים יהודי מהתקופה הרומית הקדומה - תקופת בית שני, הכולל בתי מגורים ואזור תעשייה, ובו בית בד, גת ובית יוצר לכלי חרס. היישוב של תקופת בית שני החל כבר במאה ה-2 לפסה"נ, כשהתל נכבש על ידי החשמונאים. השכונה העירונית הצפופה שהתגלתה בדרום התל היא חלק מעיר גדולה יותר - מהתקופה הרומית הקדומה - ששכנה על גבי התל המקראי. ליישוב היה אופי עירוני צפוף ומתוכנן היטב, ובמקביל לבניית רובע זה נבנה מבנה הפולחן במערת המכפלה. הרובע נבנה במאה ה-2 לפסה"נ, והתקיים עד שנת 70 לסה"נ. לאחר מכן התקיים במקום יישוב דל עד מרד בר כוכבא.

במרכז שטח החפירה התגלה רחוב מדורג שמשני צדיו בתי מגורים; בחפירות נחשפו שני מבני מגורים. מבנה מגורים אחד ובו שלושה חדרים נחשף קרוב לפני השטח. בפינת חדר במבנה התגלו באתרם כלים שלמים שרופים ובהם שרידי שרפה: קנקנים עם חרצני זיתים שרופים, כלים נוספים ומפתח ארכובה מברזל, שנמצא בסמוך לפתח עם מסמרי הברזל. כן נמצאו סירי בישול הרודיאניים, נרות, קדרות וספלים מאבן - מהסוג הידוע ככלי אבן שאינם מקבלים טומאה. רובע זה נחרב כנראה בימי המרד הגדול, שוקם שיקום חלקי מחדש וחרב שנית, ככל הנראה במרד בר כוכבא.

באזור התעשייה שהתגלה בסמוך לרובע המגורים נחשף בית בד חצוב בסלע, בית יוצר לייצור כלי חרס חצוב בסלע, ומערכת ברכות רבועות ומטווחות. מערכת ניקוז מרשימה הובילה את מי הנגר בתעלות לאורך היישוב; תעלת מים הובילה מים לארבע הברכות, ששימשו ככל הנראה לסינון החומר ולטיוב הטין לכלי החרס. מתקנים דומים לתעשיית כלי חרס מאותה התקופה נמצאו בירושלים.

121 ראו האמונד, 1966; אייזנברג, 2011; צ'אדוויק, 1992; צ'אדוויק, 2005; האמונד 1966; 1; האמונד 1966; 2; האמונד, 1968.

122 ראו הרצאה וסיור של אייזנברג ב"כנס מחקרי חברון ויהודה ה-4" תשע"ד, 5 ביוני 2014: <https://www.youtube.com/watch?v=25Qa9pILe6I>; <https://www.youtube.com/watch?v=OOU2hesGkIU>.

גרם מדרגות מחולק ל-3 במקווה טהרה בתל חברון
(באדיבות משלחת חפירות תל חברון 2014)

גם המקווה המערבי גדול ומרשים, וגם בו התגלו מדרגות עם קירות הפרדה בחלוקה כפולה. בעומק הברכה נמצאו פתחים אל חלל חצוב המשמש "אוצר", שגודלו 7x7 מטר. במקוואות שנחפרו ביהודה נמצאו הקבלות רבות לגרם מדרגות מחולק, אך מקוואות עם הפרדה כפולה וגרם מדרגות משולש הם נדירים מאוד - מקווה דומה התגלה רק בקומראן.¹²⁶ דהיינו מכל

מירושלים; מקוואות כאלו נמצאו גם בהרודיון, בשדה הרועים, באלון שבות ובחרבת הילל ליד בת עין בגוש עציון. כפי שהתברר אחר כך, התופעה התפשטה עוד הרחק דרומה, וכוללת גם את חברון.
126 לדברי רייך, תשנ"ח, נחשפו בסך הכול יותר מ-300 מתקני מים מדורגים, ומהם יותר מ-150 בירושלים. גרם המדרגות הוא המאפיין הבולט במתקנים אלו, וכן העובדה שהמתקן כולו טיח בטיח הידראולי בגימור מעוגל. בחלק ממקוואות הטהרה בירושלים התגלתה מחיצה המחלקת את גרם המדרגות, ובחלקם גם שני פתחים להפרדה בין היורד לטבילה - הטמא, ובין העולה מהטבילה - הטהור. בקומראן לא מדובר במחיצה יחידה אלא בשתיים-שלוש מחיצות. ייתכן שהותקנו נתיבים נפרדים לחברים בעלי דרגות שונות של טומאה וטהרה או לבעלי מעמד שונה בכת. המקוואות בקומראן גדולים מאלה שבירושלים. לדוגמה, צמד מתקנים בקומראן נפחיים כ-40 מ"ק כל אחד, ואילו הגדולים במתקני ירושלים גדלים מגיע עד 20 מ"ק. ייתכן שהדבר נועד לקלוט כמות גדולה של מי שיטפונות בזמן קצר. ייתכן שהמקוואות הגדולים נועדו לאפשר טבילת אנשים רבים בזמן קצר לפני הארוחה הטקסית המשותפת של תושבי המקום (שנמנו כמשוער על כחמשת מנהגים מיוחדים). ראו גם רייך, תשע"ג, המנתח את מאפייני מתקני המים בקומראן, המאפיינים גם את המתקנים בירושלים ובמקומות אחרים: (1) גרם מדרגות לכל רוחב המתקן; (2) מדרגות צרות ורחבות שלח מאפשרות עמידה על המדרגה; (3) בחלק מהמתקנים מחיצה מחלקת את המדרגות; בקומראן ישנה יותר ממחיצה אחת; (4) המתקנים מטווחים היטב, הטיח מעוגל בפניות ובשולי המדרגות; (5) המתקנים נעדרים ביישובים פגניים; ריכוז גבוה נמצא בירושלים וליד שערי הר הבית. רייך חישב את נותני כמיוות הרחופת במים המגיעים אל המתקנים בקומראן וכן את אפשרות איסוף הטיח מתוך המתקן, והגיע למסקנה כי אין כל אפשרות כי מתקנים אלו שימשו לאיסוף טין לשם ייצור כלי חרס על בסיס תעשייתי. ייתכן שכמות הטיח אפשרה יצירת כלי חרס

המזרחי. מקור המים הוא תעלה העוברת מתחת לריצוף והזינה את הברכה.

בין מפלס הרחוב למקווה המזרחי נבנו 14 מדרגות, שאת חלקן כיסו המים. המקווה הוא ברכה חצובה גדולה; מידותיה 8.5 X 4 מ', ועומקה 3 מ'. בשל גודלה ברור כי מדובר במקווה ציבורי. לנוחות הטובלים טווחו כל חלקי המקווה - המדרגות, המעקות והקירות - בשכבות טיח לבן, מסיבי, מוקפד ומעוגל, בדומה למקוואות באזור הר הבית. גרם המדרגות מחולק לשלושה באמצעות שני מעקות בנויים. ההפרדה במדרגות מקווה מוכרת היטב, ומטרתה להפריד בין היורד (הטמא) ובין העולה הטהור, אם כי לא ברור לשם מה חולקו המדרגות לשלושה חלקים.¹²⁵

ג'מג'ום - נוסף על המקוואות שנמנו במאמרו של עמית, תשנ"ג. על מקוואות כאינדיקציה לתפוצת היישוב היהודי גם בארץ בנימין ראו יתאח, תשס"ב.

125 מקוואות שבהם גרם מדרגות כפול התגלו בתחילה בעיקר בירושלים, ועל כן כונו "מקוואות ירושלמיים". אחר כך התגלו מקוואות מסוג זה בפריסה נרחבת למדי גם בהר חברון. מבנה זה של מדרגות הוסבר על פי המושג כמיועד למנוע מגע בין היורדים לטבילה להיטהר ובין העולים ממנה לאחר שנטהרו: "כל הכלים הנמצאים בירושלים דרך ירידה לבית הטבילה - טמאין, דרך עליה - טהורים; שלא כדרך ירידת עלייתן" (שקלים ח, ב). על גרם מדרגות כפול במקוואות ראו ליברמן, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 97-98; רייך, תשמ"א; רייך, תש"ן, חלק א, עמ' 34-39, וראו שם עמ' 44, שהמדרגות נועדו להפריד בין כמה דרגות של טומאה וטהרה. עניין זה סוכם לא כבר אצל רייך, תשע"ג, עמ' 61-67, שלדעתו המחיצה נועדה להפריד בין היורדים לטבילה ובין העולים הטהורים. רגב סבור כי גרם המדרגות הכפול מעיד על רמה גבוהה יותר של טהרה, שהייתה מקובלת בעיקר אצל הכהנים לצורך אכילת תרומה או עבודת המקדש. הוא מסתמך על עליית ריכוז המקוואות שלהם גרם מדרגות כפול עם קרבת המקום לירושלים. עובדה ראויה לציון היא שבקומראן התגלו מקוואות שלהם חלוקה כפולה, במקום שהיה בו ריכוז כהנים גבוה (רגב, תשנ"ו). כאמור, חלוקה כפולה של גרם המדרגות נמצאה גם בחברון; עד כה טרם נמצא קשר בין כהנים לחברון, אם כי מעניין לציון שבחברון סווגה כעיר כהנים ביהושע כא, יג. עמית שלל את הצעתו של רגב וטען כי אין חפיפה בין מקוואות הפתח הכפול ויישובי הכהנים. בזמן האחרון דנו בעניין קליין וויס, תשע"ג. לדעתם ידועים כיום כ-60 מקוואות שלהם פתח כפול, רובם בירושלים ומיעוטם במקומות אחרים בארץ יהודה. הפתח הכפול נועד, כדעת רייך, להפריד בין הטמאים היורדים למקווה ובין הטהורים העולים ממנו. אדלר טוען כי מגע בין טהור לדרגת קדושה מסוימת לטהור לדרגת קדושה פחותה כמוהו כמגע עם אב הטומאה, ולכן היה צורך למנוע כל מגע גם בין טהורים בדרגות קדושה שונות, ראו אדלר, תשע"א. את ההשערה שההפרדה במדרגות המקווה נועדה לאפשר רמה גבוהה יותר של שמירה על הלכות טהרה העלו כמה חוקרים, ראו למשל עמית, תשנ"ג, עמ' 159-60. מקוואות מהטיפוס ה"ירושלמי", המעידים על רמה גבוהה יותר של שמירת הלכות טהרה, התגלו - ועדיין הולכים ומתגלים - בהר חברון. על פי עמית הדבר מעיד על רמה גבוהה של שמירת טהרה שהייתה מקובלת באזור זה: "התגליות בהר חברון מלמדות כי חרף ריחוקם מירושלים, עד כדי 40 ק"מ, התקיימה בכפרים ובערים שבהר חברון אוכלוסייה שהייתה נתונה כנראה להשפעתה של עיר זו, ונהגה בבניית מקוואות לפי מסורת ירושלמית מחמירה, שנבעה מקרבת המקדש ומהרצון להקפידת יתר בענייני טהרה" (עמית, תשנ"ג, עמ' 160); "סידורי הפרדה במערכת המדרגות, שהיו ידועים כמעט רק במקוואות ירושלים, התגלו במפתיע בחלק גדול ממקוואות הר חברון: הם נמצאו בכשליש מתוך 35 המקוואות שאותרו בהר חברון (עמית, תשנ"ו, עמ' 11); "לפיכך יש להסביר את מציאותן לא בשיוכם לכהנים אלא בשיקולים תפקודיים (שם, עמ' 67). וראו גם עמית, 1997, המוכיח שתופעת המקוואות ה"ירושלמיים" התפשטה הרחק דרומה

המקוואות הציבוריים הייחודיים וכלי האבן מעידים על אופייה היהודי של אוכלוסיית חברון, ואולי על מנהגי טהרה מיוחדים לאזור. סמיכות המתקנים התעשייתיים למקוואות הציבוריים מרמזת שייתכן שאפשר לשייך מכלול זה לתעשיית יין בכלים טהורים שיועדו לבית המקדש.¹²⁸

ייתכן שאפשר למצוא הסבר לגודלם של המקוואות בחברון באמצעות סיווגם בסיווג נוסף מבין המקוואות אותם מנה עמית - "מקוואות טהרה לשימוש עולי רגל".¹²⁹ מקוואות אלו נועדו לשימוש עולי רגל שעלו מהר חברון לירושלים במספרים גדולים, וחפצו לטבול בדרכם. על סוג זה נמנה המקוואה באלון שבות וכן המקוואה הגדול בחברון שחקר עמית - "ביר איג'דה". לדברי עמית, "גם המקוואה בביר איג'דה שבחברון, שנתונו דומים למקוואה הנ"ל ואף מרשימים יותר, קשור כנראה לנתיבם של עולי הרגל. כאן הצטרף גורם משמעותי נוסף - הקרבה למערת המכפלה".¹³⁰ עמית מעלה השערה כי קיים סוג מקוואות נוסף - "מקוואה טהרה בקרבת קברים".¹³¹ לדברי עמית, בספרות חז"ל אין התייחסות למציאותם של מקוואות טהרה סמוך לקברים, ובהלכה הפרושית אין סיבה להקמת מקוואות במיקום זה; אך אסתר אשל (במאמר שטרם פורסם) מצאה בספרות קומראן אזכורים המבטאים זיקה בין מתקנים אלו, שאפשר להסיק מהם כי ההלכה הקומראנית קבעה כי על מי שנשטמא בטומאת מת לטבול ביום הראשון, השלישי והשביעי אחרי שנשטמא. לאור זאת מציע עמית כי המקוואה הגדול ב"ביר איג'דה" בחברון יסווג אף הוא כ"מקוואה טהרה בקרבת קברים",¹³² והוא קשור - אף כי אינו סמוך - למערת המכפלה.

רייך מסכים לדעתו של עמית כי מקוואות הממוקמים לצדי דרכים שירתו עולי רגל ועוברי אורח,¹³³ ומצייין שההצעה הזאת סבירה, שכן באזור הזה אפשר להצביע על דרך גב ההר ("דרך

128 מספר מקוואות לא קטן התגלה בסמיכות למתקני עיבוד תוצרת חקלאית - בעיקר גתות ובתי בד. סמיכות זו העלתה את ההשערה כי קיים קשר תפקודי ביניהם, וכי התוצרת החקלאית שהופקה במתקנים ההם נועדה להיות מופקת ומיוצרת בטהרה. רייך דן בסמיכות מקוואה טהרה למתקנים חקלאיים כגון גת ובית בד. הוא מסביר זאת ברצון האוכלוסייה היהודית להקפיד על הטהרה ולייצר בטהרה את התוצרת הנוולית - היין והשמן - כדי למנוע את טומאת התוצרת ואיבודתה. הוא מביא בהקשר זה את המשנה: "ביהודה נאמנים על טהרת יין ושמן כל ימות השנה, ובשעת הגתות והבדים אף על התרומה" (חגייה ג, ד). ראו רייך, תשע"ג, עמ' 253-256. גם עמית נגע בנושא זה במחקרו המקיף על מקוואות בהר חברון: "מה שמאפיין את המקוואות הצמודים למתקנים חקלאיים הם מידותיהם הקטנות יחסית, דבר הבולט במיוחד בהר חברון, שבו המקוואות מהסוגים האחרים הינם גדולים באופן מיוחד. את ההסתפקות במקוואה קטן, ללא חשש מהצטברות לכלוך במים, ניתן להסביר בכך שרק אנשים מעטים טבלו בו וכן בזמן הקצר יחסית - עונת המסיק, או הבציר - בו הוא היה בשימוש במשך השנה" (עמית, תשנ"ו, עמ' 48-49). ברור כי קביעה זו איננה ישימה באשר למקוואות בחברון: אלו הם מקוואות ציבוריים גדולים ולא קטנים כאמור. לכן נראה כי מקוואות אלו יועדו לסוג שימוש אחר, שייתכן שהשתלב גם בטבילה לצורך ייצור תוצרת בטהרה.

129 עמית, תשנ"ו, עמ' 49-50.

130 שם, עמ' 50.

131 שם.

132 שם, עמ' 51.

133 עמית, תשע"ג, עמ' 183-188; רייך, תשע"ג.

שלושת המקוואות שלהם הפרדה כפולה - שניים התגלו בחברון. במקוואה המערבי נוסף קיר מאוחר מהתקופה הביזנטית אשר יצר ברכה מקורה בקשתות מעל המקוואה באופן המזכיר מאוד מבנה דומה בחברון - "חמאם שרה" ("ביר איג'דה"). כן נראה שנוספו מדרגות מהקיר הניצב.¹²⁷

מקוואה טהרה מימי בית שני שהתגלה בתל חברון ב-2014
(באדיבות משלחת חפירות תל חברון)

במקום, אך לא ייצור תעשייתי. מתקני המים בקומראן - כעשרה במספר - שימשו מקוואות טהרה לטבילה פולחנית. יש לציין כי בשני המקוואות בתל חברון מערכת המדרגות איננה מחולקת לשניים באמצעות מעקה אחד, כמו במקוואות הירושלמיים, אלא לשלושה, באמצעות שני מעקות. המקום היחיד בו נמצאה חלוקה כזו הוא קומראן. האם קיים קשר כלשהו בין האוכלוסייה היהודית בחברון ובין תושבי קומראן? בשלב זה אין כל מקור המצביע על כך, אך אלו נושאים שייתכן שייחקרו בעתיד.

127 ראו עמית, תשנ"ג, המונה כ-20 מקוואות; "ביר איג'דה" בחברון הוא הדרומי שבהם. למקוואה זה מייחד עמית תיאור מיוחד ומפורט (שם, עמ' 180-185). המקוואה חצוב בסלע כחצי ק"מ מדרום לאתר "אלוני ממרא" בגובה 1000 מ' לערך מעל פני הים. הוא מוזכר בדברי נוסעים רבים. לאחר בדיקה יסודית שערך במקום בשנת 1993 הגיע עמית למסקנה: "ניתן לקבוע בוודאות, כי לפנינו מקוואה טהרה מימי בית שני בעל מאפיינים ירושלמיים מובהקים, שהינו כנראה הגדול במקוואות התגלו עד כה. ממדיו גדולים פי שניים בקירוב מאלה של המקוואה הגדול ביותר שהתגלה בירושלים" (שם, עמ' 181, ההדגשה שלי). עמית מתלבט בשאלה מדוע הותקן מקוואה כה גדול במקום זה, ומעלה שתי אפשרויות: האחת מתבססת על מרכזיות מקומו של האתר על אם הדרך בין מערת המכפלה לאלוני ממרא, שהיו מוקדי ביקור מרכזיים בימי בית שני, והמקוואה שימש את המבקרים הרבים שפקדו את שני האתרים הללו. אפשרות נוספת היא כי המקוואה היה ממוקם בלב שטחי הכרמים הפוריים של הר חברון ששימשו מקור לאספקת יין משובח לצורכי ירושלים והמקדש, כך שהבוצרים והדורכים בגתות יכולים היו לטהר עצמם סמוך לגישתם אל עבודתם (שם, עמ' 185). הדמיון בין מקוואה זה למקוואות שהתגלו בתל חברון בחפירות 2014 בולט לעין, והשערתו של עמית סבירה בהחלט גם בנוגע אליהם.

לו היו עם נפרד ופגני לא הייתה כל מניעה מבחינתם להיחלץ בשלום מהמצב חסר המוצא שנקלע אליו העם היהודי, והם בכלל. ולכן, בניגוד לדעתו של מגן, יש לראות באדומים לשעבר אוכלוסייה שזהותה היהודית הייתה מאפיין מרכזי באישיותה הקיבוצית והגדרתה העצמית; ייתכן מאוד שזהו הגרעין שנבט ממנו מרד בר כוכבא, ששטחו הגרעיני חופף את שטח התיישבותם.

בהמשך, בתקופת המשנה והתלמוד, ממשיכים להופיע בכתבי הזמן הביטויים "אדום" או "אדומי", אך אין להם כל קונוטציה לאומית או דתית. השם הופך לשם גאוגרפי בלבד, המתאר את אזור דרום יהודה. לו אכן היה תהליך גיור האדומים תהליך קשה, ממושך וטראומתי לא יכול השימוש במונח זה להתקבל בפשטות ובטבעיות במאות השנים שלאחר מכן כציון מקומם הגאוגרפי של יהודים שהשתייכו לחוגי החכמים או לפריטים הלכתיים שונים. אך לעומת זאת מקומו של ר' ישמעאל בכפר עזיז על פי המשנה, כלאים ו, ד (המזוהה עם חרבת כפר עזיז, סמוך לעיירה יאטה בדרום הר חברון) מתואר כ"סמוך לאדום" (משנה, כתובות ה, ח), וכך מוסברת הסיבה שהוא פוסק לכתובת אישה שעורים ולא חטים, שכן זהו הגידול החקלאי הנפוץ באזור ספר המדבר בדרום הר חברון.¹³⁹ מכל אלו ברור ש"אדומי" אינו ציון דתי או לאומי, וודאי שאינו כינוי גנאי אלא אזכור גאוגרפי בלבד.

האבות") שקישרה בין שני אתרים מקודשים: הר הבית ומערת המכפלה. רייך מציין שחשיפת מתקנים נוספים לאורך הדרך הזאת תבסס את ההצעה.¹³⁴ ואכן, דומה שהממצאים החדשים בתל חברון יתאימו להגדרה זו.

שני המקוואות גדולים וקרובים למערת המכפלה (יותר מ"ביר איג'דה"). אפשר לבחון גם את השאלה האם גם המקוואות בתל חברון קשורים למערת המכפלה ואפשרו טבילה אחרי כניסה למבנה.

סיכום

בסקירתו המעמיקה על "ביר איג'דה" - "חמאם שרה" עמית מביא את דעתו של יצחק מגן כי שני האתרים - אלונה ממרא ומערת המכפלה - נבנו בידי הורדוס "לצרכיהם הדתיים של האדומים", והקמתם קשורה במה שהוא מכנה "התעוררות הדתית והלאומית של האדומים באותה עת".¹³⁵ עמית מציין: "הנחה זו אינה מתיישבת עם מציאותו של מקווה טהרה ציבורי כה גדול בין שני האתרים; מה עוד שמקווה זה נושא תווי זיהוי של המסורת הירושלמית המחמירה בענייני טהרה".¹³⁶ לסיום מוסיף עמית: "טעון זה, מתחום הארכיאולוגיה, מצטרף לביקורת הטעונים ההיסטוריים, שספק אם דברי מגן יכולים לעמוד בפניה".¹³⁷

דומה שכעת, עם גילוי שני מקוואות הטהרה המשוכללים וגדולי הממדים בתל חברון, ביקורתו של עמית על השערת מגן כבר איננה בגדר "ספק", והערתו על השערתו של מגן מוכחת הוכחה מלאה. הן המקורות הן הממצאים הארכאולוגיים העדכניים בתל חברון מוכיחים כי אין כל מקום להשערה בדבר קיומו של עם אדומי בעל זהות לאומית נפרדת ודת בעלת מאפיינים פגניים. אין ספק כי בתקופה רבת אירועים זו ביהודה היה קיומו של עם כזה, לו היה קיים ושולט בחלק גדול מיהודה ובעל אינטרסים נוגדים לעם היהודי הצמוד אליו - משתקף במקורות ומתגלה בממצאים בשטח. היעדר מוחלט של מקורות וממצאים מוביל למסקנה הכרחית כי ישות כזו לא הייתה קיימת. אדרבה: כל הממצאים, בעיקר בחברון, מוכיחים כי היישוב היהודי. ממילא הסברה כי המבנה מעל מערת המכפלה נועד להוות "מרכז פולחן" עבור האדומים היא משוללת בסיס. גם אבי התאוריה עצמו, יצחק מגן, מודה כי אין כל ממצא התומך בדעתו וכי האדומים "שרויים בערפל". אפשר לדון באופן השתלבות האדומים ובטמיעתם בעם היהודי, אך אין לחלוק על עצם העובדה כי טמיעה כזו התרחשה והביאה להשתלבות מלאה שבאה לידי ביטוי קיצוני במלחמתם נגד הרומאים בזמן המרד, כחלק אורגני של העם היהודי. האדומים לשעבר השתתפו השתתפות פעילה בלחימה ואף הצטיינו בה.¹³⁸

134 שם, עמ' 184, 256.

135 עמית, תשנ"ג, עמ' 185, הערה 4.

136 שם.

137 שם.

138 ראו אולמן, 2009, עמ' 476, 484, 519, 526.

139 "מהו 'סמוך לאדום'?" - בדרומה" (ירושלמי כתובות ה, ט), אף על פי ש"שעורים אדומיות רעות הן" (בבלי, כתובות סד ע"ב); "חומץ אדומי" הוא "בסימא דרומיא" (ירושלמי, פסחים ג, א), ונוכחים אף "תלמידים אדומים בבית שמאי" (ספרי זוטא, אפשטיין, תר"ץ, עמ' 70, וכן שם במבוא, עמ' 52). עיינו עוד אצל בן שלום, תשנ"ד, עמ' 231-532.

רשימת קיצורים ומקורות

אבי-יונה, תשכ"ג	מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל: למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ"ג.
אביגד, 1980	נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980.
אדלר, תשע"א	י' אדלר, הארכיאולוגיה של הטהרה: עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר אילן תשע"א.
אולמן, 2009	אולמן 2009 - יוספוס פלאוויוס: תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום: ל' אולמן, ירושלים 2009
אייזנברג ונגורסקי, 2002	ע' אייזנברג וא' נגורסקי, 'תל חברון (א-רומידי)', חדשות ארכיאולוגיות 114 (2002), עמ' 112.
אייזנברג, 2011	ע' אייזנברג, 'ביצורי חברון בתקופת הברונזה', ארץ ישראל כרך ל: ספר אמנון בן תור, ירושלים 2011, עמ' 14-32.
אייזנברג, תשע"ב	ע' אייזנברג, 'החפירות הארכיאולוגיות בתל חברון', בתוך: י' אלמכיאס ומ' פרג'ון (עורכים) כנס מחקרי חברון: דברי הכנס הראשון, קריית ארבע תשע"ב, עמ' 8-20.
אילן, תשמ"ד	ט' אילן, שמות היהודים בארץ ישראל בימי בית-שני ובתקופת המשנה - מחקר סטטיסטי, עבודת מאסטר, האוניברסיטה העברית תשמ"ד.
אילן, 2002	T. Ilan, Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity: Palestine 330 BCE - 200 CE, Tübingen 2002.
אלון, תשכ"ז	ג' אלון, 'עמדת הפרושים כלפי שלטון רומי ובית הורדוס', מחקרים בתולדות ישראל א, תל אביב תשכ"ז.
אפשטיין, תר"ץ	י"נ אפשטיין, 'ספרי זוטא פרשת פרה', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 46-52.
ארליך, תשע"ג	ע' ארליך, 'אידומיאה בתקופה הפרסית לאור צלמיות החרס', בתוך: ב' זיסו (עורך), ירושלים וארץ ישראל 8-9 (תשע"ג) עמ' 35-49.
באומגרטן, תשנ"ג	א' באומגרטן, 'כשרותם של הורדוס ובני ביתו כמלכי ישראל', בתוך: א' אופנהיימר, י' גפני, מ' שטרן (עורכים) יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג עמ' 31-37.
באומגרטן, תשנ"ח	י"א באומגרטן, 'ההלכה של כת קומראן', קדמוניות ל 2 (תשנ"ח), עמ' 97-100.
בית אריה, 1987	בית אריה, י' (תשמ"ז). מקדש אדומי בנגב - תגליות מחפירות קטמית, ירושלים: מוזיאון ישראל.
בית אריה, תשמ"ה	בית אריה, י' (תשמ"ה). חרבת קטמית. חדשות ארכיאולוגיות, פה, 45.
בית אריה תשמ"ז	בית אריה, י' (תשמ"ז). מקדש אדומי בחורבת קטמית. קדמוניות 75-76, 79-81.

בית אריה תשמ"ט	בית אריה, י' (תשמ"ט) מקדש אדומי בחורבת קטמית אשר בנגב יהודה: סקירה ראשונית. ארץ ישראל, כ, 135-146.
בן דב, 1982	בן דב, מ' (1982). חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור התגליות. ירושלים: כתר.
בק, תשמ"ז	בק, פ' (תשמ"ז). ראש אלה מקטמית. קדמוניות, יט(3-4), 81-79.
בן שלום, תשנ"ד	י' בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד.
האמונד, 1966	פ' האמונד, 'חפירות בחברון', חדשות ארכיאולוגיות יח-יט (1966), עמ' 27.
האמונד, 1966	P. Hammond, American Expedition to Hebron. Preliminary Reports: 1963-1966, 1966.
האמונד, 1966	P. Hammond, Hebron, Revue Biblique 73, pp. 566-569.
האמונד, 1968	P. Hammond, Hebron, Revue Biblique 75, pp. 253-258.
חכלילי, 1988	ר' חכלילי, גלוסקמות יהודיות מעוטרת בשלהי תקופת בית שני, קטלוג מס' 4, מוזיאון הכט: אוניברסיטת חיפה 12, מס' 1.
יתאח, תשס"ב	מ' יתאח, 'מקוואות טהרה וכלי אבן בארץ בנימין בימי הבית השני סקירת מקוואות בארץ בנימין כאינדיקציה לשחזור היקף היישוב היהודי בימי בית שני', מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס הי"א, אריאל תשס"ב, עמ' 81-90.
כשר, תשמ"ה	א' כשר, 'חסי יהודים ויטורים בתקופה החשמונאית', קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 18-41.
כשר, 1988	א' כשר, אדום ערב וישראל - יהודים ועממי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים 1988.
כשר, 1993	א' כשר, 'ימי ממלכת החשמונאים בתקופה', בתוך: א' רפפורט וי' רונן (עורכים) מדינת החשמונאים: לתולדותיה על רקע התקופה ההלניסטית, ירושלים 1993.
כשר, תשס"ה	א' כשר, 'עבד כי ימלך': רגש הנחיתות של הורדוס והשפעתו על חייו ופועלו, בתוך: ד' גרא, מ' בן זאב (עורכים) אוהב שלום: מחקרים לכבודו של ישראל פרידמן בן-שלום בהגיעו לגבורות, באר שבע תשס"ה, עמ' 179-224.
לוריא, תש"ל	ב"צ לוריא, 'הבניין שעל מערת המכפלה וזמנו', בתוך: ע' אבישר (עורך) ספר חברון, ירושלים תש"ל, עמ' 265-268.
ליברמן, תשכ"ז	ש' ליברמן, "שלא כדרך ירידתן עלייתן", בתוך: א"ש רוזנטל (עורך), פרקים: ספר השנה של מכון שוקן למדעי היהדות ליד בית המדרש לרבנים באמריקה, כרך א, ירושלים תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 97-98.
מגן, תשל"ו	י' מגן, תעשיית כלי אבן בתקופת בית שני בירושלים ובבית מלאכה מסורתית בבית לחם, ירושלים תשל"ו.
מגן, תשמ"ד	י' מגן, 'ירושלים כמרכז של תעשיית כלי אבן בתקופת הורדוס', קדמוניות יז (תשמ"ד), עמ' 124-127.

א' עופר, הר יהודה בתקופת המקרא, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב 1994.	עופר, 1994
ד' עמית, 'מקוואות טהרה בהר חברון - נקודת ציון לשחזור היישוב היהודי בימי בית שני', בתוך: ז"ח ארליך, י' אשל (עורכים) מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השלישי, אריאל תשנ"ג, עמ' 158-189.	עמית, תשנ"ג
ד' עמית, מקוואות טהרה מימי בית שני בהר חברון, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית תשנ"ז.	עמית, תשנ"ז
ד' עמית, 'מקוואות "ירושלמיים" מימי בית שני בהר חברון', בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן ו' שוורץ (עורכים) חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס, רמת גן 1997, עמ' 35-48.	עמית, 1997
ד' עמית, 'ייצור כלי אבן בירושלים ובגליל: היבטים טיפולוגיים, כרונולוגיים וטכנולוגיים', מכמנים 22 (2010), עמ' 49-66.	עמית, 2010
ד' עמית, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, יד בן צבי והחברה לחקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים תשע"ג.	עמית, תשע"ג
ד' עמית וב' זיסו, 'ישובים יהודים מתקופת הבית השני בסביבות משואות יצחק', בתוך: מ' לבנה ור' יחזקאלי (עורכים) יד לאיר: עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ לזכרו של יאיר בשן, עפרה תשנ"ט, עמ' 114-129.	עמית וזיסו, תשנ"ט
ד' עמית, י' זליגמן וא' זילברבוד, 'מחצבה ובית מלאכה לייצור כלי אבן במורד הר הצופים', קדמוניות 122 (תשס"א), עמ' 102-110.	עמית ואחרים, תשס"א
מ' ענבר, 'לוח בכתב היתדות מן המאות ה"ז-ה"ט לפסה"נ שהתגלה בחברון', קדמוניות 88-87 (תש"ן), עמ' 94-95.	ענבר, תש"ן
Y. Peleg and I. Eisenstadt, <i>A Late Bronze Age Tomb at Hebron (Tel Rumeida)</i> , in: <i>Burial Caves and Sites in Judea and Samaria From the Bronze and Iron Ages</i> , Staff Officer of Archeology - Civil dministration of Judea and Samaria Israel Antiquities Authority, H. Hizmi and A. De-Groot (Eds.), Jerusalem 2004, pp. 231-259.	פלג ואייזנשטט, 2004
J.R. Chadwic, <i>The Archaeology of Biblical Hebron in the Bronze and Iron Ages: An Examination of the Discoveries of the American Expedition to Hebron</i> , A dissertation submitted to the faculty of The University of Utah, In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Middle East Studies - Anthropology, Department of Languages and Literature University of Utah, 1992.	צ'אדוויק, 1992
Oct-J.R. Chadwick, <i>Discovering Hebron</i> , BAR vol. 31 no. 5, Sep 2005, pp. 24-33.	צ'אדוויק, 2005

י' מגן, 'תעשיית כלי האבן בתקופת הבית השני', בתוך: ע' רימון (עורכת), פרצה טהרה בישראל: כלי האבן בשלהי ימי הבית השני, קטלוג תערוכה מס' 9, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה 1994, עמ' 7-27.	מגן, 1994
י' מגן, 'בית הקברות בבית ענון שבהר חברון', קדמוניות 121 (תשס"א) עמ' 53-59.	מגן, תשס"א
Y. Magen, <i>Idumea and the Jewish Settlement in Daroma (southern Judea) in the Roman and Byzantine Periods</i> , In: <i>Judea and Samaria - Researches and Discoveries - JSP, Stuff Officer of Archaeology - Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority</i> , Jerusalem 2008, pp. 1-59.	מגן, 2008 ¹
Y. Magen, <i>The Cave of Machpela in the Second Temple Period</i> , In: <i>Judea and Samaria - Researches and Discoveries - JSP 6, Stuff Officer of Archaeology - Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority, Jerusalem 2008, pp. 59-94</i> .	מגן, 2008 ²
Y. Magen, <i>Elonei Mamre - a Cultic Site from the Reign of Herod</i> , In: <i>Judea and Samaria - Researches and Discoveries - JSP 6, Stuff Officer of Archaeology - Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority, Jerusalem 2008, pp.95-114</i> .	מגן, 2008 ³
Y. Magen, <i>Tombs and Burial in Beit Anun In the Hebron Hills</i> , In: <i>Judea and Samaria - Researches and Discoveries - JSP 6, Stuff Officer of Archaeology - Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority, Jerusalem 2008, pp. 115-140</i> .	מגן, 2008 ⁴
I. Stern, <i>Ethnic Identities and Circumcised Phalli at Hellenistic Maresha Strata</i> , Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society. Volume 30 (2012), D. Milson (ed.), pp. 57-87.	סטרן, 2012
ז' ספראי, זאב, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תש"ם.	ספראי, תש"ם
א' עופר, 'חפירות חברון המקראית', קדמוניות 88-87 (תש"ן) עמ' 88-93.	עופר, תש"ן
א' עופר, 'הר יהודה המקראי', בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין (עורכים) מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 190-194.	עופר, תשנ"א
א' עופר, 'חברון', בתוך: א שטרן (עורך ראשי) אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב.	עופר, תשנ"ב

קוכמן, תשמ"א	מ' קוכמן, "מקומה והיקפיה של יהוד מדינתא בתקופה הפרסית", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תשמ"א.
קלוזנר, תש"י	י' קלוזנר, היסטוריה של הבית השני כרך ג, ירושלים תש"י.
קלוזנר, תשע"ה	ע' קלוזנר, 'אידומיאה בתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה: הטריטוריה ודרכי סחר האורחות', ארץ ישראל לא (תשע"ה), עמ' 373-359.
קלוזנר ואשל, תשנ"ד	ע' קלוזנר וא' אשל, 'אוסטרקון ארמי ובו מסמך נישואין אדומי ממרשה משנת 176 לפסה"נ וזיקתו לכתובה היהודית', תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 502-485.
קלוזנר ואחרים, 2010	A. Kloner, E. Eshel, H.B. Korzakova and G. Finkielsztejn, Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989-2000 Seasons, Jerusalem 2010.
קלוזנר וזיסו, 2003	ע' קלוזנר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים 2003.
קליין וזיסו, 2012	קליין וזיסו, 'מקוואות טהרה בעלי פתח כפול בהרי ירושלים', בתוך: א' ברוך, י' לויין וא' לוי-רייפר (עורכים) חידושים בחקר ירושלים יח, רמת גן 2012, עמ' 245-225.
רגב, תשנ"ו	א' רגב, 'מקוואות טהרה של מעמדות וכתות בישראל בימי בית שני', קתדרה 79 (תשנ"ו), עמ' 4-21.
רגב, 2006	א' רגב, 'למה שימשו המקוואות הסמוכים להר הבית? על טהרה ודעה קדומה', בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים יז, רמת גן 2006, עמ' 72-67.
רוגן, תשמ"ח	י' רוגן, 'התגבשות לאומיותם היהודית של האדומים', בתוך: א' כשר (עורך) אדום, ערב וישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 225-205.
רוגן, תשס"ג	י' רוגן, 'הממצאים מחפירות מרשה וגיר האדומים', בתוך: א' אופנהיימר, מ' מור, ג' פסטר וד' שוורץ (עורכים) יהודים ונכרים בארץ ישראל בימי הבית השני המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ג.
רוגן, 1988	נ' רוגן, קווים בתולדות היישוב ב"אידומיה": מן הכיבוש היווני ועד אחרי המרד הגדול, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית 1988.
רחמני, 1994	ל"י רחמני, 'הגלוסקמות היהודיות', בתוך: ע' רימון (עורכת), פרצה טהרה בישראל - כלי האבן בשלהי ימי הבית השני, קטלוג תערוכה מס' 9, מוזיאון הכט - אוניברסיטת חיפה 1994, עמ' 35-29.
רייך, 1989	ר' רייך, 'בית המרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (בימי הבית השני)', בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים) יוון ורומא בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 211-207.
רייך, תשמ"א	ר' רייך, 'משנה שקלים פ"ח מ"ב והממצא הארכיאולוגי', בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים) פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני - ספר זכרון לא' שליט, ירושלים תשמ"א עמ' 256-225.

רייך, תש"ן	ר' רייך, מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית תש"ן.
רייך, תשנ"ז	ר' רייך, 'מקוואות טהרה בקומראן', קדמוניות 113 (תשנ"ז), עמ' 128-125.
רייך, תשנ"ח	ר' רייך, 'מקוואות טהרה בקומראן', קדמוניות 114 (תשנ"ח), עמ' 128-125.
רייך, תשע"ג	ר' רייך, 'מתקני המים המדורגים בקומראן הם, בכל זאת, מקוואות טהרה', בתוך: מ' מור, מ' מורגנשטרן וה' ניומן (עורכים) מגילות: מחקרים במגילות מדבר יהודה חיפה-ירושלים תשע"ג, עמ' 145-137.
רייך, 2013	ר' רייך, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשע"ג.
רפפורט, תשכ"ה	א' רפפורט, תעמולה דתית של יהודים ותנועת ההתגיירות בימי בית שני, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית תשכ"ה.
רפפורט, תש"ם	א' רפפורט, 'הערים ההלניסטיות ויהודה של ארץ-ישראל בתקופת החשמונאים', בתוך: ב' בר כוכבא (עורך) התקופה הסלווקית בארץ ישראל, תל אביב תש"ם.
רפפורט, תש"ע	א' רפפורט, 'התייחדות האדומים בימי יוחנן הורקנוס', בתוך: י' גייגר, ח' כותן וג' שטיבל (עורכים) ישראל בארצו: קובץ מאמרים ליובלו של ישראל שצמן, ירושלים תש"ע.
שגיב, 1981	ט' שגיב, 'מערת המכפלה אינו מקום קבורת האבות', הארץ, 8 באוקטובר 1981.
שגיב, 1985	ט' שגיב, המערה אשר בשדה המכפלה, אב תשמ"ה - יולי 1985 (חוברת מצולמת).
שגיב, 1985	ט' שגיב, 'מערת המכפלה: היא בכלל לא שם', כותרת ראשית, 6 בנובמבר 1985.
שגיב, 1988	ט' שגיב, הצלם הקדמוני אשר לאדום, 1988 (חוברת מצולמת).
שגיב, 1995	ט' שגיב, 'מקדש מערת המכפלה - מקדש לצלם הקדמוני', בתוך ז"ח ארליך (עורך), פרקים בנחלת יהודה: קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית כרך א, עפרה 1995, עמ' 200-175.
שטרן, תשכ"ט	מ' שטרן, תולדות עם ישראל בימי קדם א ימי הבית השני, תל אביב תשכ"ט.
שטרן, 1974	M. Stern, Greek and Latin authors on Jews and Judaism, Israel Academy of Sciences and Humanities, 1974.
שצמן, תשס"ו	י' שצמן, 'על גיורם של האדומים' בתוך: מ' מור, ג' פסטר, י' רוגן וי' אשכנזי (עורכים) לאוריאל - מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשס"ו, עמ' 241-213.

הרא"ם (רבי אליהו מני) - אישיותו, דמותו ופועלו

גרשון בר כוכבא

רבי אליהו מני (להלן: הרא"ם) שימש רבה הספרדי של חברון כ-40 שנה (תרכ"ה-תרנ"ט) והיה דמות נערצת וקדושה על בני ברית ועל שאינם ברית כאחד. פעילותו הציבורית בחברון לא הצטמצמה רק לחיזוק התורה בעיר באמצעות הקמת בתי מדרשות ובתי כנסיות אלא חרגה מעבר למה שהיה מקובל בימים ההם. הרא"ם עסק ברכישת קרקעות - ולא רק לצורך קיום מצוות התלויות בארץ - אלא פעל להקמת יישובים חקלאיים כחלק מן הפעולות הנדרשות לקירוב הגאולה. בתקופת כהונתו הכפילה הקהילה היהודית את גודלה פי שלושה ויותר.

המקורות לתולדות חיי הרא"ם

לאחר פטירת הרא"ם, ביום חמישי ח' בתמוז תרנ"ט (15 ביוני 1899), הוציא לאור בנו, הרב סלימאן מנחם מני - בהתאם לצוואת הרא"ם - את ספרו הראשון של אביו, "שיח יצחק".¹ בהקדמה לספר הוסיף הרב סלימאן את תולדות חיי אביו, הרא"ם,² והקדמה זו היא המקור העיקרי למידע שבידינו על הרא"ם. בשנת תרצ"ו (1936) הובאו לדפוס שני ספרים על ידי שני נכדים של הרא"ם. הראשון, מנשה מני (בנו של יעקב מני), הוציא כ-100 עותקים של ספרו "רבי אליהו מני זצ"ל", והשני, אהרן מני (בנו של הרב סלימאן מנחם מני), הביא לדפוס מפתב יד ספר נוסף של סבו הרא"ם - "זכרונות אליהו". בהקדמה לספר הוסיף אהרן אילן משפחתי עם

1 חלק לא-מבוטל מן המידע במאמר זה הגיע אליי בזכות הרב משה הלל ממכון אהבת שלום. הרב משה הלל הכניס אותי לפני ולפנים, הסב את תשומת לבי למאמרים בנושא, פתח לי דלתות בארכיון ירושלים והציג לפניי מפתב יד קודשו של הרא"ם.

הרא"ם עצמו לא הדפיס בימי חייו אף ספר אחד שכתב מחשש ליוהרה, ראו בן רפאל, תשס"א, עמ' 10-11. הרב מני גם נהג לכתוב ספרים בהעלמת שמו ותאריך החיבור, לדוגמה ספרו "כסא אליהו", שיצא בירושלים בתרכ"ה, ראו הלל, תשס"ט, עמ' 414. הרא"ם כתב חיבורים רבים בכל מקצועות התורה, יש אומרים יותר מ-150. החיבורים נשמרו בישיבת "פורת יוסף" בעיר העתיקה בירושלים, אך רובם אבדו עם נפילת הרובע בקרבות תש"ח, ראו מני, בלי תאריך, עמ' לב, הערה 26. כל חיבור יש בו מן החידוש, אך לדעת הרב משה הלל, הרא"ם היה הרב הספרדי הראשון שכתב ספר דרשות בהתייחסו לספרי החסידות של רבני אשכנז ופולין; ראו מני, תשע"ד, עמ' צד-קכא. בשכבו על ערש דווי ביקש הרא"ם מבנו הרב סלימאן מנחם שיוציא לאור את כתביו. הספר הראשון שהובא לדפוס בשנת תרס"ב היה הספר הראשון שכתב הרא"ם, "שיח יצחק". על נסיבות כתיבת חיבור זה ראו הלל, תשס"ט, עמ' 164, הערה 217; מני, בלי תאריך, עמ' ח-ט.

2 הרב סלימאן מנחם מני שימש רבה הספרדי של חברון בשנים תרס"ה-תרפ"ד. על תולדות הבן - הרב סלימאן מנחם מני, ראו בהקדמה לספרו, מני, תשמ"ז; מני, בלי תאריך, עמ' א הערה 1; מני, תשנ"ח, עמ' 2-4 בביאורים לאילן המשפחתי, הערה 5.

רבינו הרי"ח טוב זלה"ה ובפרט בספרו בן איש חי ובשו"ת רב פעלים שלו, יודעים ומכירים היטב שדרך הגאון הרי"ח טוב זלה"ה להזכיר תדיר בהלכותיו ותשובותיו את תשובות הגאון מהר"א מני זלה"ה אליו, ועל הרוב עשאו יסוד מוצק לכל הלכותיו והכרעותיו. דברי הגר"א מני זלה"ה היו מקובלים אצל מרן הרי"ח טוב זלה"ה כדברי אלוהים חיים ממש, המקובלים מסיני, ותמיד עשאו עטרה לראשו.⁶

הרא"ם נשא לאישה את שרח ממשפחת כצ'ורי, אך היא נפטרה זמן קצר לאחר לידת הבת רחל.⁷ רבו, רבי עבדאללה סומך, הציע לו לשאת את אחותו סמרה. אחות אחרת של רבי עבדאללה סומך - רחל - נישאה לבן איש חי, כך שהרא"ם היה לא רק רבו של הבן איש חי אלא גם גיסו. אם יהודי חברון כינו את הרבנית מנוחה רחל - "הסבתא" ("די באבע מנוחה רחל"), הרי אשת הרא"ם, סמרה, כונתה "האם".⁸ היא כונתה כך לא רק בפי בני ביתה אלא גם בפי כל נצרך שהגיע לביתה. נוסף על מעלותיה בהכנסת אורחים ובלימוד שיעורי מוסר לנשות חברון, הרי שידה רב לה בהלכות. מנשה מני מספר:

מכירים אנו שאף היא הייתה אשה גדולה, בעלת תכונות נעלות, ונודעה לכל כאשה רבת חסד ורחמים עד כי שָׁמָּה בפי כל הייתה "האם" [...] אף מיקרת רוחה העניקה לבנות עדתה, דמותה הייתה עוד בעיני בשבתה בין הערבים, ספר "שבט מוסר" בידה, קוראת בקול לפני חברותיה ותלמידותיה ומבארת להן באר היטב כל מלה וכל משפט. וכן בימי השבת בבארה את פרשת השבוע בדברי אגדה ומוסר [...] עד הנני, ועדים כמוני רבים מהנכדים לכמה וכמה מקרים שבאו לשאול את פי הסב בענייני היתר ואיסור, ובהעדרו מהבית נגשה היא אל ארון הספרים, פתחה את השולחן ערוך, ואחרי עיון קצר פסקה הלכה כרב בטוח בתורתו.⁹

כבר בנעוריו נהג הרא"ם נזירות בהבלי העולם הזה, אהב בדידות והצניע לכת, ברח מן השררה והכבוד וידע אך תורה, חסד וצדקה. סיגופים וצומות היו שכיחים מאוד בחייו. הרא"ם היה אדם פשוט בכל אורחות חייו; בשנתו גם כשאבן לראשו, במאכלו ובמשקו לא דקדק הרבה כי אם ביקש להחזיק את מבנה גוו בלבד למען יוכל לעבוד את בוראו באמונה. מיום עמדו על דעתו כמעט שלא בא אל פיו בשר, והוא הסתפק באכילת קטניות וזירעונים. כשחלה ניאות לפעמים לפקודת הרופאים לטעום מרק עוף לשם תרופה והבראה. הרב בן ציון מוצפי מספר שהרא"ם נהג פרישות גדולה. כשרצה לשתות חלב היו חולבים עז, שוחטים אותה ובודקים שאין בה סרכה של טרפה, ורק אז היה שותה. כשרצה לאכול ביצה היה רואה את התרנגולת מטילה ביצה, לאחר מכן היה רושם על הביצה תאריך וממתין 21 יום לראות שהתרנגולת לא מתה

ביאורים, הכולל קרוב ל-300 בני משפחה. נוסף על כך כתב מנשה מני פסקה ארוכה המתארת את פועלו של הרא"ם בחברון ב"ספר חברון" בעריכת עודד אבישר, בשער "אישים ודמויות".³

במשך השנים הצטבר מידע נוסף, והוא התפרסם זעיר פה זעיר שם. אין כוונתי במאמר זה לחזור על כל מה שנכתב על הרא"ם אלא לרכז את המקורות למידע שהצטבר, הן בעל פה הן בכתב, ולציין קווים לפועלו של הרא"ם, לדמותו ולמורשתו.

ביוגרפיה

הרא"ם נולד בבגדד בשנת תקפ"ד (1824) לאביו, רבי סלימאן.⁴ על פי מסורת קדומה המשפחה מתייחסת לבית דוד המלך; ובעקבות הסיפור של בוסתנאי הצניעו בני המשפחה בשם "מני" את הקשר לבית דוד: נוטריקון "מן נצר ישי" או "מזרע נין יהודה". הרא"ם למד בישיבת "בית זילכא" אצל רבי עבדאללה סומך, מחבר הספר "זבחי צדק" על השולחן ערוך. רבי עבדאללה סומך נחשב למקים עולה של תורה בבגדד. הוא למד חברותא עם רבי אליהו חיים ולימד בסתר את תורת הח"ן את בנו של רבי אליהו חיים, הוא רבי יוסף חיים - הבן איש חי. הרא"ם היה רבו המובהק של הבן איש חי ותורתו משוקעת בספריו הרבים של הבן איש חי.⁵ וכך כתב הרב יעקב משה הלל, נשיא "מכון אהבת ישראל":

מהקונטרסים היקרים של חילופי מכתבים בענייני הלכה וקבלה, אשר נשלחו מהתם [בגדד] להכא [חברון], כאשר ארי נעשה שואל ה"ה הגאון האדיר רשכבה"ג [רבן של כל בני הגולה] המקובל האלוהי כמוהר"ר יוסף חיים זלה"ה מבגדאד, וחילה פני רבו אלופו ומיודעו, ידיד בית אביו מקדם, הגאון החסיד המקובל האלוהי כמוהר"ר אליהו סלימאן מני זלה"ה ר"מ ור"מ דעיה"ק חברון תובב"א, להשיב לשאלותיו וליישב ספקותיו. והנה הבקיאין והרגילים בספרי

3 תמצית חייו ופועלו של הרא"ם ניתן לראות גם אצל גאון, תרצ"ח, עמ' 438-440.

4 יש אי-בהירות בנוגע לשנת הולדתו של הרא"ם. בספרות המצויה מופיעות השנים תקע"ח, תקפ"א, תקפ"ה; ראו דיון קצר אצל מני, בלי תאריך, עמ' 1, הערה 2. אך במפקד שעשה מונטיפיורי בשנת תרל"ה בחברון מתברר שהרא"ם (החתום על המפקד) היה בן 51, כלומר הוא נולד בשנת תקפ"ד. ראו אבישר, 1978, עמ' 134.

5 הרב יעקב משה הלל הוציא ספר שריכו מאות שאלות ששאל הבן איש חי את רבו המובהק הרא"ם ואת תשובות הרא"ם, ראו הלל, תשע"ד. להלן דוגמה לתורת הרא"ם המשוקעת בספרי הבן איש חי: "נשאלתי מאת ח"ר יוסף חיים, זמן נקט ח' תשרי אתן שנת ברכו"ת (תרכ"ח), שאלה: איך נוהגים הנשים היודעים לקרוא מגילה, אם שומעים מאחרים וכמ"ש המחבר (סימן תרפ"ט אות ג'), או קוראין בעצמן? תשובת הרא"ם: מעולם לא נשמע שאשה קראה מגילה". תשובת הרא"ם מועתקת כלשונה על ידי תלמידו בספרו "בן איש חי", שנה א פרשת תצוה, בהלכות פורים הלכה א: "הכל חייבים במקרא מגילה, אנשים ונשים. אך הנשים, אף על פי שיועצין לקרות ישמעו מן האנשים, וכן המנהג בערי הקודש תוב"ב, שמעולם לא נשמע שהאשה קראה מגילה [...]". ראו גם מני, תשס"ט. עם השנים מתגלות עוד שאלות ששאל הבן איש חי את הרא"ם. חומר חדש זה מתפרסם בכתב העת "אליבא דהלכתא", ראו לדוגמה שלום, תשע"ג, עמ' א-ב.

6 שם, עמוד השער.

7 ראו מני, בלי תאריך, עמ' 12; מני, תשנ"ח, עמ' 1 הערה 2 בביאורים לאילן המשפחת.

8 ראו השלוחים, תשנ"ח, עמ' קץ.

9 בן רפאל, תשס"א, עמ' 8-9.

מקרה נוסף של גילוי אליהו מובא בהקדמה לספר "ברכת אליהו":

בהיות רבנו [הרא"ם] פעם אחת אצל חבריו הרב שלמה ב"ר יחזקאל יהודה אשר היה מארחו הקבוע של רבנו כל אימת שהזדמן בירושלים, צווה ר' שלמה למשרתו לקום בחצות הלילה להכין קפה לרבנו בעת אשר יאמר את סדר "תיקון חצות". וכך עשה המשרת. ויהי בפתחו את הדלת להגיש לרבנו את ספל הקפה, וירא לתימהונו שני אורחים ולא אחד כדברי שולחו, ויצא את החדר להכין ספל קפה נוסף לאורח השני. בשובו עם שני ספלי הקפה אשר הכין ראה את הרב לבדו, ללא אדם נוסף עמו, וישאל המשרת את רבנו, אדוני, היכן האורח השני שהיה זה עתה מתפלל אתך? רבנו לא ענה לו דבר, כי אם בקשו לצאת את החדר.¹²

הרא"ם זכה לגילוי שכינה ואור ה' זרח עליו, וכך מספר נכדו מנשה מני על כשהיה נער:

באחד הלילות מלילות החורף בהיותי שוכב במיטתי על יד החלון הנשקף לתוך בית הכנסת מקשיב לקול זמרת סבי, יצאתי מתוך שמיכתי קמתי והצצתי דרך החלון. והנה סבי יושב לו ישיבה שהייתה מיוחדת רק לו. יושב על רגליו גבו נשען אל הקיר וברכיו מורמות אל חזהו. והוא שקוע בתוך עצמו בלי כל קשר עם מה שמחוץ לו ושר מתוך דבקות עצמו וכלו דומה לבריה מסתורית סודית שלא מעלמא הדין. אז נראה לי האור הדועך של בית הכנסת גדול שבעתיים מכפי הרגיל ולא אור סתם, כי עם גלי אור רב גוונים מרהיב עין במלוא החלל ומחזה זה לא זו מזיכרוני עד היום. וכאשר גדלתי וזכיתי לקרוא בספר התורה ובהגיעי אל הפסוק: "מה נורא המקום הזה וגו'", אמרתי אז בנפשי: אכן מה מתאים הפסוק הזה למחזה שראיתי באותו לילה.¹³

רמה הייתה מעלתו גם בין הגויים תושבי האזור, והערבים יראו ממנו וכינו אותו "שיח" אבו סלימאן". כשהיה הולך ברחוב זוו הערבים מדרכו מפני כבודו, והתקיים בו הפסוק "וַיֵּרָאוּ כָּל עַמֵּי הָאֶרֶץ פִּי שֵׁם ה' נִקְרָא עָלָיו וַיֵּרָאוּ מִפָּנָיו" (דברים כח, י). מסופר שיהודי הלך סמוך לשוק, וערבי, בעל חנות ירקות, הכה אותו. המוכה סיפר זאת לרא"ם - והלה החרים את הערבי בעל חנות הירקות ואסר לקנות מחנותו. כששמעו הערבים שהרא"ם החרים את הערבי נמנעו כולם מלקנות מחנותו. לאחר ימים מספר הגיע הערבי לרא"ם בראש מורכן וביקש מחילה. הרא"ם הורה להלקות את הערבי, ורק לאחר מכן הסיר את החרם.¹⁴ במקרה אחר היו שני בעלי דינים ערבים בדין בבית המשפט הערבי בחברון, ואחד מהם נשבע בחי הרא"ם - ומיד נפל מת. מאז,

12 מני, תשמ"ז, עמ' 28.

13 בן רפאל, תשס"א, עמ' 56. על סיפור ומראה דומה מסופר על הרב מרדכי אליהו זצ"ל ראו אליהו, תשע"ב, עמ' 155. עובדיה קמחי זכה כנער לראות את הרא"ם, ואף הוא תיאר את ישיבתו המיוחדת של הרא"ם: "הספקתי לראותו באחרית ימיו, יושב בפיתו, רגליו זקופות והגב והראש עליהן כפופים. לראות פניו במו עיני לא זכיתי כי מקופל היה גופו כמין כדור ורק נראו מצחו וקצת גבות עיניו. מחזה מוזר זה הכפיל בתוך לבי יראת הרוממות שאליו רחשתי" (קמחי, 1966, עמ' 85).

14 מני, תשמ"ז, עמ' 26-27.

יציאה מדין טרפה, ורק אז היה אוכל את הביצה.¹⁰

הרא"ם זכה לגילוי אליהו, וכך מספר הרב בן ציון מוצפי ששמע את הסיפור מעד ראיה, הרב יהושע שהרבני (תרל"ה-תשל"ג), שהיה מגדולי המקובלים וזכה לשמש את הרא"ם בחברון:

בשנת תרנ"א (1891) חלה הרא"ם בעיניו ונעשה עיוור. הרא"ם נאנח ואמר: "אוי לי מעלבונה של תורה". כארבע שנים סבל הרא"ם מחולי עיניו עד אשר שמע ה' לקול תפילתו ושלח לו רפואה באורח פלא. ויהי היום, והנה ערבי אחד לבוש בגדים שניכר היה שלא מבני המקום הוא [...] הערבי בא אל הרב ואמר לו: "שמעתי כי עיניך כהות לכן בטח בה" כי אנוכי ארפאך". הרב, אשר האמין למשמע אוזניו, ענה ואמר לו "יהיה כדברך, אנוכי אשקול על ידך את הכסף אשר דרשת". הערבי ניאות לדבריו, ובמעט הכסף אשר קיבל למפרע להוצאת הסמים, ריפא את הרב ממחלתו, ואחר שלושה ימים שב לאיתנו הראשון. או אז ביקשו את הערבי לשלם לו שכרו - ואיננו. לשווא חיפשו אחריו אך עקבותיו לא נודעו, ויהי הדבר לנס לכל שומע. כששאל הרב יהושע שהרבני את הרא"ם: "מי היה האיש?" ענה הרא"ם ואמר: "אני שמי אליהו; כנראה שהיה זה אליהו הנביא שבא לרפא אותי".¹¹

הצעיר ושפל באמת
תושב בעה"ק חברון ת"ו
ה' נסי
נוראות יראיני
אליהו סלימאן
מני יצו

10 מוצפי, תשס"ח.

11 שם. הסיפור מובא בשינויים קלים גם בהקדמת הרב מנחם סלימאן מני אצל מני, בלי תאריך, עמ' כח, וכן אצל אבישר, 1978, עמ' 190, וראו גם בן רפאל, תשס"א, עמ' 54. נראה שיש ראייה לנס זה. הרב משה הלל הראה לי מחברת בכתב יד קודשו של הרא"ם; בתחילת המחברת הכתב היה גדול ומעט מגושם, ואילו בהמשך המחברת כתב ידו של הרא"ם נראה קטן, מהוקצע ונאה. הרב משה הלל העלה את הסברה שתחילת המחברת נכתבה כשהרא"ם החל לחלות בעיניו עד שאיבד את ראייתו, והמשך המחברת נכתב לאחר שחזר מאור עיניו. הרב משה הלל מעריך שבבקבות נס זה שינה הרא"ם את חותמו, וכתב עליו: "הצעיר השפל באמת תושב בעה"ק חברון ת"ו ה' נסי נוראות יראיני אליהו סלימאן מני יצו". אפשר שהביטוי: "ה' נסי" מרמז לסיפור דומה שאירע במצרים עם הרב חיים כפופי (1540-1631), וכך כתב החיד"א: "הרב החסיד הרב חיים כפופי בעל הנס זלה"ה, שהיה דיין ונסתמא והיו מרגנים עליו שח"ו לקח שוחד, ואמר בתוך קהל ועדה, כי שמע דבת רבים יחדיו ירגנו"ו שלקח שוחד ואם האמת אֶתָם כן יהיה, תמיד הענן יכסנו, ואם נזהר מאוד בזה יאיר עיניו כבראשונה, ונתקבלה תפלתו בהלו נרו. ואני הצעיר [החיד"א] ראיתי חתימתו כשהיה סגי נהור והיה חותם מאומד וכמעט אין האותיות נכרות כמי שלא ראה, וראיתי חתימתו אח"כ: ה' נסי חיים כפופי כתובה מאושרה, ועד היום כל הנשבע לשקר על קברו נענש", ראו החיד"א, 1958. הסיפור מובא תחת הערך 'הרב מאיר גאביון'.

בבגד נולדו לרא"ם, נוסף על הבת רחל, שלושה בנים (מנחם סלימאן, שלום יחזקאל ואברהם ברוך); בשנת תרי"ו (1856) עלה לארץ בשיירת גמלים, ולאחר שלושה חודשי מסע קשים הגיע לירושלים. את פניו קיבלו גדולי הרבנים, וכינו את הגעתו "אריה עלה מבבל". לאחר שנתיים, בעקבות בריאותו הרופפת בירושלים, המליצו לו הרופאים לעזוב את העיר ולעבור לחברון - שאוירה מבריא. בשנת תרי"ח (1858) הגיע הרא"ם לחברון, שניהן בה כרב העיר הגאון הרב משה פיריה.

לימים באו הרא"ם ורבי משה פיריה בקשרי נישואין (בן הרא"ם, סלימאן מנחם, נשא לאישה את ריינה, בתו של הרב משה). עם פטירת הרב משה פיריה (תרכ"ד, 1864) הוצע לרא"ם לשאת את תפקיד רבה של חברון, אך הימים היו ימי מגפה ורבים היו חולים על ערש דווי. הרא"ם, מתוך סיכון עצמי רב, טיפל בחולים והביא את המתים לקבר ישראל. עם חלוף המגפה, בשנת תרכ"ה (1865), הסכים לשאת בעול הרבנות אך סירב לקבל עליה תשלום, ועל חותמו היה כתוב "לשם יחוד קוב"ה ושכינתה אליהו סלימאן מני ס"ט".

הצעיר ושפל באמת
משרת דק"ק חברון ת"ו
לשם יחוד
קוב"ה וכו"ה
אליהו סלימאן
מני ס"ט

קומתו הרוחנית הגבוהה, כוחו בפסיקת הלכה וקשריו עם קהילות יהודיות רבות ברחבי העולם הביאו במישורין לשינוי לטובה במצב הרוחני, הכלכלי והדמוגרפי של היישוב היהודי בחברון. בימיו התנתקה הקהילה החברונית מהתלות בירושלים בכל הקשור לכספי החלוקה.¹⁶ הרא"ם פעל לרכישת קרקעות רבות בסביבות חברון ולבניית בתים מרווחים מחוץ לתחומי הגטו היהודי. אמנם חלק מבתים אלו נבנו על ידי הקהילה האשכנזית וחלק מבתי הקהילה הספרדית שנבנו שם היו של מתנגדי הרא"ם, כגון צ'יליבי מרקאדו רומנו והחרי"ף,¹⁷ אך יש לתלות את

16 ראו גם גאון, תרצ"ח, עמ' 439.

17 על רקע מחלוקת קשה בין הרא"ם לרומנו נחלק היישוב היהודי בחברון לשניים - בין תומכי הרא"ם לתומכי רומנו, שגייס לטובתו את החרי"ף (ר' חיים רחמים יוסף פראנקו). בעקבות מחלוקת זו, וכדי למנוע קרע

כאשר רצו לבדוק אם עד הוא דובר אמת, חייבו אותו להישבע בחיי הרא"ם.

הרא"ם לא דאג מימיו דאגת המחר ובטח בקב"ה שידאג לפרנסתו, ועם זאת לא ביקש משום אדם עזרה ותמיכה כלכלית. לעומת זאת כשהייתה הברכה מצויה בביתו נתן מכספו האישי לכל נצרך - ולא רק ליהודים - כדי לקדש שם שמים ברבים. עשייתו בתורה נתנה מים לנפשו הצמאה; הרא"ם ראה בלימוד המוסר בסיס לחיי התורה, וכן התמסר בכל לבו ללמוד את חכמת האמת, היא חכמת הקבלה. עם אהובו, הרב הגאון והמקובל אליהו בן משה חיים זצ"ל (אביו של הבן איש חי), עסקו רוב לילותיהם בלימוד הקבלה בקדושה ובטהרה ובהסתר גדול לאורך כל הלילה. סיפור אחד מני רבים שיכול ללמד על קדושת הרא"ם מסופר בספר "יששכר וזבולון":¹⁵

והרב החסיד ח"ר (חכם רבי) אליהו מני ז"ל כשהיה בעיר בגדאד קודם בואו לחברון, היה יושב ולומד עם ח"ר ניסים עני זלה"ה, היו לומדים ב"דברי שלום". נכדו של הרש"ש זיע"א נתקשה ב"דברי שלום", אמר ח"ר אליהו ז"ל על הרב "דברי שלום" שלא הבין דברי מר זקנו הרש"ש, בה שעתא נתאלם פיו ולא היה יכול עוד לדבר, וצווח בקול דווקא בלי חיתוך דברים ובוכה ומתחנן. אחר ד' שעות ראו אותו שהוא מתוודה ואומר חטאתי וכו' ונתרפא. שאלו את פיו, אמר להם: נגלה אליו הרב שר שלום ואמר לו מה כוונך לדבר על נכדי שלא הבין דברי, אתה לא הבנת דברי, עד שביקש מחילה ומחל לו וחזר לדבר.

בראש אחד מחיבוריו של הרא"ם נמצאה עדות למעשה זה בכתב ידו.

קבלתי עלי שלא להקשות על הרב דב"ש [דברי שלום]
כלל, היום שבעה ועשרין לח' [חודש] שבט שנת תרי"ו
לח' שבט אדר ב' ש' מנשה

'קבלתי עלי שלא להקשות על הרב דב"ש [דברי שלום]
כלל, היום שבעה ועשרין לח' [חודש] שבט שנת תרי"ו
[1856] על ידי מעשה.'

15 הספר נכתב במעלת לומדי התורה ותומכיה על ידי החסיד המקובל האלוקי רבי אהרן עילי הכהן טוויל מחכמי ארם צובא, נדפס לראשונה בעילום שם המחר בשנת תרע"ג (1913). כעת יצא בהדפסה חדשה על ידי מכון אהבת שלום בשנת תשס"ח. ראו אהרן, תשס"ח, עמ' סח; מני, תשנ"א, עמ' 29.

וכך מספר בנו:

בשנת תרכ"ט התרוצץ פתאום רעיון קדוש בקרבו. לקנות את המצודה החרבה אשר בשכונת מערת המכפלה ולהקים על חורבותיה בית תפילה אשר יהיה צד עם צד לקבר אבותינו הקדושים. הרעיון הזה הלהיב את לבבו כל כך עד אשר נדדה שנה מעיניו, בחשבו מזמות לקנות את החלקה השמנה הזאת. ויהי מוכרח לנסוע לדמשק להתנפל לפני שלטון המדינה ולבקש מלפניו להחזיק בדבר המקנה. אפס כי הפעם לא האירה ההצלחה את פניה וכל יגיעו היה מאפס ואפע. אמנם נדיבים רבים בא לעזרתו, והכי בהם השר הגדול המנוח ס' שמעיה אנג'יל נשמתו עדן. ואולי הגויים, עם הארץ אשר על פי אגדתם נטמן במצודה ההיא יוסף הצדיק זיע"א, עמדו בדרך הרב החסידא קדישא לישראל מרן אבא זיע"א ושימו כל עמלו לאל.²⁰

עם כישלון ניסיון הרכישה החליט הרא"ם להקים את בית הכנסת "בית יעקב" בתחום הגטו, סמוך לביתו. בבית תפילה זה התפלל והיה שליח הציבור על פי נוסח האר"י עד סמוך ליום פטירתו.²¹

ניסיון רכישת הכפר סאנאברא

הרא"ם הקדים הרבה מבני דורו ופעל מתוך הבנה שעבודת חקלאית ובניית יישובים בארץ ישראל יש בהן משום קירוב הגאולה.²² הוא היה חבר באגודה הסודית "מחזירי עטרה ליושנה", ששמה לה למטרה לגאול אדמות לצורך הקמת יישובים חקלאיים בארץ ישראל.²³

20 מני, בלי תאריך, עמ' יז-יח. סיבה נוספת ליזמת הרא"ם לרכוש את המצודה היא ביקור הבן איש חי בחברון בשנת תרכ"ט. על פרטי הביקור, על החרפות ועל הביזיונות שהיו מנת חלקו של הבן איש חי בהגיעו להתפלל במערת המכפלה, ראו מני, בלי תאריך, עמ' יז, הערה 17. צילום כתב היד של הרב סלימאן המתאר את ניסיון הכניסה של הבן איש חי, ראו הלל, תשס"ט, עמ' 148. ניסיון רכישת מערת המכפלה מוזכר אף בהספדו של דוד ילין על הרא"ם, ראו מני, תרצ"ו, עמ' 68; בן רפאל, תשס"א, עמ' 76.

21 ראו מני, בלי תאריך, עמ' יח, סוף הערה 17. הרב סלימאן מנחם מני מציין שהשם "בית יעקב" נבחר על ידי הרא"ם מסיבה הכמוסה עמו. לאחרונה הודפס הספר "מנהגי קהילות קודש יעקב" של הרא"ם בסוף ספרו "שיח יצחק", ראו בסוף מני, בלי תאריך.

22 הראשון לציין, הרב חיים דוד חזן (1790-1869) היה אב"ד באיזמיר ושימש חכם באשי בירושלים. היה פעיל מאוד בפיתוח היישוב החקלאי בארץ, וכתב הקדמה לספרו של הרב קאלישר "דרישת ציון", שממנה אנו למדים על שיטתו. הרב חזן צפה שלושה שלבים בתהליך הגאולה בדרך הטבע: שלב א: הצלחה בעניין חידוש ההתיישבות בארץ ישראל, ובשלוש: "אחרי היות לנו שדות וכרמים ובתים טובים"; שלב ב: בניית מזבח וחדוש העבודה במקדש; שלב ג: פתרון כל השאלות הקשורות בבניין המקדש ובעבודתו. הרא"ם פעל במסגרת שלב א, ראו קלישר, 2002.

23 הרב עקיבא יוסף שלזינגר (תקצ"ח-תרע"ב) עם כמה ממקורביו, ובהם הרא"ם, הקים את חברת "מחזירי עטרה ליושנה". בתחילה הייתה החברה סודית וידועה רק ליחידה סגולה - כולם מקובלים ועוסקים בחכמת הנסתר. בשנת תרל"ג החליט הרב שלזינגר לגלות ברבים את מציאות החברה, את מטרותיה ואת אופני

אפשרות הרכישה והבנייה מחוץ לגטו בהשראתו וביחס השלטונות לקהילה היהודית וליחס הכבוד שנתנו להם באשי - הרא"ם.¹⁸

ניסיון רכישת הקלעא לצורך הקמת מרכז תורה

עם הגעתו לחברון החל הרא"ם לפעול לחזק את התורה בקהילה ופעל להרחבת בית הכנסת "אברהם אבינו", שהיה קטן מלהכיל את כל המתפללים. לצורך ההרחבה היה עליו לפנות משפחות מבתים סמוכים - פעולה שהיו לה מתנגדים. ואולם עם סיום ההרחבה, בפסח תרכ"ג, הודו לו כולם.¹⁹ כעת ניגש הרא"ם לחפש מקום להקים בו ישיבה ובית כנסת שיתפללו בו כמנהג ישיבת המקובלים בית אל בירושלים, שהתפללו בה על פי נוסח האר"י. בטבעיות הרבה ביותר חיפש הרא"ם מקום סמוך למערת המכפלה, והתברר שה"קלעא" - המצודה - יכולה להתאים, כיוון שהייתה מסורת בידם שבמקום זה בעבר פעל בית כנסת.

מפת גושים בריטית משנת 1924. אפשר לראות את מתחם המערה (חרם אל חליל) ותחתיו שטח מתוחם פתוח - "אל קלעא".

ביישוב, התפטר הרא"ם מתפקידו וחזר לבגדד. כשנה לאחר מכן נתבקש לחזור, ושימש שוב חכם באשי בעוד החר"י משמש אב בית דין. על בית רומנו ובית החר"י ראו אצל קלין, תשס"ח, עמ' 63-78, 86-88. על המחלוקת בין הרא"ם לרומנו ראו אצל אבישר, 1978, עמ' 188-190.

18 אין כמעט אזכור שהרא"ם קיבל מינוי "חכם באשי" בחברון. הרב יעקב קנטרוביץ בהספדו על הרא"ם כינה אותו "החכם באשי, ועם זאת, מציין דוד ילין בהספדו, נמנע הרא"ם בענוותנותו מללבוש את בגדי השררה של החכם באשי. ראו ההספדים אצל מני, תרצ"ו, עמ' 67-68, 73; בן רפאל, תשס"א, עמ' 73 (פורסם במקור בשבועון "המבשר", גיליון כא, י"ג בסיוון תרע"א, דף 265).

19 אפשר שהסיבות להתנגדות ולהרחבה היו עקב הדרישה לפנות בתים לצורך ההרחבה, ראו בן רפאל, תשס"א, עמ' 22-23. בית הכנסת שאנו מכירים היום הוא במידותיו כפי שהרחיבו הרא"ם.

המלצה זו של פינס סתמה את הגולל על ניסיון רכישה זו.

הרב יחיאל מיכל פינס

איתור בית הרא"ם

ביתו של הרא"ם היה מורכב מכמה מרחבים: מביתו הפרטי, מבית הכנסת אורחים ומבית הכנסת "בית יעקב". כל המכלול הזה נבנה בחלק הדרומי-מזרחי של הרובע היהודי - הגטו. ישנן כמה עדויות ספרותיות המתארות את בית הרב, וכן תמונה חזיתית יחידה של בית הכנסת "בית יעקב".

בתארו את שני בתי הכנסת הגדולים שהיו בגטו כתב דוד אבישר: "בית הכנסת על שם הרא"ם ובית הכנסת הגדול של העדה האשכנזית, זה וזה היו פונים להר הנגב, שטופים אורה".²⁶ כלומר בית הכנסת של הרא"ם פנה דרומה ולא היה דבר שחצץ בינו ובין השמש, על כן חדר אור דרך החלונות לתוך בית הכנסת.

רחל ינאית בן צבי ביקרה בחברון בעשור הראשון של המאה ה-20, ובזיכרונותיה היא מתארת את הכניסה לבית הרב: "[...] וכבר אנו עולים במדרגות אל בית הרב מני [...] הוא [שמש הרב] מעמיד לרשותנו את חדר העלייה המזכיר באווירו חדר מלבב ונעים. על הרצפה מחצלת רחבה, ומחצלת צרה על אדן החלון. אני מציעה החוצה: מראה הרי חברון כלפי דרום מרהיב את העין, כרמים וחורשות זיתים שפע של עצים, וסמוך לבית כברת אדמה עומדת בעזובתה".²⁷

בתארו את קבלת השבת בבית הכנסת "בית יעקב" כתב מנשה מני: "משקרה השמש לערוב

26 אבישר, 1978, עמ' 116.

27 שם, עמ' 321.

בשנת תרל"ה (1875) הגיע מידע על כפר בסביבות חברון ששמו סאנאברא העומד למכירה מטעם השלטון העות'מני. משלחת מטעם הרא"ם, שכללה גם את בנו - הרב סלימאן מנחם מני, יצאה לבחון את הכפר,²⁴ ובעקבות הסיוור התקבלה החלטה לנסות לרכוש את הכפר. בראשית קיץ תרל"ה נשלחה איגרת מאת הרא"ם אל משה מונטיפיורי, ואל איגרת בקשה זו צורפו דברי תמיכה וחיווק מאת ידידו של הרא"ם, הרב יהודה אלקלעי. ביומנו של מונטיפיורי נמצא אישור כי אכן קיבל את האיגרת. גם דוד גוטמן, שהיה ממייסדי פתח תקווה ועלה לארץ באותה השנה - והיה תלמידו הנאמן של הרב שלזינגר, השתדל לקנות את הכפר סאנאברא מיד הממשלה, אך אחר רוב עמל לא עלה בידו הדבר.

מפה בריטית של ה-PEF משנת 1917, שאפשר לראות בה את הכפר סאנאברא.

[...] אח"כ הלכתי אל סענאברא, המקום הזה ימצא בין שני הרים צר ברוחבו וארוך [...] והנה כל כמה שמצא המקום חן בעיני מצד טבעו, וכן מצד היפי הטבעי אשר לו, בכ"ז לא אוכל להחליט כי טוב המקום ההוא לישוב, באשר הוא תקוע בין ההרים ורחוק מעיר שיש בה קונסולים, ויש בו חשש סכנת הערבים השודדים והגנבים.²⁵

עבודתה. מטרתה העיקרית הייתה הקמת יישובים חקלאיים ברחבי ארץ ישראל כשלב ראשון בתהליך הגאולה בדרך הטבע. רוב מנהיגי היישוב הישן התנגדו לתכנית, והרב שלזינגר הוחרם ונודה על ידי רבני ירושלים האשכנזים. רבים מחוקרי הציונות הסבירו תופעה זו בטעות כפרודוקטיביות של היישוב הישן, אך לא כן; הפעולה הייתה מתוך מגמה ואמונה שהיא תקרב את הגאולה.

24 מאמר מורחב על ניסיונות רכישה של קרקעות בהר נכתב בידי דוד עמית ז"ל, ראו עמית, תשל"ז. המאמר אמור לצאת ולהתפרסם מחדש. פרטים על ניסיונות רכישת הכפר סאנאברא מובאים גם אצל אבישר, 1978, עמ' 103.

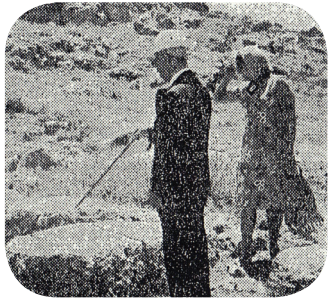
25 פינס, תרצ"ט, וראו גם עמית, תשל"ז, עמ' 52. הרב יחיאל מיכל פינס (1843-1913), על שמו כפר פינס. הרב פינס מונה כראש ועד שליחי הקהילות של חברת "מזכרת משה", קרן שהוקמה לכבוד משה מונטיפיורי במלאת 30 שנה לעבודתו. תפקידו היה להיות בא כוחה בארץ ולפעול להפרכת השממה ולהקמת יישובים חקלאיים.

כידוע, הגטו נהרס על ידי הירדנים בתחילת שנות ה-50 של המאה ה-20, ובתוך כך גם ביתו של הרא"ם. על מקום הבית ובית הכנסת "בית יעקב" נבנה השוק הסיטונאי.

פטירת הרא"ם

במוצאי יום כיפור תרנ"ט אסף הרא"ם את בני הבית ובירך אותם כמנהגו. אחר כך קרא אליו את ראש החברא קדישא, ובהסתר ציווה עליו איך להתנהג ביום היפקדו. נראה שאחד הדברים שציווה עליהם היה כיוון הקבורה.

מנהג הוא לקבור את הנפטרים כשרגליהם לכיוון שער בית הקברות או ירושלים,²⁹ ואכן גם בחברון כך הוא מנהג הקבורה. אפשר לראות בתמונה מראה כללי של חלקת הבנים, שהקברים נראים בה פונים לכיוון צפון-דרום, לעבר ירושלים, למעט זוג קברים אחד הקבור בשונה מהמנהג. אלו קברי הרא"ם ואשתו סמרה, הפונים לכיוון מערת המכפלה, שעל פי המדרש היא פתח גן עדן.³⁰ מנהג חברון היה שלא לציין ושלא לרשום שום כיתוב על המצבות, מנהג שגרם קושי בזיהוי הקברים והמצבות לאחר מלחמת ששת הימים.³¹

זיהוי קבר הסב על ידי הנכד מנשה מני בקיץ תשכ"ח

מצבות הרא"ם ואשתו סמרה

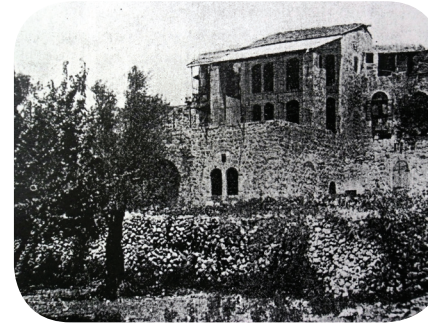
חלקת הרבנים - מראה כללי

29 ראו שולחן ערוך יורה דעה, סימן שסב, סעיף א ושם בסעיף ב בפתחי תשובה: "לרמוז האמונה בתחיית המתים, שעתיד לעמוד מקברו ולצאת דרך השער".

30 לריכוז מקורות שעל פי מדרשי חז"ל מערת המכפלה היא פתח גן עדן, ראו ארנון, תשנ"ב, עמ' 77-80. נראה שהרא"ם נפטר לפני אשתו סמרה, והיא שסעדה אותו עד יום פטירתו - הדבר רמזו בדברי הנכד מנשה מני, ראו בן רפאל, תשס"א, עמ' 8.

31 מנהג מקובלים כדי שהמזיקים לא יזיקו לנפטר. מסופר שלאחר פרעות תרפ"ט הורה הראי"ה קוק בניגוד למנהג בחברון לרשום שמות של המצבות, ראו ארנון, תשס"ד, עמ' 87-88.

וראשי ההרים עטו ארגמן, היו רואים את הדמויות הלבנות הללו [חסידים עטויי גלימות לבנות] מתרוממות ממקומותיהן, ויוצאות במעגל חסידים אל רחבת בית הכנסת הפונה אל חורשת עצי הזית אשר מול הרי יהודה לקראת שבת מלכתא, כשם שנהג האר"י בצפת".²⁸

התמונה מובאת במקור בספרו של מנשה מני, "רבי אליהו זצ"ל", ושם מופיע הכיתוב: "חזית חצר בית הסב רבי אליהו, וגזוטר בית הכנסת 'בית יעקב'". זהו צילום מדרום לצפון; אפשר לראות את עצי הזית ואת חזית בית הכנסת "בית יעקב" עם החלונות הגדולים והמרפסת הגדולה. המרפסת פתוחה לצדדים אך מקורה בקירוי משופע. אפשר לראות שהמרפסת המקורה בולטת דרומה, החוצה מקו החומה. הקומה הראשונה שימשה בית הכנסת אורחים.

מפת גושים בריטית משנת 1924. אפשר לזהות את הכיתוב באנגלית "חארת אל יהוד" (הרובע היהודי). מימין לכיתוב אפשר לזהות את המבנה הבולט מחוץ לקו החומה דרומה - זהו בית כנסת "בית יעקב". אפשר לזהות קו חומה קצר הבולט דרומה ועליו סימון X, המסמל קמרון.

חיתוך צילום תקריב של האמריקן קולוני של אזור הגטו ממערב למזרח; צולם בשנים 1898-1910 לערך. בית הכנסת "בית יעקב" מזוהה היטב באמצעות הקירוי המשופע על מרפסת בית הכנסת. קרוב יותר אלינו אפשר לזהות חלון פתוח בבית הכנסת, עם וילונות, ובית אחד קרוב יותר אלינו - זהו בית הרא"ם. אפשר לראות שטיחים פרוסים לייבוש או לאוויר על מעקה הבית. בהמשך הבית ימינה אפשר לראות את החומה עם הקמרון המסומן במפת הגושים.

בהקשר של יום הקבורה נמצא סיפור:

מסופר כי הגאון הרב מאיר אורבאך רבה של העיירה קאליש, עבר פעם בחצות הלילה ליד ביתו של הרא"ם, ובשומעו כי הרא"ם עורך תיקון חצות נשאר רתוק למקומו ולקול בכיו וזעקו הזיל כנחל דמעה, וליווהו בדמעותיו עד סיימו את התיקון. דמעות עיניו של הרא"ם אחר עורכו תיקון חצות היו נשמרות על ידו. ומסופר כי בפורים משולש שנת תרמ"ג חלה הרב ניסים עיני - חברו מנוער של הרא"ם - בעיניו והיה חשש כי יאבד חלילה את ראייתו. חברו, הרב יצחק אלפיי פנה אל האדמו"ר רבי אלעזר מנחם מנדל מלעלוב בבקשה כי יתפלל לרפואתו. בקשתו זו שהייתה מונחת בתוך מעטפה לא נפתחה כלל על ידי האדמו"ר שהיה באמצע סעודת פורים. אך לפני ברכת המזון החל האדמו"ר לדבר בגודל מעלת תיקון חצות, וכי דמעות תיקון חצות מסוגלות לרפאות מעורון. במוצאי שבת קודש, ביקש אחד מחסידי האדמו"ר - רבי שמעון הויזמאן מחברון לחזור לעירו. לפני צאתו השמיע באזניו האדמו"ר כי "ראוי שידע כי גם בחברון יש דמעות תיקון חצות". באותו מוצש"ק נפטר האדמו"ר אלעזר מנחם מנדל. רבי מעשיל געלבשטיין, חברו של הרב ניסים עיני ששמע כי האדמו"ר אמר כי יש להשיג דמעות של חצות בחברון יצא בלוויית הרב ניסים עיני ויחדיו נסעו לחברון כשאננם יודעים מהיכן תצמח הישועה. בהגיעם לחברון פגשו את הרא"ם אשר הזמינם לביתו. בינתיים נשאר הרב ניסים בביתו של הרא"ם, בעוד שחברו חזר ירושלימה. אחר שהותו של הרב ניסים כשבועיים בבית הרא"ם חזר לירושלים כשמאור עיניו אֶתו כמקודם. הדבר היכה בתדהמה את כל העיר. גם רופא העיניים של בית החולים משגב לדך עמד מוכה תימהון בראותו מחזה זה, ללא שום אפשרות לפרש היאך חל מפנה זה בראייתו של הרב ניסים. בעל הנס עצמו שמר על שתיקה במשך 16 שנה ולא סיפר היאך קרה נס זה, אך בעת פטירתו של הרא"ם בשעה שנטמן גופו הקדוש בקברו למנוחת עולמים, הוציא הרב ניסים צנצנת מאמתחתו ושפך את תוכנה על קברו הרענן של הרא"ם והוסיף בלחישת לאוזני הרב עקיבא יוסף שלזינגר שעמד לצידו כי: "צנצנת זאת הייתה מלאה מדמעותיו של הרא"ם, אותם טעמתי כשכהה מאור עיני לפני 16 שנה ומאור עיני חזר אלי".³⁵

אחרית דבר

הרא"ם נפטר, אך השאיר אחריו משפחה ענפה שהייתה ועדיין פעילה בתחום הציבורי. ראויים לציון:

א. הרב סלימאן מנחם מני, בנו בכורו של הרא"ם, שימש רבה של חברון (חכם באשי) בשנים

כאמור, ביום חמישי, ח' בתמוז תרנ"ט (1899), בשעה השנייה של הצהריים ניצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש. בהלוויית הרא"ם הוכרו ביטול מלאכה בכל העיר; בני ברית ושאינם בני ברית השתתפו בהלוויה. גם מחוץ לחברון הגיעו משלחות וקבוצות ללוותו למנוחת עולמים. היו כמה ערבים קנאים לדתם שהאמינו שהרא"ם היה קדוש מוסלמי (וואלי) ורק למראית עין היה יהודי, שביקשו להעביר את גווייתו ממקום קבורתו למקום שקוברים בו את מתיהם. יהודי חברון נאלצו להעמיד משמר על מצבתו חודשים רבים, לילה ויום.³² הספדים וקינות נאמרו מפי גדולי החכמים, וגם בעיר מולדתו בגדד הספידוהו חכמי הדור ובראשם תלמידו, הבן איש חי.³³

עובדיה קמחי מתאר בשירתו כעד ראייה את יום מותו של הרא"ם:

אבל גדול בעיר היה יום מות הרב:

החנויות סוגרו, הוכרו ביטול מלאכה,

הספד בכנסת, ברחוב עצבת.

בפגוש איש רעהו, פנה לו הצדה,

בלי דרישת שלום, כמו בתשעה באב.

כל האווירה הייתה ספוגה ייאוש מר.

לי נדמה כאילו התייתם העולם,

שעמודו הימני התמוטט ונפל,

מין שואה עצומה שאין לה תקומה.

על אחי היחידי שמת רך בשנים,

בכיתי בצעקות כנהוג בחברון,

אך כאן, בכה לבי בפנים בלי נהימה,

מתוך רחש נפשי, אף כי לא מבורר,

לגודל ולעוצם האסון שנפל.

איך רב בישראל, קוננתי לעצמי,

עפר יהיה משכבו ולרימה מאכל?³⁴

32 אבישר, 1978, עמ' 191; בן רפאל, תשס"א, עמ' 63; מני, בלי תאריך, עמ' לג-ם.

33 הספדו של הבן איש חי פורסם והודפס במני, בלי תאריך, עמ' מג-נה.

34 קמחי, 1966, עמ' 87.

35 משי זהב, 1975, עמ' קד. לא מצאתי מקור מהימן שיכול לאמת את הסיפור, אך גם אם הסיפור ייכנס למסגרת הפולקלור, הרי שהוא בהחלט מלמד מה חשבו מספרי הסיפור על גודל תורת הרא"ם, קדושתו ופרישותו.

יצחק מלכיאל

ג. אליהו משה מני (1907-1993), נין לרא"ם (בנו של משה, שהיה בנו של הרב סלימאן מנחם מני). בשנת 1953 היה מועמד לכהן כשופט בבית המשפט העליון ונפסל עקב גילו הצעיר, אך בשנת 1962 היה לשופט הספרדי הראשון בבית המשפט העליון. כהונתו נמשכה עד שנת 1977, שנת פרישתו; בשנת 1973 היה מועמד להיות נשיא ישראל.

ד. יעקב משורר (1935-2004), נין לרא"ם. אמו זמירה הייתה נכדת הרא"ם. היה מומחה ישראלי לנומיסמטיקה וכיהן כפרופסור במחלקה לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית.

מעבר לספריו הרבים המוצאים היום לאור מכתבי היד, ראוי לציין שיש ברמת גן שני מוסדות הקרויים על שמו:

א. מכלול גנים מגיל פעוטות ועד כיתה א בשם "קרני הרא"ם" ברחוב מבצע עין 9.

תרס"ה-תרפ"ד (1905-1924). בשנת תרס"ו, עם מותו של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר, נוצרה מחלוקת על מינוי הראשון לציון, ומינו את הרב סלימאן מני כראשון לציון זמני. בהמשך ביקשוהו שיישאר בתפקיד הראשון לציון, אך הוא סירב וביקש לחזור לחברון.³⁶ בתו מזל הייתה נשואה לרב הגאון הרב מאיר פרנקו, בנו של החר"ף. הרב מאיר שימש רבה של חברון לאחר חותנו, והיה רבה הספרדי של חברון בזמן פרעות תרפ"ט. יש להחשיבו במספר הנהרגים על קידוש השם אפילו ששום יד ערבי לא נגעה בו לרעה, כי רק המחזות שראו עיניו באחיו בני עדתו והתלאות שמצאוהו בעבודתו הציבורית דיכאו את רוחו, הרסו את בריאותו וקיפדו את חייו.³⁷

הרב סלימאן מנחם מני בעת הכתרתו כחכם באשי.

ב. יצחק מלכיאל, בנו הרביעי של הרא"ם, קרוי על שם יצחק אבינו ועל שם הגאון מלכיאל אשכנזי, ממייסדי הראשונים של היישוב היהודי בחברון. כיהן שנים רבות כשופט מחוזי בתקופה העות'מנית. נבחר שבע פעמים על ידי תושבי חברון לשמש שופט וחוקר בבית המשפט. הסולטן עבדול חמיד השני ביקש למנותו כשופט, אך נמנע בגלל התנגדות גדולה מבית. בשנת 1898 נפגש יצחק מלכיאל עם הרצל וענה לשאלותיו בתחום האדמות. בתקופה הבריטית היה השופט היהודי הראשון ששימש שופט בבית המשפט העליון וזכה בתואר הכבוד OBE מטעם הממשלה הבריטית, תואר שניתן בעיקר לאצולה הבריטית. ידיעותיו הרבות בחוק העות'מני, ובייחוד בדיני מקרקעין, סייעו רבות לראשי הציונות ברכישת קרקעות לצורך התיישבות. נפטר בתל אביב בשנת 1933, ואחר ארונו צעדו ראשי הציונות. נכדו, מכבי מוצרי מני, היה בכיר בהגנה ובפלמ"ח. נפל במלחמת העצמאות ועל שמו קרוי "מבצע מכבי".³⁸

36 מני, תשמ"ז, עמ' 46, הערה 33.

37 מדברי אהרן מני, ראו מני, תשנ"ח, עמ' 6 בסעיף 19.

38 מני, בלי תאריך, עמ' 5, סעיף 8; תדהר, 1947, עמ' 339; גאון, תרצ"ח, עמ' 440-442. השם "מבצע מכבי"

נקבע לזכר מכבי מוצרי, ששימש קצין המנהלה של חטיבת הראל, נפצע קשה ב"שיירת הראל" ב-20 באפריל 1948 ונפטר כמה ימים לאחר מכן.

רשימת קיצורים ומקורות

אבישר, 1978	ע' אבישר (עורך), ספר חברון, ירושלים 1978.
אליהו, תשע"ב	ש' אליהו (עורך), אביהם של ישראל חלק ה, ירושלים תשע"ב.
ארנון, תשנ"ב	נ' ארנון, עמק חברון, חברון תשנ"ב.
ארנון, תשס"ד	נ' ארנון, רא"ה האורות ועיר האבות, חברון תשס"ד.
בן רפאל, תשס"א	א' בן רפאל, 'רבי אליהו מני', בתוך: דור דור ודורשיו פרשת כי תבוא, תשס"א.
גאון, תרצ"ח	מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל חלק ב, ירושלים תרצ"ח.
החיד"א, 1958	חי"ד אזולאי, שם הגדולים: מערכת גדולים מ ט, ברוקלין 1958.
הלל, תשס"ט	י"מ הלל (עורך), בן איש חי - תולדותיו, קורות ימיו ומורשתו לדורות, ירושלים (אין תאריך הוצאה [תשס"ט]).
הלל, תשע"ד	י"מ הלל (עורך), מכתב מאליהו, ירושלים תשע"ד.
השלוחים, תשנ"ח	איגוד השלוחים לאה"ק (עורכים), חברון עיר הקודש - לקט משיחות ומאגרות כ"ק אדמו"ר מה"מ מליובאוויטש על עיר הקודש חברון ומערת מכפלה, כפר חב"ד תשנ"ח.
טוויל, תשס"ח	א"ע הכהן טוויל, ספר יששכר וזבולון, ירושלים תשס"ח.
מוצפי, תשס"ח	ב"צ מוצפי, פרשת בלק (שיעור מוקלט), תמוז תשס"ח.
מני, תרצ"ו	מ' מני, רבי אליהו מני זצ"ל, ירושלים תרצ"ו.
מני, 1963	מ' מני, חברון וגבוריה, תל אביב 1963.
מני, בלי תאריך	א' מני, שיח יצחק, רמת גן (בלי תאריך הוצאה).
מני, תשמ"ז	ס"מ מני, ממני פְּרִיָה, רמת גן תשמ"ז.
מני, תשנ"א	א' מני, תנא דבי אליהו, ירושלים תשנ"א.
מני, תשנ"ח	א' מני, זכרונות אליהו, רמת גן תשנ"ח.
מני, תשס"ט	א' מני, 'ספר מכתב מאליהו - שאלה נח', מקבציאל לו (תשס"ט), עמ' מב-מג.
מני, תשע"ד	א' מני, 'קונטרס ליקוטי אליהו', בתוך: ה' שלום (עורך), קובץ מן הגנוזים, מודיעין עילית תשע"ד.
משי זהב, 1975	מ"מ משי זהב, ירושלים בתפארתה - פרקי חיים דמויות והווי בירושלים של אתמול, ירושלים 1975.
עמית, תשל"ז	ד' עמית, 'כמיתה יהודים להתישבות חקלאית בהר חברון במאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית', בתוך: י' צורן וס' צורן (עורכים), הר חברון, תל אביב תשל"ז, עמ' 44-56.
פינס, תרצ"ט	י"מ פינס, כתבים - בנין הארץ ב, תרצ"ט.
קלין, תשס"ח	א' קלין, חצרות בעיר האבות, חברון תשס"ח.
קלישר, 2002	צ"ה קלישר, דרישת ציון, ירושלים 2002.
קמחי, 1966	ע' קמחי, חברון בילדותי, ירושלים 1966.
שלום, תשע"ג	ה' שלום (עורך), 'גנוזי הלכה', אליבא דהלכתא סח (אב-אלול תשע"ג), עמ' א-ג.
תדהר, 1947	ד' תדהר (עורך), 'צחק מלכיאל מני', בתוך: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך א (1947).

ב. מקווה סגולי לנשים - "באר סמרה". המקווה הוקם לזכר סמרה אשת הרא"ם וקיבל את ברכת גדולי הרבנים בימינו (הרב יצחק כדורי זצ"ל, הרב מרדכי אליהו זצ"ל, הרב עובדיה יוסף זצ"ל ואחרים). יש סיפורים רבים של נשים מכל הקשת החברתית ששמעו על המקווה ומגיעות מכל הארץ לטבול בו.

הרב יעקב יוסף סלונים

יצחק ספיר

נר לנשמת שלמה סלונים ז"ל, נכד הרב,

ו' באב תרפ"ח - ג' במרחשוון תשע"ה.

שרד יחידי ממשפחתו - הוריו, אליעזר דן וחנה, אחיו אהרן והורי אשתו,

הרב אברהם יעקב, רב המושבה זכרון יעקב, ואשתו, ינטה אורלנסקי - שנרצחו בחברון, הי"ד.

מבוא

בשנים שלפני הקמת המדינה פעלה אמי, מלכה ע"ה, להנציח את זכר אביה, הרב יעקב יוסף סלונים, ואת זכר אחיה - בנו הבכור, אליעזר דן הי"ד, שנרצח בפרעות תרפ"ט - ולשם כך עמדה בקשר עם אנשים מרכזיים בהסתדרות הציונית. יעד הנצחת שם הרב ובנו היה בקיבוץ עין צורים, שהוקם אז בגוש עציון. יצחק בן צבי, אברהם הרצפלד, הרב מאיר בר אילן והסופר רבי בנימין¹ תמכו ברעיון. במכתב בעניין ההנצחה כתב רבי בנימין על הרב סלונים: "[...] הכרתי את הרב האשכנזי האחרון של הקהילה [קהילת חברון] יעקב יוסף סלונים ז"ל יליד הארץ מכמה דורות [...] לוחט באהבת הארץ, ביחוד באהבת חברון, נבון ופקח. אילו היו בוועד הצירים שומעים בעצתו אפשר שקהילת חברון לא היתה נחרבת".² בהמשך מכתבו הוסיף: "אחרי שדברתי עם בן צבי עלה בדעתי השם 'אבידן' זה היה נשיא לשבט בנימין [...] השם הזה היה יכול לשמש זכרון גם לרב הדגול (מצד אהבת ארץ ישראל לא ראיתי כמוהו-חוץ מן הרב קוק זצ"ל) וגם לבנו".³

שתי תכונות של הרב עולות מהדברים: האחת - אהבה בלי מצרים לארץ, והאחרת - פעילות ויזמות מול גופי ההנהגה הציונית, שלו היו שומעים לרב ופועלים על פי הצעותיו אפשר שהיה נמנע חורבן חברון היהודית בשנת תרפ"ט. בדברים שלהלן אבקש לסרטט את דמותו של הרב סלונים ולהציג דמות של רב חרדי שהיה חסיד חב"ד ומנהיג ציוני.

לפי ש"ציונות" ו"חרדיות" - במונחים הרווחים היום - אינן עולות בקנה אחד, הגדרת הרב סלונים שבכותרת, "מנהיג חרדי ציוני", טעונה הסבר. מימי העלייה השנייה והשלישית ועד העשורים האחרונים התקבעה בתודעה הגדרת הציונות כתנועה שיעדיה הם התיישבות

1 שמו הספרותי של יהושע התלמי (לפני שאימץ את השם העברי היה שם משפחתו רדלר-פלדמן). רבי בנימין היה סופר ומייסד ועורך של כמה כתבי עת; חבר בוועד הלאומי ובוועד הצירים מטעם מפלגת "המזרחי".

2 מכתב מרבי בנימין ליצחק בנושא הנצחת סבי בעין צורים, י' באייר תש"ז, ראו נספח 1.

3 שם.

קהילת חברון הייתה קהילה מבודדת בלב יישוב ערבי צפוף בעיר ובסביבותיה. הרב הבין שמציאות זו עלולה לסכן את קיומה של חברון היהודית, והיה ברור לו שהדרך לפתרון היא ברכישת אדמות בעיר ומחוצה לה, הגדלת היישוב בעיר ובניית יישובים סביב לה. הרב, ששימש יו"ר התנועה הציונית בחברון, פנה למוסדות הציוניים והציע לרכוש אדמות ולבנות יישובים חקלאיים. פנייתו לחיזוק חברון היהודית ולהרחבתה ולהקמת יישובים חקלאיים סביב לה החלו בעודו נער בן 18, כשפרסם ביקורת על פקידי הברון רוטשילד: "מתפלא אנכי על חברת יק"א אשר בחרו בכפר סבא ליסד שמה מושבה חדשה ולא היטו אוזן קשבת לבקשת בני חברון אשר התחננו להם להושיט למו יד לעזרה בעת המוכשרת לכך להתפרנס מהאדמה אשר יעבדוה בזיעת אפיהם בחברון ובסביבותיה".⁶

במכתב אחר כתב במר לבו תגובה על החלטת ההנהלה הציונית לבטל החלטה של ועד העזרה להקצות לחברון 50,000 לא"י שנועדו לבניית שכונה יהודית חדשה בחברון ולהקמת מושבה חקלאית לצעירים בשכנות לה, ולהעמידו על סך 10,000 לא"י:

אם מנסרים היום בעולם היהודי שני שמות פופולריים ביותר, הרי הם הכתל המערבי וחברון כל הגעגועים של האומה נתרנו עכשיו בשני שמות אלה, וכל התעמולה לטובת קרן העזרה התנהלה בראש ובראשונה בשביל חברון [...] ועד העזרה הציע בשביל חברון 50,000 לא"י על מנת לבנות שכונה חדשה ונאה בתוך העיר עצמה, וגם מושבה של צעירים מסביבה, כדי לחזק את היישוב היהודי בחברון ולהבטיח את עתידו. והנה באה ההנהלה הציונית והקטינה את הסכום ל 10,000 לא"י - וסכום זה הוא כאין וכאפס לגבי תכנית הבניה הנזכרת למעלה. הסכום המוקטן, כתב הרב, יספיק רק למתן עזרה למשפחות מעוטות. הוא התריע שאם לא תמומש התכנית המוצעת אף משפחות אלו לא תשבנה בעיר זמן רב מפני חוסר הביטחון בהתפתחותה:

וכך תהיה לנו חברון לשכם שניה⁷ והערבים ישמחו בנצחונם בראותם כי הצליחו לגרש את היהודים באמצעים של רצח, התנפלות ושוד וחברון היתה לעיר ערבית טהורה כפי שרצו. זו תהיה שגיאה פטלית מצדנו, אשר עוד תנקם בנו בכל חומר הדין. מחר ומחרתם ילמדו גם הערבים האחרים ממעשיהם של בני חברון, כי יווכחו לדעת שאפשר להכחיד את היישובים העבריים, לגרש את היהודים על ידי התנפלות אחת ללא שוב.⁸

לשכונה היהודית בחברון. בשנת תרע"ב (1912), אחרי מות של רומנו, רכש הרש"ב את הבית. בבניין שכנה עד מלחמת העולם הראשונה ישיבת "תורת אמת", וסמוך אחר תחילת המלחמה גירשו התורכים חלק נכבד מאנשי הישיבה שהיו נתיני רוסיה, והישיבה נסגרה. השלטון העות'מני הפקיע את הבניין, והוא שימש אז את הצבא התורכי. עם תום המלחמה לא החזירו האנגלים את הבית לבעליו, הוא שימש תחנת משטרה ושכנו בו כמה משרדים. כיום המבנה הוא משכנה של ישיבת "שבי חברון" (על פי ויקיפדיה, "בית רומנו": <http://he.wikipedia.org>)

6 החצבלת, 30.9.1898; כהן, 2005, עמ' 227.

7 בשכם נתקיימה קהילה יהודית קטנה. במחצית המאה ה-19 היו בה עשרות משפחות, ומפני בידודה של קהילת שכם הלך ופחת מספר היהודים בה. בשנת תרס"ו (1906) לא נותרו יהודים בשכם.

8 ראו סלונים, תש"ו, בהקדמה.

סוציאליסטית חילונית בארץ ישראל, חידוש דמותו הלאומית של העם היהודי על פי ערכים אלה וניתוק מהסממנים שאפיינו את העם היהודי בגולה, ובעיקר ניתוק מחיי תורה ומצוות. הציונות ההרצליאנית נתפסה כראשית הציונות; ההסתדרות הציונית הוקמה כדי לקדם ערכים אלה בפעילות מדינית ובעשייה חלוצית. תנועות שקדמו לה, כגון תנועת "חיבת ציון", ומעשים שנעשו, כגון עליית תלמידי הגר"א לקראת שנת ת"ר (1840), עליות החסידים, עליית התימנים בתמ"ר (1882) ואף היציאה מן החומות והקמת המושבות הראשונות במחצית השנייה של המאה ה-19, לא נתפסו כשוות ערך לעליות הסוציאליסטיות ולמפעלי ההתיישבות (הקיבוץ והמושב) והביטחון ("השומר" ו"ההגנה") שלהן.⁴ בעשורים האחרונים חל שינוי מבורך; כיום העליות שקדמו לעלייה הראשונה, היציאה מן החומות, המושבות הראשונות, העליות הראשונות ואף העליות החדשות מהקמת המדינה - הן חלק בלתי נפרד מהאתוס הציוני. היבט אחר של הציונות הוא הציונות הגאולית מבית מדרשו של הרב קוק, שראשיתה, כפי שהראה אריה מורגנשטרן, בתורת הגאולה של הגר"א. ציונות זו גורסת שגאולת עם ישראל שבחזון נביאיו תהיה באתערותא דלתתא, היינו בעשייה ארצית - בעלייה לארץ ובהתיישבות בה, בבניית מערכת מדינית וכלכלית, בהקמת צבא ועוד - ובקיצור: בהקמת מדינה יהודית על כל מערכותיה. אף שייכות לתנועה הציונית המרכזית, הגוף העיקרי שפעל להגשמת ערכי הציונות, הייתה חלק חשוב בהגדרת הציונות; מנהיג ציוני היה בעל חזון ודרך פעולה, עושה ומוכיל.

תולדות הרב

הרב י"י סלונים נולד בחברון בשנת תר"מ (1880), עלה לירושלים ללמוד תורה בישיבותיה, והוסמך לרבנות בעודו נער. בשנת תרע"ב הוקמה בעיר בהוראת האדמו"ר החב"ד רבי שלום דובער שניאורסון זצ"ל, ישיבת "תורת אמת". הרב שימש בה מזכיר, תרם הרבה להתפתחות הישיבה ואף לימד בה, ובצד פועלו בישיבה פעל בהנהגת העדה האשכנזית-חב"דית בעיר, ואף היה שותף בכיר בניהולה. הוא עסק בין השאר בשמירת בעלות הקהילה על נכסי דלא ניידים וברכישת בתים, והיה שותף להקמת בית החולים בעיר. עד מלחמת העולם הראשונה (תרע"ד-תרע"ח, 1914-1918) נראָה שהקהילה היהודית בחברון עלתה על דרך המלך. אוכלוסייתה נתרחה ומצבה הכלכלי שופר. ואולם במלחמה נפגעה קהילת חברון פגיעה קשה; לא-מעט משפחות עזבו את העיר או גורשו ממנה מפני היותם נתיני רוסיה, והמצב הכלכלי בה היה בכי רע. אחרי המלחמה נעתר הרב סלונים להיות רב הקהילה האשכנזית. מטרתו הייתה להשיב את קהילתו למעמדה שמלפני המלחמה ואף לשפרו. לבד מהנהגה תורנית של הקהילה הוא קיבל עליו משימות כלכליות וחברתיות, והצליח להחזיר לבעלות הקהילה את בית רומנו.⁵

4 מכאן גם היחס אל העלייה הרביעית, "הבורגנית", אל קיבוצים ומושבות שלחמו בחירוף נפש במלחמת הקוממיות (כגון משמר הירדן וניצנים) ועוד.

5 בית רומנו נבנה בידי חיים ישראל רומנו, סוחר יהודי עשיר מקושטא. הבניין היה הבניין היהודי הראשון מחוץ

לקראת עליית ישיבת סלובודקה לארץ פעל הרב החב"די נמרצות עם בנו הבכור, אליעזר דן, להבאת הישיבה לעיר האבות. אחרי פרעות תר"פ (שבהן לא נפגעה קהילת חברון) שימש הרב "איש מודיעין" של "ההגנה" וגייס משת"פים מקרב ערביי העיר. כאמור, הרי"י ניסה להשפיע על התנועה הציונית לרכוש אדמות ולהקים יישובים חקלאיים בחברון ובהר חברון סביב לה. בשבת, י"ח במנחם אב תרפ"ט, עלה הכורת על הקהילה היהודית בחברון. אבו שאקר, בעל הבית הערבי שבו גר הרב, הגן בגופו על הרב, על בני משפחתו ועל אנשים נוספים שהאמינו שאצל הרב הם מוגנים ובחרו להיות בביתו במהלך הפוגרום. הפורעים פצעו את אבו שאקר אך הוא לא ויתר, ויושבי הבית ניצלו. אבו שאקר נחשב בשל מעשהו זה אחד מכמה חסידי אומות העולם שהגנו על שכניהם היהודים. במהלך השבת סיכן הרב את חייו ויצא מביתו כדי להשפיע על ראשי הממשל והמשטרה לפעול להפסקת הרצח.

בפרעות תרפ"ט חרבה הקהילה העתיקה וחרב עולמו של הרב. קהילתו חרבה, נרצחו בני משפחתו - בנו הבכור אליעזר דן ונכדו הבכור אהרן, כלתו חנה והוריה, הרב אברהם יצחק וינטה אורלנסקי. נרצחו גם 26 מאנשי ישיבת סלובודקה, תלמידים ואנשי מנהלה. הרב שפעל להגעתה לחברון ראה עצמו אחראי.

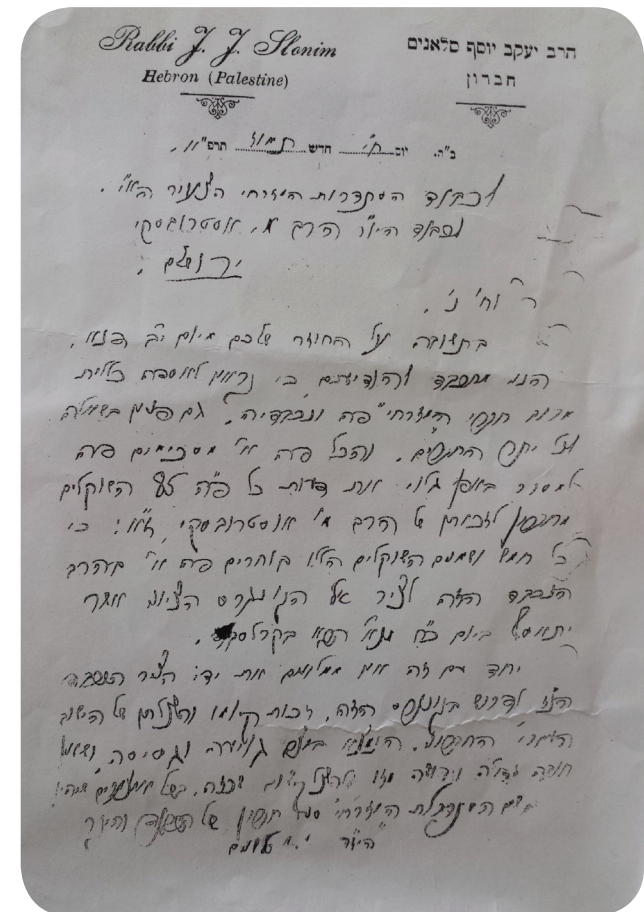
על אף השבר הגדול כתבו פרנסי הקהילה להנהגה הלאומית ודרשו לקומם את עירם ולבנות סביבה מערכת יישובים. הרב כתב אל ההנהלה הציונית מכתב קשה, ובו תבע להקים מחדש את חברון היהודית ולעשותה "עיר ואם לכל חבל הדרום". עיון במכתב מלמד שהרב חשש שההנהגה הציונית לא תמלא את הדרישה, והתריע כי בכך ייגזר חורבן על מגדל עדר ועל זכרון דוד:¹⁰

בתור בא כח הישוב העברי בחברון ושרידי פליטיו הנני מרשה לעצמי לפנות אל כב' בדברים האלה שאני מבקש להם את תשומת לבכם. אבות אבותי יסדו את הישוב היהודי האשכנזי בחברון עוד במחצית המאה השישית. הישיבה בעיר בימים הם היתה קשורה בסכנת נפשות [...] אף על פי כן התגברו על כל ההרפתקאות והסכנות שרחפו עליהם ועל חייהם, בכל עת ובכל שעה ובמסירות נפש שאין דוגמתה בנו, החזיקו וקיימו את הישוב [...] ובחורף נפש השתדלו לגמר את אשר החלו אבותיהם: להגדיל את הישוב לחזקו ולהאדירו. וגם אני, אחד מבניהם, מנהג אבותי היה בידי כל הימים. חיזוקו של הישוב העברי בחברון היה מטרת חיי. את כל מרצי וכו' פעולתי הקדשתי לה. העמסתי עלי לרצוני משא סבל קשה וקרבות דמים עלו בחלקי על כל אלה שקדמו לי. על יסוד כל הדברים האלה לוקח אני לי את הרשות לשאול אתכם אדונים נכבדים, ולבקש מכם תשובה ברורה בהקדם: מה אתם חושבים לעשות לישוב היהודי בחברון אחרי שתותו קובעת כוס התרעלה אשר השקוהו פורעים שכל כך עמל דם עשו, ויש לקיים את מעשה ההרס שלהם. לאמר: ההם יחרסו ואנחנו נבנה? [...] מדברי מר אוסישקין [...] אנו למדים כי רוצים אתם להשאיר את חברון בהריסותיה ובחורבנה. את ההחלטה להקציב 50000 לירות לתקומת חברון בטלתם והעמדתם את התמיכה על 10000, מר אוסישקין מעמיד אתכם

10 חברת "זכרון דוד" נוסדה בשנת תרפ"ז בידי יהודים חרדים מירושלים. מטרת החברה הייתה הקמת יישובים יהודיים חקלאיים בהר חברון. בשנת תרפ"ז יסדו את היישוב "מגדל עדר", ראשון ליישובי גוש עציון. מקום היישוב היה בצומת הגוש של היום; היישוב ניטש סמוך אחרי פרעות תרפ"ט.

דומה שרבי בנימין, שכתב על הרב: "אילו היו בוועד הצירים שומעים בעצתו אפשר שקהילת חברון לא היתה נחרבת", התכוון לחזונו על בניית שכונות יהודיות חדשות בעיר ויישובים חקלאיים סביב לה ולהשתדלותו לממש את החזון.

בתמוז תרפ"א, לקראת הקונגרס הציוני ה-12 בקרלסבד, צ'כיה, כתב הרי"י לנציג "המזרחי" בקונגרס, הרב אוסטרובסקי (שלימים עברת את שמו ל"המזרחי"). במכתבו מסר את קולות שוקלי השקל בחברון לתנועת "המזרחי", והפצייר ודרש לפעול בקונגרס לקידום עיר האבות.⁹

מכתב הרי"י סלונים לרב אוסטרובסקי לקראת הקונגרס הציוני

והנהגתו זו אינה מובנת מאליה. הרב היה חסיד חב"ד בכל לבו.¹¹ מנהיג חסידות חב"ד דאז, האדמו"ר הרב שלום דובער שניאורסון (הרש"ב), היה ממנהיגי הבולטים של יהדות אירופה ונמנה עם המתנגדים החריפים לצינונות. אם כן, הצטרפות הרב סלונים לתנועה הציונית ופועלו בה מנוגדים לדרך רבו. הרב בער באהבת הארץ ובלבו פעם חזון ההתיישבות בחברון, בעיר ובהרים סביב לה. ההכרה בתנועה הציונית כגוף העיקרי העוסק ביישוב הארץ היא שגרמה לרב להצטרף אליה בניגוד לדעת רבו, ולשמש יו"ר התנועה בחברון. במכתבו האמור לרב אוסטרובסקי, כתב:

בתשובה על החזון [...] הנני מתכבד להודיעכם כי קראנו לאספה כללית מרוב חברי "המזרחי" פה ונכבדיה. גם פנינו בשאלה לכל יתר החברים, והכל פה א' [אחד] מסכימים פה למסור באופן גלוי את דיעות כל פ"ה [85] השוקלים מחברון לזכותו של הרב מ' אוסטרובסקי [...] אנו ממלאים את ידי הציר הנכבד הנז' לדרוש בקונגרס הזה זכות קיומו ו[?] של הישוב העברי החברוני הנמצא במצב גועה וגסיסה ושאיין חובה גדולה וקדושה מזו [...] בשם הסתדרות המזרחי סניף חברון של ה[?] והיו"ר, היו"ר י. י. סלונים.¹²

מפני כמה טעמים אני מייחס חשיבות רבה למכתב זה. במכתב עולים כמה נושאים שנדונו לעיל, ובהם דאגת הרב לחברון על רקע מצבה הקשה אחרי המלחמה: "[...] במצב גועה וגסיסה [...]"] ותביעתו להעלות את חומרת מצבה בקונגרס כדי לחלצה ממצוקותיה ולהחזירה למעמדה הראוי. גם על תפקיד הרב כיו"ר סניף חברון של תנועת "המזרחי" למדתי מהמכתב, אך הנקודה החשובה ביותר בעיניי היא שבעיר היו 85 שוקלי השקל הציוני. דומה שהרב גאה במספר זה, שכן הרמז אליו בשימוש חוזר ונשנה במילה "פה". על פי מקורות בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), נמנו בקהילת היהודים בחברון בשנת תרפ"ג (1923) 430 נפש. מדובר בשנות כהונתו של הרב סלונים, שעשה להחזרת קהילת חברון למצבה שלפני המלחמה ואף לשפרו. בשנת תרפ"ט היו בעיר כ-700 יהודים. למראה נתונים אלה נראה שבשנת תרפ"א לא היו בחברון יותר מ-400 יהודים. מתוך הנחה ש-85 שוקלי השקל הם בתי האב בקהילה, עולה שרוב רובם המכריע של יהודי חברון (להערכתי יותר מ-90%) היו ציונים רשומים! נראה כי חזונו של הרב סלונים ופעילותו היו גורם עיקרי בציוניותה של חברון.

11 בשבת שלפני הרצח ביקר בעיר האדמו"ר החב"די הרב יוסף יצחק שניאורסון (הרי"ץ). בימים ההם הייתה הכניסה למערה אסורה על היהודים, אך אליעזר דן סלונים הי"ד, בכורו של הרב, פעל והצליח לקבל אישור לכניסת האדמו"ר למערת המכפלה. הרי"ץ סלונים ואליעזר דן נכנסו עם האדמו"ר למערה. עם צאתו את העיר בירך האדמו"ר את סבי, הרב, ואת כל בני המשפחה. אמי ע"ה, שהייתה אז נערה בת 15, שאלה את אביה לאחר המאורעות מה ערך יש לברכת האדמו"ר למראה הרצח הנורא. הרב ענה שבלא ברכת האדמו"ר היו תוצאות הפוגרום חמורות יותר. תשובה זו היא של חסיד אמתי הדבק ברבו.

12 י"ח בתמוז תרפ"א, אצ"מ, 290/1j.

על השגיאה האיומה הזאת כי בתנאים אלה לא ישובו החוזרים לחברון זמן רב [...] אבל הידעתם רבותי כי בהחלטתכם זו גוזרים אתם עליה לא רק על הישוב בחברון בלבד אלא גם על הישובים החדשים מגדל עד, זכרון דוד, שכל כך עמל ויגיעה שקועים בהם, כי תלויים הם לגמרי בקיומו של הישוב בחברון [...] ואני מודיע לכם לא אשקוט ולא אנוח [...] ועוד תהיה חברון לתפארת עיר ואם לכל חבל הדרום שישובו בנים לגבולם.

גם אחרי חורבנה הנורא של חברון לא נואש הרב מחזונו, חזון ההתיישבות היהודית בהר חברון, שהעיר חברון משמשת בה לב ומרכז ליישובי ההר.

סמוך אחר כתיבת המכתב חלה הרב סלונים מפני שברון לבו, ולא התאושש עד מותו, ביום י"ב בתשרי תרצ"ח. לדעתי הרב נרצח בחברון ומות בירושלים שמונה שנים אחרי הרצח.

יום השנה הראשון למאורעות תרפ"ט.
הרי"ץ סלונים במרכז

מפעליו הציוניים של הרב

בדברים שלהלן אבקש להציג שלושה תחומים שפעל בהם הרב, ובהם מתבטאים חזונו הציוני ופעילותו להגשמתו.

א. התנועה הציונית בחברון

כאמור, מצבה הירוד של חברון היהודית בעקבות תלאות מלחמת העולם הראשונה גרם לרב להסכים לקבל עליו את עול רבנות העיר. בשנות כהונתו הוא פעל לחיזוק התנועה הציונית,

ב. פעילות מודיעין

כהן עסק בתופעה של משת"פים ערבים שסייעו ליהודים בתחומים לא-מעטים, ובהם סיוע ברכישת אדמות, מודיעין צבאי וכלכלי ופעילות מדינית לקידום המפעל הציוני.¹³ זו הייתה פעילות יזומה של ההסתדרות הציונית, שהקימה ומימנה בשנות ה-20 של המאה הקודמת "אגודות מוסלמיות לאומיות" שנועדו לערער את הלאומיות הערבית שהחלה להתהוות.

אחד המשת"פים הבכירים בחברון היה מורשד שאהין, קצין בכיר במשטרה העות'מנית בחברון שפוטט בראשית ימי המנדט הבריטי. שאהין אהד את המפעל הציוני, ופעילותו היא תולדת האהדה. סביר להניח שהחלטתו לסייע לתנועה הציונית היא גם תולדת הערכתו, שבעקבות פעילותו ישוב למשרתו במשטרת חברון. כך או כך, שאהין גויס בתיווך הרב וריגל עבור ועד הצירים אחר פעילות ערבית פלסטינית בסוריה ובעבר הירדן המזרחי. הרי"י סלונים עמד אתו בקשרים, ובאמצעות הרב הועברו לשאהין כספים עבור פעילותו, וכך כתב עליו הרי"י: "הוא נוטה לצדנו ולכל ענייננו עוד מהרגע הראשון בכל חום ליבו". לא רק שאהין אהד את היהודים והיה נכון לסייע למפעל הציוני; הרב כתב למוסדות על נטיות לב פרו-ציוניות בקרב ערביי חברון והנהגתם: "שוררת פה תנועת התעוררות בקרב רבים מהכי נכבדים ורבי השפעה של הערבים ליסד פה אגודה מושלמית [מוסלמית] לאומית מתוך איבה לתעלולי האגודה המושלמית נוצרית".¹⁴ אני יודע אם גופי הביטחון בתנועה הציונית קיבלו את המידע ואם השתמשו בו מעבר לגיוס משתפי פעולה כשאהין. הרב סלונים לא פעל לבדו; יהודי חברון בחרו ועד שפעל לגיוס ערבים אוהדי יהודים. בוועד היו חברים לבד מהרב סלונים הרבנים הספרדים מאיר קסטל ורבנו פרנקו, והסופר יצחק שמי.¹⁵

ג. ישיבת סלובודקה

מכלול תהליכים ושיקולים גרמו להחלטת ראשי ישיבת סלובודקה לעלות לארץ ולהתיישב בחברון בשנת תרפ"ד; ובמכלול אידאולוגיה וגם אילוצים. הגרמ"מ אפשטיין, ראש הישיבה, היה בצעירותו מחובבי ציון, ועליית הישיבה לארץ הייתה חשובה בעיניו. עליית יהודים חרדים לא-מעטים בעלייה הרביעית והתיישבותם בארץ הסירה את חשש חילון העולים והקלה על

ההחלטה. אף הצהרת בלפור עוררה בעולם החרדי רצון לעלות, אולם אחרי מלחמת העולם עברו ישיבות ליטא משברים כלכליים. נגזרו על הישיבות גזרות כגון חיוב "לימודי ליבה",¹⁶ ובעיקר בוטל הפטור מגיוס לבני הישיבות.¹⁷

עם ההחלטה להעלות את הישיבה לארץ ישראל התלבטו ראשיה היכן לקבוע את מקומה. המקום הטבעי, ירושלים, לא נתקבל משני טעמים: האחד - רצון אנשי הישיבה שלא להיות מעורבים במאבק בין הרב קוק והרב זוננפלד, והאחר - בני הישיבה לבשו חליפות מודרניות קצרות ומגבעות. לבוש זה, חששו ראשי הישיבה, עלול לגרום התנגדות עזה בקרב החרדים הירושלמים. מועמדותה של תל אביב הוסרה מהפרק מפני היותה עיר "חילונית", והתחרות הרצינית הייתה בין חברון לפתח תקווה. רבני שתי קהילות הציעו את הצעותיהם לשליח הישיבה, הרב יחזקאל סרנא (שכיהן אחרי שנים כראש הישיבה), ושאלת מיקום הישיבה נדונה גם בעיתוני הזמן. מכמה סיבות ראה הרב סלונים חשיבות רבה בעליית הישיבה לחברון: בניית ישיבה מהחשובות בישיבות העולם האשכנזי בעיר האבות, חברון,¹⁸ וכן שבשנות המלחמה הידלדלה עד מאוד האוכלוסייה היהודית בחברון, הידלדלות שסיכנה את המשך קיום הקהילה. הוא העריך שעליית הישיבה - שבה מאות תלמידים - תגדיל את אוכלוסיית חברון גידול ניכר. הישיבה תייצר מקומות עבודה בעיר ותגרום להגעת יהודים נוספים אליה. בני הישיבה יהיו גרעין להתיישבות חקלאית מסביב לעיר, ובכך יקודם חזונו של הרב ליישוב הרי חברון. אף אנשי פתח תקווה הציעו שבני הישיבה יעסקו בחקלאות עם תום לימודיהם בישיבה.¹⁹ אליעזר דן הי"ד פעל עם אביו הרב להבאת הישיבה לחברון, וכך כתב:

את חברון יש להציל וליסד בה ישוב יהודי מתאים [...] ובנוגע לבחורים, אין לנו לחשוש ח"ו לדלדולם מחמת חוסר ישוב מתאים. כמה מאות אנשים מבוגרים בכל מקום יוצרים תמיד "סביבה" בכל מקום שהוא. שלוש מאות תלמידים מחונכי שיטה ידועה, מאוחדים ומאורגנים יוצרים אורה משלהם בכל מקום תחנותם [...] ובנוגע להתאכרות, גם בזה זכות קדימה לחברון. בחברון יוכלו בני הישיבה להסתגל לחקלאות ולכבוש לה רכוש חקלאי יותר נקל מאשר בפתח תקווה. בפתח תקווה אין קרקעות מיותרות.²⁰

הקריאות "להציל את הישוב החברוני ויחד אתו את כל הישוב, זו צריכה להיות שאיפת הישוב כולו בארץ, וכל מי שהיכולת המוסרית או החמרית בידו, צריך לבוא לעזרת הרוצים להניח את

16 ראו שטמפפר, תשס"ה, עמ' 284 הערה 50; שטמפפר, תשע"ג. במאמר מובא מכתבו של הרב ח' סולובייצ'יק, ובו הוא מסכים (בדיעבד ובעל כרחו) ללמוד לימודי ליבה בישיבת וולוז'ין.

17 על מכלול השיקולים ראו טיקוץ'נסקי, 2009, עמ' 173 ואילך.

18 ישיבת "תורת אמת" החב"דית נסגרה כאמור בימי המלחמה, וגם בשנות פעילות הישיבה היה מספר התלמידים בה קטן, והשפעתה לא הייתה רבה.

19 ספק בעיני אם אפשרות זו קסמה לראשי הישיבה - הם שאפו לגדל בני תורה שתורתם אומנותם כל ימיהם.

20 הארץ, ח' בתמוז תרפ"ד.

13 כהן, תשס"ד, עמ' 74-75. אני מבקש להודות לו על שהעמידני על חלקו של סבי, הרי"י, בפעילות המודיעינית בחברון. המידע בפרשה זו מצוי בספר, ומיוסד על מסמכים שבארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) ובארכיון מדינת ישראל (אמ"י).

14 התנועה הלאומית הערבית פלסטינית הייתה הגוף המאורגן שהתנגד לתנועה הציונית ולפועלה; האגודה המוסלמית-נוצרית הייתה הגרעין האנטי-ציוני הקשה של ערביי ארץ ישראל, ולעומתן האגודות הלאומיות מוסלמיות היו בעד התנועה הציונית ושיתפו עמה פעולה בתחומים הרבה. על האגודות ראו כהן, תשס"ד, עמ' 20-23.

15 שם, עמ' 228-229; אמ"י, פ 20/3319.

רשימת קיצורים ומקורות

גלים ואחרים, תשס"ט	א"י גלים, א' גפן ש' טיקוצ'ינסקי (עורכים), "כנסת ישראל": קיום לתולדותיה מסלבודקא ועד לגבעת מרדכי, ירושלים תשס"ט.
טיקוצ'ינסקי, 2009	ש' טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2009.
כהן, תשס"ד	ה' כהן, צבא הצללים, ירושלים תשס"ד.
כהן, 2005	ה' כהן, תרפ"ט: שעת האפס בסכסוך היהודי ערבי, ירושלים 2005.
מורגנשטרן,	א' מורגנשטרן,
סלונים, תש"ו	מ"ש סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל אביב תש"ו.
ספיר, תשס"ו	י' ספיר, 'צוואה שלא מולאה', ארץ אחרת 32 (תשס"ו).
שטמפפר, תשס"ה	ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשס"ה.
שטמפפר, תשע"ג	ש' שטמפפר, 'הערות להבנת תולדות הישיבות: על הפלפול ועל הרקע הגיאוגרפי', בתוך י' רוזנסון וי' שפנייד (עורכים) מנחת ספיר, אלקנה תשע"ג, עמ' 535-554.
שחאדה, 2000	שחאדה אל רג'בי, 'העדה היהודית בחברון 1917-1936', אוניברסיטת א-נג'אח, שכם, 2000.

היסוד לתחית הנגב" הלכו ותכפו, וכך נכתב בשנת תשס"ח על חשיבות עליית הישיבה לארץ ובחירתה בחברון, על פועלו של הרב ועל חלקו בבחירת הישיבה לעלות חברון:

ההחלטה להעלות את הישיבה לארץ ישראל היתה בעלת משמעות חסרת תקדים בעולם היהודי בכלל ובעולם התורה בפרט. במיוחד לאחר שנפוצה הידיעה כי עיר האבות חברון נבחרה להיות מקום משכן לישיבה [...] רבה של חברון, הרב הגאון ר' יעקב יוסף סלונים, המריץ בהשתדלותו את כל הגורמים ואת כל גדולי ישראל שירתמו למען החזרת עטרת המקום ליושנה. ואכן, מן שמיא קא זכו ליה, והישיבה תקעה את אהלי אפדנה [ארמונה] בתחומו.²¹

סיכום

האם היו עליית הישיבה הליטאית-חרדית לחברון והשתדלות הרב מפעל ציוני? נראה כי התשובה חיובית.²² הישיבה הגדילה את אוכלוסיית העיר וייצרה בה מקומות עבודה; בנייני הישיבה נשכרו מערבים וכך גדל בשטח היהודי בעיר מחוץ לגבולות הרובע היהודי; אף תוכננו רכישת קרקעות ובניית בתים לישיבה.

כהן מצטט מעבודת מחקר שכתב שחאדה אל רג'בי מאוניברסיטת א-נג'אח בשכם,²³ ובה הכותב מציג עמדה שלפיה הבאת ישיבת סלבודקה לחברון הייתה מהלך ציוני מובהק שנעשה ביזמת האישים הציונים בעיר, ובראשם אליעזר דן סלונים ואביו הרב יעקב יוסף. עמדה זו מבוססת על מקורות יהודיים וערביים ועל ראיונות עם זקנים ערבים בעיר.²⁴ ההבדלים בין הציונים הסוציאליסטים החילונים ובין חרדים שאינם חלק מהתנועה הציונית ואף מתנגדים לה התנגדות חריפה נראים בעיני יהודים רבים כתהומות שאינם ניתנים לגישור, אך הצד המשותף לרובם של היהודים מאפיל על ההבדלים: כל הגופים היהודיים רואים את עצמם כעם אחד, עם עתיק שלו תרבות ומורשת משותפות המיסודות על התנ"ך. לכולם זיקה עמוקה אל הארץ, וכולם מאמינים, מצפים ופועלים - בין במעשה בין בתפילה ובכל דרך אחרת - להקמת מדינה ריבונית יהודית בארץ.

21 גלים ואחרים, תשס"ט, עמ' 30-31.

22 ראו ספיר, תשס"ו, ששם הצגתי את עמדתי.

23 שחאדה אל רג'בי, 'העדה היהודית בחברון 1917-1936', אוניברסיטת א-נג'אח, שכם, 2000.

24 כהן, 2005, עמ' 225.

כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה הי"ט ובראשית המאה הכ'

דוד עמית¹

לזכרו היקר של ברוך דסברג (גינג'י), שכן וידיד מילדות.

מבוא:

בחורף תשל"ז תמלאנה 50 שנה להתיישבות בגוש עציון. בשנת תרפ"ז (1927) התיישבו חלוצי "מגדל עדר" במחצית הדרך בין ירושלים לחברון בואכה גוש עציון דהיום. תולדות "מגדל עדר" ראויים לעיון בפני עצמו. בשנים האחרונות נאסף מידע רב בנושא זה ובע"ה יצאו הדברים לאור בקרוב.

אך בעוד שפרשת מגדל עדר ידועה בעיקרה לחוקרים ואף בין מורי הדרך יש שיזכירוה - הרי כמעט עלומה היא פרשת הניסיונות הקודמים לגאולת קרקעות לצורך התיישבות חקלאית בהר חברון. מחמת כשלונם של ניסיונות אלו נשארו הדיהם רק זעיר פה וזעיר שם, ביומנים ובמסמכים הגנוזים.

בשנים האחרונות אספנו, בעזרתם הנאמנה של ידידים, פרטים אחדים על כמה תכניות להתיישבות חקלאית בהר חברון: מן המאה הי"ט ומראשית המאה הכ'. מידע זה אף שבוודאי אינו שלם עדיין, יש בכוחו ללמד על כמיהתם של בני חברון וירושלים - אנשי "היישוב הישן" - להתיישבות ולעבודת האדמה.

דומה כי מלבד העניין הרב שבפרשה מרתקת זו (שהוא כשלעצמו עילה מספקת להבאת הדברים), יש בה גם משום שיעור חשוב לדורנו, אשר בו הקשר אל האדמה הולך ופוחת. קודם שנציג את התכניות ואת הניסיונות לפרטיהם, עלינו לעמוד בקצרה על הרקע לצמיחתם.

היטיב לתארו בן ציון גת בספרו "הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840 - 1881)" (יד בן צבי, ירושלים תשל"ד). נצטט להלן קטעים אחדים כלשונם מהפרק "השאיפה לקרקע" (עמ' 303 - 304):

"שיבת ישראל לארצו הייתה קשורה מאז ומתמיד בשאיפה לשינוי דרכי חייהם ואופן פרנסתם של היהודים. תכונותיהם האופייניות של הגלות הן הארעיות, חוסר ביטחון במצב שבו שרוי היהודי, אי-רצון להשתרשות מעמקת שרשים באדמה הזרה [...]"

1 מאמר זה פורסם לראשונה בקובץ 'הר חברון', בעריכת יאיר וסמה צורן, לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ, תל-אביב 1977, עמ' 44-56, נערך מחדש בידי חנה עמית ומתפרסם כאן באדיבותה.

אף הניסיונות שיפורטו להלן - חלקם קשורים לפעילות של חברות ידועות וחלקם פרי יזמה אישית. מהם שלא יצאו מכלל רעיון ערטיילאי ומהם שהגיעו לשלבים מתקדמים של משא ומתן, אך המשותף לכולם שלא יצאו לפועל. הדברים מובאים לפי סדרם הכרונולוגי.

פאגור - פעור

התכנית הראשונה הידועה לנו להתיישבות חקלאית בהר חברון היא מראשית שנת תרכ"ז (שלהי 1866). מאתיים משפחות ירושלמיות, אשר כספי "החלוקה" לא הספיקו לפרנסתן החליטו להקים יישוב חקלאי - "לעשות לנו תיקון לעבוד את האדמה" - כלשונן. הן בחרו ברב ר' יוסף מיוחס ל"ראש ומשגיח" ולנציגן בפני השלטונות. בכ' מרחשון תרכ"ז פרסמו כרוז מודפס ובו נאמר:

"שועת עניים אתה תשמע" מבקשות מאתיים פאמיליאס, עניים ואלמנות ויתומים למלאות את שאלתנו לעשות לנו תקן לעבוד את האדמה ולפרנס את עצמינו ביגיע כפינו לקיים משנ"א [=מה שנאמר] "ובזיעת אפך תאכל לחם" למה יאמרו הגויים איה נא שרי ישראל. במקום שבאים שרי ישראל יתנו דעתם לבקש לעניים מקום מנוחה לעניים, לעבוד את האדמה. לא נפלאות היא ולא רחוקה להחזיק בידנו גם דברים הנצרכים למחירה וקרנם יכון לעד.

והרב הגו' [=הנזכר] שיש לאל ידו לעזורנו יען היותו עומד בפתח השרים וידו תקופה [=תקיפה] בעזר ה' ובעזר הקונסולאטוס [=הקונסוליות] והוא ביקש לנו מקום גדול לעבוד את האדמה במקום הנקרא פאגור. זולת שאין ידינו משגת כללי המחרשה ולכמה אהלים לנוח שמה. על כן הנה אנחנו מחלים פ"ק [=פני קהילתנו] שלא יתדרשלו מלעזור לנו."

כרוז זה פורסם מחדש ע"י ישראל קלוזנר² ("לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה", מנחה לאברהם [אלמליח], ירושלים תשי"ט). קלוזנר סבור כי הכרוז נשלח אל חברת "כל ישראל חברים" (כ"ח) ונמסר לידי קרל נטר, חבר הוועד המרכזי של החברה, אשר היה מבקר בארץ לרגל מסחרו במצרים והתעניין במצבם של יהודי המזרח בכללם.

אין בידינו ידיעות מבוססות מה עלה בגורלה של התכנית המופיעה בכרוז, וכמה גלגולים עברו עליה, מלבד הידיעה כי היא לא יצאה אל הפועל. קלוזנר מעלה את האפשרות כי קיים קשר בין הכרוז לבין מכתב של יהודים מירושלים שנשלח בסוף דצמבר 1866 אל חברת כ"ח בפריס, ובו בקשה לתת להם קרקעות וכלי עבודה ולשלוח אליהם אנשים שילמדו את עבודת האדמה (המכתב נכלל בדו"ח על מצב יהודי המזרח, שהגיש נטר לחברת כ"ח בסוף שנת 1868). בפרוטוקול ישיבת הנהלת חברי כ"ח מיום 14.2.1867 נזכר כי יהודי ירושלים הפנו את תשומת לב החברה לעניות השוררת אצלם והודיעו על נכונותם לעסוק בעבודת האדמה, אם ממשלת תורכיה תרשה להם לרכוש קרקעות. נראה כי מדובר באותו מכתב, או בהקשרו - "תכנית פאגור".

אולם כל חולמי חלום שיבת ציון ראו את הגאולים כחורשים וזורעים את אדמת המולדת. והא החוזה איש אדוק, משומרי חומות ירושלים, שרואה הכרח בעבודת האדמה כאמצעי, שעל-ידי אפשר לקיים את המצוות התלויות בארץ, או יהא זה אדם מודרני שרואה הכרח כלכלי-סוציולוגי בהעברת חלק ניכר של העם לחקלאות, לדבר אחד נתכוונו שניהם: ליצור טיפוס חדש של יהודי, שיהא מושרש באדמת המולדת ומוציא ממנה את לחמו בזיעת אפיו."

בתקופה שאנו דנים בה חל שינוי גדול בהשקפתם של יהודי ארץ ישראל על העבודה ועל המלאכה המחיות את בעליהן. הדורות הצעירים, שנולדו בארץ, ואף הצעירים בעלי מרץ, שעלו מן הגולה, כורכים את שני הטעמים, הדתי והכלכלי, ביחד ומבקשים את תיקונו של היישוב בהעברת חלק ממנו לחקלאות [...]

אפשר מתוך עיון בדפים הבאים ייעקר מלבנו המשפט הקדום בדבר אי-פרודוקטיביותו ושנאתו ליגיע-כפיים של "היישוב הישן", שנטעוהו בנו "חובבי ציון" שעמדו בקשרי מלחמה עם ישוב זה.

המקורות שלפנינו אינם מחוסרי-סתירות. בכל הפרשה הזאת אור וחושך, רצון לבנות ורצון להכשיל ולעכב משמשים בערבוביה. היחס ביישוב אל עבודת האדמה דו-פרצופי. יהודי ארץ ישראל רוצים בה, אך באותה שעה עצמה מתייראים מפניה. מתייראים מפני קשי העבודה, שלא הורגלו בה מנעוריהם, מפני הסכנה לדור בכפרים ולצאת אל השדות בארץ פרועה, אף מתייראים הם שמא תמנע אותם העבודה מקיום המצוות ומלימוד התורה ותשפיע לרעה על זרם הנדבות, שעליו היו מושתתים חייהם.

אבל הרצון להשתחרר מן "הלחם הקלוקל", מן "החלוקה", ולזכות בחיים בריאים ורבי מעש, מתגבר על ההיסוסים ועל המכשולים, ומתוך חומות ירושלים, מתוך אותו "יישוב ישן" שחובבי ציון ובני העליות הראשונות הרגילונו לראותם רק כבטלנים ומבלי-עולם, יוצאים כובשי ביצות הירקון - מייסדי פתח-תקוה, שבמסירותם ובסבלותיהם הניחו את היסוד לאותו מפעל חקלאי מבורך שעליו תפארתו של העם העברי הקם בארצו לתחיה.

התעוררות "היישוב הישן" לעבודת האדמה, הביאה להקמתן של חברות ואגודות ששמו לעצמן כמטרה רכישת קרקעות והקמת יישובים חקלאיים ברחבי הארץ. אך טבעי הוא, כי עיקר הפעילות בתחום זה נעשתה בידי יהודי ירושלים - המרכז היהודי הגדול ביותר. אולם גם בקהילה היהודית הקטנה של חברון קמו אישים בעלי חזון, אשר חלמו על כפרים יהודים שיקומו בהרי חברון. יש ופעילותם של אלה השתלבה בחברות הקיימות ויש שנעשתה באופן פרטי, ללא תלות באחרים. הנה, לדוגמה, שומעים אנו על "חברת תורה ועבודה" אשר נוסדה בשנת תרכ"ב (1862) בידי אנשי ירושלים וחברון ובראשה עמד הרב מאיר אויערבאך (וראו: מוסר היסוד: תמצית מתוך תולדות ועד הכללי כנסת ישראל ירושלים, בעריכת אליעזר הורביץ, הוצאת הוועד הנ"ל ירושלים תשי"ח, עמ' 69; וראו שם גם הערה 44).

2 * הכרוז המקורי היה שמור בארכיון "מקוה ישראל" והועבר עם ארכיון זה לארכיון הציוני המרכזי בירושלים לשם צילומו, אך שם כבר לא מצאו קלוזנר.

‘אותותי אלה להודיע לרו”מ [=דום מעלתו] שבזה השבוע, המלך יר”ה [=ידום הודו] נתן רשות למכור במאגאדא [=ממכר פומבי] כפר אחד סמוך לחברון ת”ו, זה שמו צאנן הנזכר במיכה א ונזכר בספר ‘תבואות הארץ’ דף נו ע”ב, ומידת המקום ההוא ארבעה אלפים דולם (=דונם) וכל דולם הוא ארבעים אמה רוחב, באמת עוץ, ומה שנתנו בו פעם ראשונה אלף ליראס טורקים, ולהיות שידוע לכל שרו”מ מבקשים טובת ישראל, וחפצם ותאותם בישוב ארץ הקדושה ולכות בבנין חורבותיה, אמרתי אגלה אונם, אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ונתקנו אותה, ואם עלה לרצונם הטוב לקנותה יחישו להודיעני, כדי להניח בה יד עד שתבוא תשובתכם הרמה על יד חכם משה ידידה י”ו לעי”ת יע”א, ובשכר זאת אל שדי יריק לכם ברכה עד בלי די. ונוכה לראות בטוב ירושלים; כ”ר [=כן יהי רצון].
על החתום: הצעיר אליהו סלימאן מני יצ”ו.

אל בקשה זו מצורפים תמיכה וחיזוק מאת ידידו של הרא”ם הרב יהודה אלקלעי, שהיה מראשוני “חולמי ציון”:

‘גם אני החו”ם (=החותם מטה) זכיתי לראות המאור רבנו אליהו הי”ו החותם למעלה ובטחתי בה’ שתעשו רצון צדיק לזכות בבנין הכפר הנז’, כי הוא מקום טוב וקרוב לחברון ת”ו קרית אבות זיע”א, ושוה מאה פעמים על הסך שנותנים בו עכשיו, וה’ יעזרכם ויעזרנו ע”י כבוד שמו, ונוכה לראות בבנין ירושלים ת”ו.
על החתום: העבד יהודה ב’ שלמה אלקלעי ח”י, ס”ט.
(מתוך: “מכתב גלוי”, לונדון, תרל”ה)

באותו שבוע שלח הרב אלקלעי מכתב בעניין זה אל עורך “החבצלת”:

לידי”נ החכם היקר אוהב האמת והשלום כבוד הר”ר ישראל דוב פרומקין נ”י, ה’ ישפות לו שלום וכל טוב סלה. זה שלושה שבועות האיר אל עבר פנינו המאור הגדול נזר ישראל, כבוד מוהר”ר אליהו מני הי”ו, וזכיתי לדור בשכונתו; בזה השבוע הגיעו מכתב מחברון ומודיעים לו כי השולטן יר”ה נתן להכריז את הכפר צאנן על אבן המקדש, הוא צנן הנזכר ביהושע ט”ו ל”ז, הוא צאנן הנזכר מיכה א, י”א, ומידת הארץ ארבעת אלפים דולם (כל דולם הוא ארבעים אמה מרובעות); והמקום הזה הוא קרוב לחברון, ולכן הקהילה הק’ בקשו ממני שהוא יכתוב את החברה הרוממה שלוחי הקהילות בלונדון ויבקש מהם לפדות את הכפר הזה, שיהיה להם עזר לא מעט. וכן עשה בזה השבוע, ואני באתי אחריי ומלאתי דבריו ובקשתי מהם שיעשו רצון הצדיק לקנות את הכפר הזה שהוא בזול, ה’ יעזרנו על דבר כבוד שמו בזכות ישני חברון כ”ר.
נאום העבד יהודה בן שלמה חי אלקלעי ס”ט
(החבצלת שנה ה’, גליון ל”א, א’ סיון תרל”ה)

ביומנו של מונטיפיורי נמצא אישור כי אכן קבל את האגרת:

אחר זה קראתי לחדרי את השלוחים מחברון לשאול להם על דבר שליחותם, ונתנו לי איזה מכתבים מקהילתם, אשר הציגו לפני שיש למכור הרבה שדות קרוב לחברון. והמה הודיעוני הדברים האופיניים אשר יוכל להביא תועלת רבה ועבודה לפני אנשי קהילתם. מעולם יקרו לי אחינו אשר בחברון, והבטחתי להם שאציע את שאלתם לפני אוהבי ציון.
(ספור משה וירושלים, וארשה 1879, תרגם הרב א. אמשעיעוויץ, עמ’ 35)

דמות מרכזית נוספת הקשורה בניסיון זה ובניסיונות אחרים לגאולת קרקעות, הוא הרב עקיבא יוסף שלזינגר (תקצ”ח-תרע”ב, 1837-1912). יחד עם כמה ממקורביו, ובהם הרא”ם, הקים הרב שלזינגר את חברת “מחזירי עטרה ליושנה”. בתחילתה היתה החברה סודית וידועה רק ליחידי

היכן הוא אותו המקום הנקרא “פאגור” שבו רצו יהודי ירושלים להקים יישוב? עיון במפות מלמדנו כי ממזרח לכביש ירושלים-חברון בק”מ ה-17, קיים שטח חורבות המשתרע משני צדי גיא היורד מזרחה אל ואדי אל ביאר. מדרום לגיא, בגבעה המתנשאת לגובה 924 מ’, קיים תל עתיק, הנקרא במפות החדשות בשם ח’ זכנדח. אף מפי תושבי הסביבה עדיין ניתן לשמוע את שמו העתיק, בשיבוש קל - “פע’ור”. בסקר ארכיאולוגי שנעשה במקום (מ’ כוכבי, הסקר בארץ יהודה, מתוך: יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ”ח, ירושלים תשל”ב, עמ’ 44) נמצאו בעיקר שרידים מהתקופה הישראלית. המקום זוהה על ידי הסוקרים כעיר פעור, עיר בנחלת שבט יהודה, הנזכרת בתרגום השבעים ליהושע טו, בפסוק שאיננו במסורה העברית (בין פסוקים נט 3.0) מצפון לגיא חורבה נמוכה יותר בשם ח’ אל חמידה, ובה שרידים החל מהתקופה הביזנטית ועד התקופה העות’מאנית. בחורבה זו מזהים החוקרים את היישוב “פעורה”, הנזכר בכתבי הנוצרים בתקופה הביזנטית.^{4*}

על פי וילנאי (יהודה ושומרון, תל אביב תשכ”ח, עמ’ 331) היה קיים כאן בתקופה העות’מאנית כפר ערבי קטן, שתושביו עזבוהו ועברו אל בית לחם השכנה ובה התיישבו ברובע נפרד (מחמת היותם מוסלמים) הנקרא בשם “פואע’רה” היינו “יוצאי פעור”. מסתבר, אם כן, כי אדמת הכפר הערבי הנטוש עמדה למכירה ואותה שאפו לרכוש מפרסמי הכרוז משנת תרכ”ז, כדי “לעשות לנו תיקון” וכו’.

“תכנית פאגור” (פעור) לא יצאה אמנם לפועל, אך כעבור 109 שנים בדיוק, בראשית שנת תשל”ו, באו עולים חדשים מאמריקה והקימו את מושב “אלעזר” על גבעה הנמצאת כק”מ אחד מדרום לח’ פע’ור. ובכך הוסיפו הם יישוב רביעי לגוש עציין המתחדש.

סנבירה - צאנן

כשמונה וחצי שנים לאחר שיהודי ירושלים פרסמו את הכרוז על אודות “תכנית פאגור (פע’ור)”, החלו יהודי חברון בפעולה נמרצת לרכישת אדמה חקלאית בחבל אחר של הר חברון, מתוך שאיפה להקים בו כפר יהודי.

בראשית קיץ שנת תרל”ה (1875) נשלחה איגרת מאת הרב אליהו מני (הרא”ם; תקע”ח - תרנ”ט, 1818 - 1899), שעמד בראש קהילת חברון, אל השר משה מונטיפיורי, וזה דבר האיגרת:

3 * הסקר בארץ ישראל, כנ”ל, עמ’ 28; י’ אהרונ, א”י בתקופת המקרא, ירושלים תשכ”ג, עמ’ 283 - 284. יצוין עוד כי לדעת פרופ’ יהודה אליצור כולל הפסוק את ערי ארץ ירושלים (הנזכרת באגרות תל אל-עמרנה), אשר לא נכבשו בגל הכיבושים הראשון, אלא רק בשלב מאוחר יותר ובהדרגה. וזאת הסיבה לאי הזכרת במסורה העברית של ספר יהושע (ולא כאן המקום להוסיף).

4 * הירונימוס בתוספת לערך “פעור” שבאנונימטיקון לאבסביוס (מס’ 929 עפ”י תרגומו של ע”צ מלמד, ירושלים תשכ”ו) וראו גם: מ’ אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א”י, ירושלים תשכ”ג, עמ’ 103.

בינתיים התחכם האפנדי והחליט שמוטב לו להיות הבעל האמיתי ולא הפיקטיווי של הקרקע וקנה לעצמו את הנחלה. לאחר שהנכס כבר עבר לרשותו הגיעו לארץ צירים ממזריטש, שנענו למכתבי ההפצרה של הרב שלזינגר ובקשו לשלם את הכסף; אך אחרו את המועד. האפנדי דרש 50 אלף גולדין בעד חלק אחד, הקטן שבכל הקניה, ואת החלק הגדול לא רצה למכור בעד כל מחיר. כך נתבטלה הקניה, בגלל קשיים פנימיים.

הרב שלזינגר מסיים את דבריו בפרשה במילים הבאות:

'במתכוין מוסר הנני את הדברים האלה, כאשר תגיע השעה המקווה והשי"ת יעזור שאחינו היהודים יגיעו סוף סוף לדעה זו של יסוד ישוב חקלאי בארץ ישראל, ידעו שמשטחי קרקע (אלה) יכולה לצמוח ישועה למאות משפחות מישראל. ואולי עוד יחינו ה' ואני בעצמי אזכה, או בני יזכו להשתתף בגאולת הקרקע הזאת.'

דוד גוטמן, הנזכר לעיל כאחד מחברי המשלחת שיצאה לבדוק את האדמה, היה תלמידו הנאמן של הרב שלזינגר, מאז עלותו ארצה בשנת תרל"ה. הוא היה גם מראשי מייסדי פתח-תקוה. על חלקו בפרשה הנידונה כאן ובמאמצים לרכישת אדמות פתח-תקוה (שתחילתם, כידוע, ביריחו...) מסופר בתעודה, חסרת התאריך, מתוך ארכיון יוסף נבון ביי:

"הרב אויערבאך*5 והגביר בן ציון ליאון, יואל משה סאלמאן ודוד גוטמן עמלו להקנות אדמת יריחו וכמעט עלתה בידם לגמור הקניה [...] אחרי זאת השתדל דוד גוטמן לקנות כפר סאנאברא בסביבות חברון מיד הממשלה ואחרי רוב עמל לא עלתה בידם". אחר כך מתוארת קניית אדמות פתח תקוה ויהוד. (אברהם בן יעקב, תעודות לתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים ג', תש"י, עמ' ע')

באותו עניין מספר גם יואל משה סלומון, המצוין בתעודה הנזכרת: "כן טרח ויגע חברנו ר' דוד גוטמן בקניית כפרת ארץ צאנן הסמוכה לחברון, שעמדה למכירה בהכרזה מהממשלה ורוב עמל ותלאה סבל, וסוף סוף נתבטלה המקנה מטעמים אשר לא נחפז ולא נוכל לתת לפני הקהל" (א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון ג', עמ' 521, בסוף ההערה).

שמו של מונטיפיורי, הקשור בפרשה בתחילתה, חוזר ועולה בעקיפין עם סיומה. חברת "מזכרת משה" - קרן שהוקמה לכבוד משה מונטיפיורי במלאת 30 שנה לעבודתו כראש ועד שליחי הקהילות - מנתה את ר' יחיאל מיכל פינס כבא כוחה בארץ. תפקידו היה לפעול בשם החברה, למען הבראת הישוב הישן באמצעות מלאכה ועבודת האדמה.

באיגרת שכתב פינס בשנת תרל"ט (9.12.1878), זמן קצר לאחר הגיעו ארצה, הוא תיאר לפני מנהיג "מזכרת משה" היושבים בלונדון, את סיבוב מסעותיו בארץ, בחיפוש אחרי קרקעות ראויות לרכישה.

5 * הוא הרב מאיר אויערבאך הנ"ל כראש "חברת תורה ועבודה" והוא גם שחיבר, יחד עם הרב שמואל סלאנט, את הספר "מכתב גלוי" - (אל משה מונטיפיורי), שבו הופיעו אגרות הרא"ם והרב אלקלעי הנ"ל.

סגולה - כולם מקובלים ועוסקים בתורת הנסתר. בשנת תרל"ג החליט הרב שלזינגר לגלות ברבים את מציאות החברה, מטרותיה ואופני עבודתה. מטרתה העיקרית היתה פרודוקטיביזציה של חיי הישוב הישן בדרך של הקמת ישובים חקלאיים ברחבי ארץ ישראל. בשל רעיונותיו, נלחמו ברב שלזינגר רוב מנהיגי הישוב הישן. הוא הוחרם ונודה ע"י רבני ירושלים האשכנזים וסבל סבל רב מכך. אע"פ כן לא רפו ידיו והוא המשיך במאמצים גדולים להגשמת רעיונותיו. בתוך אלה משתלב הניסיון לגאולת חלקת הקרקע הנדונה כאן.

וכך מספר הרב שלזינגר בספרו:

'נסענו לבקר את האדמה הזאת בסודי סודות, חלק מבני החברה נשארו בחברון כדי להתפלל במערת המכפלה שה' יתברך יצליח דרנו ואני עם בן הרב מחברון (בנו של הרא"ם - ד. ע.) והרב דוד גוטמן נסענו לתור את האדמה. ראינו בה דברים שלא היינו מאמינים שישנם כאלה בארץ ישראל: כ"ז גבעות פוריות, ויערות ואויר עד להפליא, ביניהם גם אדמת מישור טובה ושתי חורבות עתיקות שעל ידיהן מונחים עמודים עתיקים. התפללנו שם שחרית, מנחה ומעריב, בכוונות ובדמעות, ככה שאפילו ביום הכיפורים לא התפללנו. ואין לתאר את המקומות הקדושים העוזבים מבניהם היהודים זה אלפי שנים, כיצד הם לובשים גיל ורגן, בשוב אליהם יהודים. גם מערות גדולות ישנן שם וכבשים ידעו כדברם, כאלף וחמש עצי זית נטועים מסביב לערים האלה ומעיינות יקרו מימיהם, וגם מבואות עתיקות ראינו שם ואמבטיות אבן בצדן לחפיות (הכוונה לשקתות לצאן - ד. ע.). תושבי הכפרים הרבים אשר מסביב למקום ההוא באו לקבל את פנינו ויתנו כבוד לנו, ערכו כרה גדולה לכבודנו וגם שחטו כבשים. עד חצות הלילה ארך המשתה אשר ערכו לכבודנו ובאור היום עלינו על ההרים, וכאשר עייפנו ולא יכולנו לטפס עוד ולעלות למרום הרים אשר שיא תועפות להם, הרכיבו אותנו הפלחים על כתפיהם ונשא אותנו אל פסגת ההר.

הנחלה היתה גדולה ואפשר היה להושיב עליה כמאתיים משפחות. ועשינו כל מה שביכולתנו כדי לקנותה ושלחנו בדרכנו חזרה לירושלים, נודע לגבאי הכוללים מצעדינו אלה וארבו לנו על יד שער יפו על מנת לסקול אותנו באבנים. מיד נחלקנו ל-3 פלוגות - אני נכנסתי בחשאי דרך שער ציון, בן הרב מחברון - דרך שער שכם ור' דוד גוטמן שלף מכיסו אקדח וקרא: הראשון שיגיע בי יקבל כדור בראשו. ההמון נרתע, נסוג וברח על נפשו. התלקחה מלחמה בין אנשי החברה "מחזירי עטרה ליושנה" ובין הכוללים. אלה השתדלו להפריע בעד קניית הנחלה וגם הלשינו על בן הרב מחברון, שנתן שוחד. וזה נאלץ לברוח לדמשק. החבילה התפוררה והקניה לא יצאה לפועל לדאבון לב כולם. ("ספר חברון" בעריכת ע' אבישר; ירושלים תש"ל, עמ' 103).

פרטים נוספים על הסיבות לכשלון התכנית מביא א' שחראי בספרו על הרב שלזינגר. לדבריו, לאחר שנמנו וגמרו לקנות את הקרקע, ניצב מכשול גדול. לפי החוק התורכי לא נמכרו נכסי הממשלה ליהודים, בוודאי לא לאזרחי חוץ, ולא נרשמה על שמם בספרי האחוזה. נהגו לפי כך לרושם על שם ערבי, תמורת תשלום. מצאו אפנדי ערבי שהסכים כי האדמות ייקראו על שמו בשכר אלף פלורין. בשמו השתדלו בקושטא על המכירה במשך שנה, וכל העת שילמו בקשישים, בעוד אנשי "החלוקה" בירושלים מנסים, כאמור, להפריע. לא יאמן, אך לבסוף הגיע מקושטא רשיון המכירה. חסר רק הכסף, כעשרת אלפי גולדין - סכום גדול למדי. הם פנו לתורמיהם בחו"ל שישלחו את הכסף, אך זה לא הגיע, אלא טיפין-טיפין, ובינתיים היה צורך לשלוח את המטפלים במכירה בלך ושוב.

בין השאר כתב

‘אח”כ הלכתי אל סענאברא, המקום הזה ימצא בין שני הרים צר ברחבו וארוך. מדתו ג”כ בערך 288 הקטאר, ארץ מישור מלבד שיפועם של ההרים השייכים ג”כ לנחלה ההיא, אדמתה פוריה ודשנה מאד, ויש בה כתשע מאות זיתים אשר שוים לכל הפחות 450 לירות אנגליות. שפועם של ההרים מכוסה בעצי-בלוט, מים טובים בה ממעינות ומבארות, מרעה טוב בה מאין כמוהו לבקר ולצאן, מערות הרבה חצובות בתוך ההרים משנים קדמוניות, הראויות להיות מחסה לצאן הרבה. מחיר הנחלה ההיא על כל ההוצאות ערך 800 לירות טורקיות = 738 לירות אנגליות. רחוק הוא מחברון כשתי שעות וחצי ומיפו כתשע שעות. והנה כל כמה שמצא המקום חן בעיני מצד טבעו, וכן מצד היפי הטבעי אשר לו, בכ”ז לא אוכל להחליט כי טוב המקום ההוא לישוב, באשר הוא תקוע בין ההרים ורחוק מעיר שיש בה קונסולים, ויש בו חשש סכנת הערבים השודדים והגנבים. (מתוך: כתבי יחיאל פינס, “בנין הארץ” ב’, תרצ”ט).

נראה כי חוות דעתו של פינס הכריעה וסתמה את הגולל על “תכנית צאנן”.

היכן שכן אותו כפר אשר אודותיו נסבו האגרות והמסמכים המובאים כאן? באגרתו של הרא”ם מצוין “זה שמו צאנן הנזכר ביהושע טו [...] במיכה א ונזכר בספר “תבואות הארץ”. בספר “תבואות הארץ” לרבי יוסף שוורץ (יצא לאור בירושלים בשנת תר”ה. מחברו היה החוקר העברי הראשון בעת החדשה, שהקדיש את כל מעיניו לחקירת א”י ולפרסום מחקריו בעברית), מצוין: “צנן - היא צאנן. למזרח דרומית מרשה, בערך שעה אחת, הכפר “צאן-עברא” ואולי הוא צנן”.

הזיהוי המסופק של בעל “תבואות הארץ” הביא את הרא”ם לקרוא לכפר הערבי שעמד למכירה בשם המקראי “צאנן”, ובוודאי אף זאת מתוך להיטותו לגאול את המקום (ואת שמו...) מידי נכרים. אך רק בעזרת שניים מהמסמכים האחרים ניתן לזהות את המקום במדויק. התעודה מארכיון יוסף נבון ביי ומכתבו של פינס הם המזכירים את שם המקום בהיגוי המקובל ומתברר מהם כי “צאן עברא” של ר’ יהוסף שוורץ, היא “סנבירה” (סאנאברא, סענאברא). זוהי חורבה עתיקה (בה שרידים כבר מהתקופה הכנענית) אשר התקיים בה ישוב ערבי קטן עד מלחמת העצמאות (עפ”י י’ פרס, אנציקלופדיה א”י, עמ’ 333).

לאחר הסכמי שביתת הנשק בין ירדן לישראל וקביעת הגבול ביניהן נותרה החורבה בשטחנו וזכתה לשם העברי “ח’ צנבור” (כך במפות החדשות). החורבה נותרה עזובה ושוממה, אך לא כן אדמתה. לאדמה זאת קם גואל! כמאה שנה לאחר מאמציהם של מנהיגי הקהילה בחברון וחבריו לגאול את האדמה, מעבדים אותה היום מחדשי הישוב היהודי בהר חברון - אנשי הקיבוצים כפר עציון וראש צורים. אדמת עמק נחל גוברין - “הפוריה ודשנה מאד”, כדברי פינס - מעלה יבולים נאים של חיטה מדי שנה - “הזורעים בדמעה - ברינה יקצורו”.

תכניות וניסיונות נוספים במאה הי”ט

במקביל וכהמשך למאמצי רכישת אדמות סנבירה, הוסיפו יהודי חברון, בעודו של ר’ אליהו מני, לרכוש חלקות קרקע בסביבת חברון. היו אלה חלקות קטנות ומפוזרות - דבר אשר מנע אפשרות של התיישבות בהן (וראו לדוגמה: ספר חברון עמ’ 65, 68).

יוצא מכלל זה היה ניסיון משנת 1875 להקמת שכונה חקלאית בצפונה של חברון. על ניסיון זה מספר אברהם בנימים ריבלין (ללא הבאת מקורות, דבר המחייב אותנו ליחס של זהירות):

‘יצוין שעוד בשנת 1875 קנו יהודי חברון שטח אדמה בקרבת חברון, בדרך העולה ירושלימה, ובדעתם היה להקים כאן שכונה חקלאית. לצורך כך נוסדה חברה בשם “גן חברון” ובראשה ר’ מרדכי דב סלונים וחכם מ. מני⁶. אלא שמחמת התנגדותם של בעלי הקרקע הערביים שבסביבה, אשר חששו מתחרות בגידול ענבים, הוכרחו יהודי חברון למשוך ידם מזה. ומה עוד שהשלטון התורכי לא ראה בעין יפה התבססות יהודים בארץ ישראל’.

(א”ב ריבלין, עטרה לישנה, תל אביב תשל”ג, עמ’ 86).

מלבד גאולת אדמות, נעשו פעולות נוספות במסגרת השאיפה לישוב הארץ ולעבודת האדמה. בעתון הלבנון מיום ט’ אייר תרל”ט (2.5.1879) התפרסם מאמר ראשי תחת הכותרת “ישוב ארץ ישראל” (בחתומת ירנ”ן). עיקר המאמר מוקדש ל”מקוה ישראל” ובהקשר לכך מופיעה הפסקה הבאה, הנוגעת לענייננו:

‘וגם זאת אמת ויציב שבאו לפני פקיד מקוה ישראל אנשים מבני ישראל היושבים בחברון וירושלים החפצים לעבוד את האדמה להוציא לחמם ממנה ותלו פניו לתת גם להם חלקת שדה בחכירה מן השדות הנשארות בורות כמו שיתן להערבים, והמה יביאו בהמות משלהם וכלי מחרישה וכל הנצרך לעבודת האדמה, ועוד יתרה יעשו כי יספחו אליהם איזה מהתלמידים שלמדו עבודת האדמה במקוה ישראל - ובכל זאת לא שמע הפקיד לשאלתם באומרו כי יודע אל נכון אשר בידי היהודים לא תתן הארץ את יבולה כמו תתן בידי הערבים העובדים אותה - ומי יכחיש את הפקיד שהוא חכם ובעל ניסיון’.

ראשית המאה העשרים

נראה כי רכישת קרקעות בידי יהודי חברון נמשכה כל העת. בהקשר לזה ראוי לציין מיוחד רכישת גדולה של האדמו”ר ר’ שלום דב מלובאוויץ’ (מקים ישיבת “תורת אמת” בחברון) אשר בשנת תר”ס (1900) קנה בעיר ובסביבתה נחלאות בסכום של 100,000 רובל (עפ”י “ספר חברון”, עמ’ 63).

והנה בשנת תרס”ח (1908) שוב עולה על הפרק תכנית להקמת ישוב חקלאי סמוך לחברון. בעתון “החבצלת” מיום ז’ אייר תרס”ח (8.5.1908) התפרסמה כתבה אודות תכנית זו. תחת הכותרת “קול מבשר מנחל אשכול”; כותב שניאור זלמן פונדאמינסקי, כתב העתון בחברון:

‘סוף סוף הגיעה השעה שגם החברונים החלו להקיץ מתרדמתם העמוקה ולצאת מד’ אמותיהם הצרות, להתרומם לידי הגיון בריא ולידי מחשבה טובה ומועילה, לדאוג למטרה ותכלית שלם ונצחי, ולשאוף לתנאי חיים בטוחים בעתיד, יותר קלים ונוחים מתנאי החיים הקשים אשר בו ימצאו בהוה. ולא זו בלבד, ולא רק לדאוג בעד מצבם בעצמם כ”א גם בעד מצב כלל הישוב של ע”ק ת”ו (=עיר קדשנו תבנה ותכונן), לגדלו ולרוממו, ולהרחיבו ולהפריחו עד ונבנתה העיר האומללה הזאת על תלה וזאת החדשה שנהיתה בעירנו:

6 * על אישים אלו - ראו “ספר חברון” עמ’ 133, 135.

בליל מוצש"ק ב' אייר נאספו חלק גדול מתושבי עירנו, וביחוד מהצעירים, לטכס עצה, במה להיטיב את מצבנו בפרט, ומצב ישוב עירנו בכלל, ואחרי התעוררות חזקה ונאומים נלהבים, שהשמיעו אחדים מהנאספים, קמו כולם כאיש אחד ובלב מלא התרגשות עצומה החליטו כולם פה אחד, כי הדרך הנכון, אשר יוכל לתת פתרון אמיתי על שאלתנו הוא: ליסד "מושב" בקרבת עירנו, ככל המושבות אשר ביהודה והגליל, המחיות את בעליהם בכבוד. למטרה זו יסדנו תיכף באותו מעמד אגודה בשם "אשכול" אשר על ידה יצא הרעיון הענקי הזה לאור א"ה. האופן אשר ע"י תחשוב האגודה להגיע למטרתה הוא: כי כל חבר יתן חמש ועשרים גאפ' לכהפ"ח, ותקוה כי המותר הדרוש עוד, ימלא ע"י החברות-הגדולות, העובדות במקצועות האלו, וע"י אנשים בעלי הון. ממחרת הלילה הנו' נכנסו כל החברים עוד פעם לישיבה כללית, לקבוע תקנות קבועות, ולבחור בוועד-הפועל אנשים בעלי כשרון, המורשים לעבוד בהפרכת הרעיון הזה, האגודה תכניס אליה חברים עד זמן מוגבל - גם החברים מיתר אנשי הקדש יקובלו. הבה נקוה, כי כל גדולי הרוח וגדולי המעשה שבעמנו, החובבים ומעריצים את ישוב אה"ק ת"ו יקבלו גם את הרעיון הנשגב הלזה בחביבות יתירה, ובחמימות עזה, להשתתף אליו, לא רק ברוח, כ"א במעשה גדולה ממשית, ואז נגיע א"ה חיש מהר למטרתנו הנשגבה.

עוד תכנית שתחילתה בקול תרועה רמה, אך מעולם לא נשאה פירות..

בשנים הבאות, שנות השפל של מלחמת העולם הראשונה, לא היתה השעה כשרה להמשיך בניסיונות לגאולת קרקעות ולהתיישבות חקלאית. עם כיבוש הארץ בידי האנגלים השתנה המצב בארץ בתכלית השנוי, ונוצרו תנאים נאותים יותר להגשמת חלומות ההתיישבות החקלאית בהר-חברון.

סוף דבר

המאמצים הבלתי פוסקים להקמת ישוב יהודי חקלאי בהר חברון, נשאו סוף סוף פרי בשנות העשרים, עם הקמתו של הישוב "מגדל עדר" בתרפ"ז. בכך החלה שרשרת ההתיישבות בגוש עציון, שאנו - בהתיישבותנו היום - מהווים בה חוליה רביעית.

אנו מקוים ומאמינים כי חוליה איתנה זו תחתום את מסכת ההקרבה והיסורים, שהיו מנת חלקם של קודמינו: אנשי "הישוב הישן" מירושלים וחברון שלא זכו להגשמת חלומותיהם; אנשי "מגדל עדר" שהוכרחו לנטוש את ישובים במאורעות תרפ"ט; אנשי "אל ההר" שנאלצו לקטוע את הכנותיהם להקמת "כפר עציון" ושכנותיה בשל מאורעות תרצ"ו; ואנשי "קבוצת אברהם" שהקימו את כפר עציו בתש"ג ונפלו על הגנתו במלחמת הקוממיות בעוד חבריהם - ממשואות יצחק, עין צורים ורבדים - הולכים בשבי ואף בתיהם נותרים ביד אויב.

מכוח מורשתם של אלו - ראשונים וראשוני ראשונים - נושאים אנו בלבבנו את דברי הנביא, כתפילה תמידית:

"גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון - אמר ה' צבאות, ובמקום הזה אתן שלום נאום ה' צבאות" (חגי ב, ט).

הבעת תודה

נוסף לבעלי המקורות שבהם נעזרתי ואת שמם ציינתי בגוף המאמר, אני אסיר תודה לה"ה פרופ' זאב וילנאי, חיים פלס, צבי אילן ורמי יזרעאלי שבדבריהם - שבע"פ ושבתב - נעזרתי רבות בעבודתי זו.

דוד עמית,

כפר עציון

(ב"ה, תמוז תשל"ו)

חלקה של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ביישוב שטחי יהודה ושומרון

משה אוריאל

מבוא¹

"התנועה למען ארץ ישראל השלמה" היא תנועת אנשי רוח ואישי ציבור שהזדהו עם רעיון סיפוח ה"שטחים" למדינת ישראל. התנועה הוקמה ביולי 1967, כחודש לאחר מלחמת ששת הימים; הייתה על-מפלגתית ועם מייסדיה נמנו אישים מקצוות פוליטיים שונים. רוב מייסדי התנועה היו מוותיקי תנועת "העבודה"², והצטרפו אליהם מוותיקי "התנועה הרוויזיוניסטית"³ וכן סופרים ומשוררים⁴; הבולטים שבהם: נתן אלתרמן,⁵ צבי שילוח,⁶ אליעזר ליבנה,⁷ יצחק טבנקין⁸ והסופר משה שמיר.⁹ אנשי התנועה קראו להחזיק בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה

- 1 מאמר זה נכתב במסגרת מחקר הנערך על-ידי המחבר במחלקה לתולדות ישראל באוני' בר-אילן.
- 2 ב-57 מייסדי התנועה היו עשרה חברי "הקיבוץ המאוחד", שניים - חברים בולטים במפלגת "אחדות העבודה" (חיים גור וד"ר אריה הראל), ארבעה - חברי רפ"י בולטים (דוד קורן, צבי שילוח, נתן אלתרמן, הלל דן), ושלושה - חברים בולטים במפא"י (רחל ינאית בן צבי, עוזי פיינרמן ופרופ' דב סדן), ראו ביילין, 1985, עמ' 22.
- 3 שילוח, 1991, עמ' 152-153.
- 4 החותמים המפורסמים הם: אהרן אמיר, חיים גורי, רחל ינאית בן צבי, בני מהרשק, משה טבנקין, יצחק צוקרמן, צביה לובטקין, יעקב אורלנד, זאב וילנאי, יצחק שלו, זרובבל גלעד, אורי צבי גרינברג, ש"י עגנון, חיים הזז, יהודה בורלא, הרב משה צבי נריה, אברהם לבינסון, ישראל אלדד, שמואל כץ, דן טולקובסקי, איסר הראל ואלוף (במיל') אברהם יפה.
- 5 נתן אלתרמן (1910-1970) - משורר ומחזאי ישראלי מוערך אשר השפיע רבות על השירה העברית המודרנית, חתן פרס ישראל לספרות לשנת 1968.
- 6 צבי שילוח (1911-2000) - איש ציבור ישראלי, חבר תנועת "גורדוניה", חבר מרכז מפא"י, חבר מועצת עיריית הרצליה וסגן ראש העירייה, חבר רפ"י, חבר הנהלת הליכוד וממקימי ומראשי "התחיה", שמטעמה כיהן כחבר הכנסת בחלק מהקדנציה של הכנסת העשירית.
- 7 אליעזר ליבנה (1902-1975) - איש ציבור, עיתונאי ופובליציסט, חבר כנסת מטעם רפ"י בכנסות הראשונה והשנייה, מראשי האקטיוויסטים במפא"י, פעיל למען פירוז המזרח התיכון מנשק גרעיני.
- 8 יצחק טבנקין (1888-1971) - מנהיג ציוני, סוציאליסט, מאבות התנועה הקיבוצית, המנהיג הדומיננטי של "הקיבוץ המאוחד" וחבר הכנסת בכנסות הראשונה והשלישית מטעם מפ"ם ו"אחדות העבודה". טבנקין לא היה חתום על מסמך היסוד של התנועה (שני בניו ייצגו אותו), אך פעל רבות ליישומה.
- 9 משה שמיר (1921-2004) - סופר, מחזאי, פובליציסט ואיש ציבור ישראלי; מחשובי הסופרים הישראלים

כנעני וביהודה ושומרון חלק מ"ארץ עבר", השייכת לכנענים. מטרתו הייתה להקים בגבולות ארץ כנען מדינה חילונית שוויונית הכוללת יהודים וערבים.

אנשי "הקיבוץ המאוחד"¹⁸ האמינו בארץ ישראל השלמה אך היו פסימיים באשר לאפשרות של חיים משותפים של יהודים וערבים. הם חינו ל"ביטחוניזם" ולהערצת היהודי הלוחם-הכובש. יצחק טבנקין, אביו הרוחני של "הקיבוץ המאוחד", אף המליץ בשנת 1943 שילדי הגן יישחקו באקדח צעצוע ושילדי בית הספר יתאמנו באבנים ובמקלות.¹⁹ על חשיבות אחדותה של הארץ דיבר טבנקין כבר ב"פולמוס החלוקה" (1937), וטען שחלוקת הארץ: "שוברת באופן מלאכותי את אחדותה הכלכלית-התיישבותית [...] מעמיקה את הניגודים בין העמים השוכנים בחלקים המבותרים [...] ומתנקשת בעצמאות הארץ".²⁰

טבנקין ראה באחדות הארץ אינטרס שאיננו ניתן לביטול, ואף שאף להגדיל את היישוב היהודי לגדה המזרחית של הירדן. בפברואר 1955 התקיימה הוועידה ה-י"ז של הקיבוץ המאוחד, וחובר בה מסמך אידאולוגי ששמו "יסודות הליכוד הרעיוני של הקיבוץ המאוחד", ובו נקרא הקיבוץ ליישב את ארץ ישראל השלמה.²¹ כשנה לפני המלחמה חזר טבנקין ואמר: "אם תפרוץ מלחמה, דבר שאין אני מייחל לו, אזי בכל מקום שהמלחמה תאפשר נלך ונחזיר את שלמות הארץ".²² כחודש לאחר המלחמה פרסם טבנקין מאמר וקבע בו: "מטרת כל מפעלינו היתה והינה ארץ ישראל השלמה בגבולותיה הטבעיים-עתיקים, מהים התיכון עד המדבר והלבנון, עד ים סוף [...] וזהו האידאולוגיה הצינונית המקורי".²³ הוא הביא את דבריו בניגוד לאלו שהאמינו שאפשר להסתפק במדינה קטנה סביב תל אביב, ובניגוד לדעת זאב ז'בוטינסקי - שהאמין בקבלת המדינה באמצעות יצירת הסכמים מדיניים, בלא התיישבות קודמת.²⁴

כינוסים ראשוניים של התנועה התקיימו ב"בית הסופר" בתל אביב ביום 10 באוגוסט 1967 וכן ביום 30 באוגוסט 1967. בכינוסים השתתפו כ-30 איש, והם החלו לבסס את דרכה של התנועה.²⁵

18 "הקיבוץ המאוחד" היה ארגון ארצי של קיבוצים שנוסד בשנת 1927 והתקיים כקיבוץ ארצי עד 1980, אז התאחד עם "איחוד הקבוצות והקיבוצים" להקמת "התנועה הקיבוצית המאוחדת" (התק"ם). ערכיו העיקריים של "הקיבוץ המאוחד" היו הציונות והסוציאליזם. בעשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל מילא "הקיבוץ המאוחד" תפקידים מרכזיים בהתפתחות היישוב, בהקמת התיישבות, בקליטת עלייה ובהבניית כוח המגן העברי בארץ ישראל.

19 צמרת, 2010, עמ' 137.

20 ביילין, 1988, עמ' 25.

21 שם, עמ' 26.

22 שילוח, 1989, עמ' 35-36.

23 טבנקין, 1967, עמ' 126.

24 שם, עמ' 123-133.

25 ר' בונדי, "כל אחד וארץ ישראל השלמה שלו", דבר, 15.9.1967.

ולהתיישב בהם. בשל מגוון הדעות הרחב של חברי התנועה 10 נעקוב אחר פרסומים רשמיים של התנועה ושל מוביליה הנזכרים לעיל.

התארגנות ראשונית

מיד לאחר המלחמה, ביום 12 ביוני 1967, התקיימה מסיבת ניצחון בכנסת ובה טבעה סיעת "המרכז החופשי"¹¹ בראשות שמואל תמיר¹² ואליעזר שוסטק את הססמה: "שטח משוחרר לא יוחזר", בענדם סרט שנשא אמרה זו על דש חולצתם. צבי שילוח קיבל מהם את הסרט עם הססמה וענד אותו גם הוא על חולצתו, ובכך נעשה הצעד הראשון למאבק על ארץ ישראל השלמה. ארבעה ימים אחר כך פרסם המשורר נתן אלתרמן מאמר בעיתון "מעריב", ותיאר בו כיצד בפעם הראשונה מחורבן בית שני חבר עם ישראל לארץ ישראל, והם הפכו לישות אחת. הוא קרא לפעול ליישוב הארץ ולעליית יהודי העולם, ומחה על שדנו בבעייתיות האחיזה בשטחים ושכחו שמדובר בנחלת אבותינו: "רק דבר אחד נעדר מעמדתנו כלפי שטח זה, העובדה הברורה והמוחלטת שכינוי זה 'הגדה המערבית' הוא למעשה פסבדונים"¹³ של נחלת אבות, המסמלת את העמוקים בקשריו של העם היהודי עם ארץ ישראל.¹⁴

בעקבות מאמר זה נפגש שילוח עם אלתרמן וביקש ממנו להצטרף להקמת גוף שיפעל למימוש רעיונות אלו. אלתרמן נענה לבקשה והפנה את שילוח לסופר משה שמיר. שילוח ושמיר נפגשו, וכך החלה להתגבש קבוצה.¹⁵ בה בעת הקים המשורר אהרן אמיר,¹⁶ שהיה ממקימי הארגון "העברים הצעירים" (הכנענים),¹⁷ את ה"מטה להחזקת השטחים". אמיר ראה בעם ישראל עם

של העת החדשה, חבר הכנסת התשיעית מטעם סיעת "לעם" של "הליכוד" וממקימי מפלגת "התחיה".

10 הם הציגו את עצמם כתנועה המשקפת קשת דעות רחבה: מיצחק טבנקין, איש "אחדות העבודה", ועד לישראל אלדד, איש "הלח"י" מהחוגים הלאומיים; מאהרן אמיר, איש המחשבה העברית, ועד הרב צבי יהודה קוק, שאת מאמרו הביאו בספרם; ממושה שמיר, חבר "מפ"ם", ועד שמואל תמיר, חבר הכנסת ואיש "המרכז החופשי", וכן יוצרים והוגים בלתי תלויים כנתן אלתרמן, אליעזר ליבנה, יובל נאמן, שמואל כץ ואמנון רובינשטיין. ראו בן עמי תשכ"ז, עמ' 5.

11 "המרכז החופשי" הייתה מפלגת ימין ישראלית בראשות שמואל תמיר. המפלגה התפלגה מתנועת "החרות" בסוף הכנסת השישית על רקע קריאת התיגר של אנשי "הגוף החופשי" בהנהגת תמיר על מנהיגותו של מנחם בגין בראשות "חרות" עקב כישלון "גח"ל" בבחירות. ב-1967 הובילה המחלוקת לעזיבת תמיר ואנשיו את המפלגה ולהקמת "המרכז החופשי".

12 שמואל משה תמיר (כצנלסון) (1923-1987) - עורך דין, חבר כנסת ושר בממשלת בגין הראשונה.

13 פסבדון=שם בדוי, מקור המילה הוא "פסבדו" ביוונית, שמשמעותה שקר.

14 נ' אלתרמן, מול מציאות שאין לה אח, מעריב, 16.6.1967.

15 נאור, 2001, עמ' 151.

16 אהרן אמיר (1923-2008) - משורר, מתרגם, עורך וסופר עברי ישראלי.

17 "הכנענים" (העברים הצעירים) הייתה תנועה אידאולוגית-תרבותית אשר ניסתה ליצור קו ישיר בין העמים שחיו בארץ ישראל באלף השני לפני הספירה ובין העם העברי בארץ ישראל במאה ה-20, כדי לנסות וליצור תרבות חדשה-ישנה ולהנתק מהמסורת היהודית-גלותית.

מסמך היסוד של התנועה

ביום 22 בספטמבר 1967 פורסם בעיתונות קול קורא של התנועה תחת הכותרת: "למען ארץ ישראל השלמה".²⁶ הכרוז נפתח בהשוואה בין הארץ למדינה, ונטען בו שאין רשות לוותר על הארץ כמו שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל. הסיבה לחשיבות יישוב הארץ לפיו אינה מוגבלת רק לסיבות ביטחוניות אלא נובעת מאמונה ששלמות הארץ תביא לאופקי התעצמות ברוח ובחומר לעם ישראל. כותבי המסמך תיארו את עתיד העם היהודי כתלוי בעלייה וביישוב הארץ, והכרוז הסתיים בהצהרה שהחתומים מטה "יעשו למימוש העיקרים האלו"; כך שלא מדובר בהצהרה כללית אלא בכרוז המיועד לעידוד מעשים בפועל.²⁷ היחס בכרוז בין שלוש צלעות המשולש, עם-מדינה-ארץ, היה שווה - והארץ קיבלה את המשמעות השווה למדינה, והיא המטרה שבשללה העם והמדינה צריכים לפעול. בכרוז נכתב: "נצחוננו של צה"ל העמיד את העם ואת המדינה בתוך תקופה חדשה וחותרת גורל", זאת אומרת שהניצחון שינה לדעת הכותבים את המציאות שבה אנו חיים, ובעקבות שינוי דרסטי זה יש צורך בשינוי זהות מתוך ראייה שאנו חיים במציאות חדשה. לכן נעשה איחוד בין אנשי "שמאל" לאנשי "ימין", והם התלכדו לתנועה אחת על מנת לממש את השינוי העצום שהתרחש בעקבות הניצחון בתחושה שההיסטוריה היא שהובילה אותם.

המשנה הרעיונית

בפברואר 1968 יצאה לאור החוברת הראשונה שסוכמה בה משנתה הרעיונית של התנועה. הכותבים הרגישו שיש צורך לפעול מאחר שלדעתם: "במשך שנים גברה ההתעלמות מגורמי יסוד של קיומנו בארץ ישראל, נשכחו או טושטשו". הם חשו שבהקמת המדינה נשכחו יסודות אידאולוגיים רבים שכעת יש צורך לרעננם, והצדיקו את סיפוח ה"שטחים" אל מדינת ישראל:

- א. לערביי ארץ ישראל מעולם לא היה מעמד מיוחד לארץ ישראל, ואילו מקור הקשר של עם ישראל לארצו כבר מתקופת האבות.
- ב. ההסתדרות הציונית, על בסיס הצהרת בלפור, תבעה בוועידת השלום בפריז חלקי ארץ, אך הם שויכו עם השנים ללבנון, לסוריה, לירדן ולמצרים. חלוקת הארץ בשנת 1922 על ידי ממשלת בריטניה והקמת ממלכת עבר הירדן נעשו על חשבון העם היהודי, כך שעם ישראל נושל דיו מאדמתו ואין מקום לויתורים נוספים.
- ג. לרוב נקבעו הגבולות בעולם עקב כיבושי מלחמות, ולכן אל לנו לסגת מה"שטחים". דוגמאות לכך הן גבולות גרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה שנקבעו על פי הכיבוש של בנות הברית, הגבולות בין הודו לפקיסטאן, גבולות יפן ועוד. קריעת חלקים מגרמניה הוצדקו בצורכי ביטחון, וכך גם אנו זקוקים לשטחים אלו מסיבות ביטחוניות.

26 הכרוז מובא אצל נאור, 2001, עמ' 146.

27 בן עמי, 1977, עמ' 10.

ד. אין לחזור לקווי 4 ביוני 1967 כשם שכאשר נקבעו גבולות 1949 לא חשבה המדינה לחזור לגבולות החלטת האו"ם מ-1947, אלא הכיבוש הוא שקבע את גבולות הארץ. ה. יש צורך להחזיק ב"שטחים" כדי שישמשו לקח לאויב בחשבו על התקפה נוספת, וכן משום שהם גבולות בני הגנה בשעת חירום.²⁸

ארץ ישראל כמהות רוחנית

הקשר בין עם ישראל לארצו היה חלק מאמונת אנשי התנועה, וכך אמר הסופר חיים הזז בכנס היסוד של התנועה:

כל ימי גלותנו הייתה ארץ ישראל עיקר המהות הפנימית של עולמנו. עליה היו כל תפילותינו, כל געגועים וכיסופים שלנו, כל רחשי לבנו. קשרי מסתורין קשרו אותנו אליה. על סביבותיה סבבנו יום יום. קרובים אליה בזמן ובנצח. מתוכה הבהיק אורם של תינוקות של בית רבן, ומתוכה עתידה הטובה לבוא בעולם, ולהאיר אור חדש עליי. ואלמלא היא שעמדה לנו בין הגויים, לא הייתה עמידה לרגלנו.²⁹

כך דיבר הזז על ארץ ישראל - כמהות שתביא את הטוב לעולם כולו. ציפייה זו כבר הוסברה במסמך היסוד, שנאמר בו שהאחיזה בגבולות הארץ תביא "להתעצמות כוללת בחומר וברוח".

אליעזר ליבנה הרחיב את רעיון ה"שלמות" משלמות הארץ לשלמות רוחנית. הוא טען שאל מול המקבלים את התרבות המערבית מחד גיסא, ומול הדתיים שנשארו "בהמשך קפוא לשילוב חלקי בתודעה הישראלית ובמסורת הישראלית"³⁰ מאידך גיסא, ניצבת תנועתו, המושכת "למסורת היהודית השלמה".³¹ הווי אומר ששלמות ארץ ישראל מביאה גם לשלמות רוחנית לעם באמצעות החיבור לארץ הנושאת משמעויות רוחניות ומחברת אותנו אל התנ"ך ואל המסורת היהודית.³² ליבנה מתאר שכיבוש שטחי יש"ע הביאו להתעניינות רבה בתנ"ך, לריבוי כתיבה בענייני דת בידי אנשים שאינם דתיים ולהתעסקות רבה בחפירות הארכאולוגיות בירושלים - וכך עם ישראל מתנתק מהתרבות המערבית ומתחבר לשורשיו.³³

ליבנה מציג שתי גישות להקמת מדינת ישראל. האחת היא שהציונות היא תנועה לאומית במתכונת מערבית, שבה היהודים דורשים מדינה במקום שהם גרים; מדינה שתכלול יסודות רוחניים מערביים בלא קשר לעבר העם היהודי. הגישה האחרת היא לראות בציונות תחנה בתנועה הקשורה לשיבת עם ישראל לארצו לאחר 2,000 שנות גלות. לפי גישה זו, הציונות

28 ליבנה וכץ, 1968, עמ' 3.

29 הזז, 1977, עמ' 19.

30 א' ליבנה, 'השלמות בתפיסת התנועה לארץ ישראל השלמה', זאת הארץ 22.9.1974, עמ' 4, מצוטט אצל נאור, 2001, עמ' 167.

31 שם.

32 שם.

33 ליבנה, 1977, עמ' 23.

תש"ח.³⁹ מסקנותיו של טבנקין הן: (א) אין לסמוך על שום הסכמים כיוון שהמדינות נוהגות להפר הסכמים לפי האינטרסים שלהן; (ב) קיומה של מדינת ישראל אינו עניין חיוני לשום אומה באופן שיצדיק התערבות צבאית, לכן אין לסמוך על שום ערבות של מעצמות לא לשם הבטחת הניצחון בקרב ולא לשם הבטחת השלום; (ג) רצון מדינות ערב הוא בהשמדת מדינת ישראל, והוא מוטמע בחיי הציבור הערבי שסביבנו. מה שמונע השמדה זאת הוא רק עליונותו של צה"ל; (ד) המציאות הדיפלומטית אינה באה אלא לייצג את המציאות הראלית בשטח, הווי אומר שאם נהיה חזקים בשטח גם הדיפלומטיה תהיה לטובתנו; לכן יש ליישב את ה"שטחים" ואחר כך להסביר את ההצדקה בדרך דיפלומטית ולא לשוחח ובינתיים להימנע מליישוב, ובכל מקרה העשייה חשובה מהדיפלומטיה; (ה) גם הניצחון אינו מביא שלום כיוון שהערבים עדיין חולמים להשמידנו ולא התייאשו עקב ניצחוננו; (ו) אם ניסוג מה"שטחים" ישמשו מקומות אלו אזורי תקיפה ואיום על ישראל כולה, כפי שקרה ערב מלחמת ששת הימים.⁴⁰

התנגדות לטיעון הביטחוני כטיעון בלעדי

טבנקין העלה טענות ביטחוניות אלו מאחר שבטענות אלו היה קל לדעתו לשכנע את הציבור הישראלי, אך עיקר טענותיו היו ערכיות והתמקדו בצדקת הקשר לארץ ישראל: "עלינו לקבוע תחילה מהו יחסינו האמתי לשטחי יהודה, שומרון, רמת הגולן וסיני. אינני בטוח שזה נכון וגם יעיל לטווח ארוך להימנע במאבקנו המדיני מלהציג את הקשר האמתי שבין זכותנו ההיסטורית ליישוב את ארץ ישראל השלמה, לבין סכנת הקיום הנשקפת לכל גולה יהודית".⁴¹

ליבנה יצא כנגד הטוענים טענות ביטחוניות למען שלמות הארץ; לדעתו אין לטעון טענות אלו לבדן אלא לצרפן לטיעון הערכי - ולפיו הארץ הזו שלנו - אחרת לדעתו אנו מאבדים את כוחנו המוסרי:

כל תביעה לגבולות ביטחון נעדרת בסיס מוסרי מוצק, ללא הנחה מוקדמת שיהודה ושומרון הגולן וסיני הם בתחומי ארצנו ואינם אדמות ערביות שנכבשו על ידינו כדברי ההחלטה מספר 242. כל המסכים שהללו "אדמות ערביות" ואותן זמן דורש אותן או חלק מהן לצורכי ביטחון מקל על ליכוד אויבינו בעולם ומביך את ידידנו.⁴²

גם הסופרת נעמי שמר יצאה כנגד תביעותינו הביטחוניות בעוד הערבים תובעים בעלות על ארץ ישראל: "האויב דיבר על מולדת ואילו אנו על טריטוריה [...] להם היו זכויות ולנו אינטרסים".⁴³

אינה קשורה רק להווה אלא לעבר היהודי המפואר של טרום הגלות ולמסורת ישראל. ליבנה שולל את הגישה הראשונה כיוון שאלבא דגישה זו יש יתרון לדעתו לערביי חברון על פני יהודים שבאו מהגולה מאחר שהערבים נמצאים כאן זמן רב יותר. אך לפי הגישה השנייה יש יתרון ליהודים כיוון שבעבר גרו יהודים בארץ ישראל, ובחברון בפרט הייתה קהילה יהודית מפוארת.³⁴ לדעתו אם ניסוג מה"שטחים" נאבד את ההצדקה לציונות כולה, שכן מעשה זה ישמיט את הבסיס המוסרי לציונות ולהקמת מדינה יהודית עם תכנים יהודיים: "הן לא למען מוצרי יבוא אופנתיים עשתה הציונות את המהפכה הגדולה בחיי העם במאת השנים האחרונות, אלא למען מימושו של החלום הנשגב של שיבת ציון וגאולת א"י".³⁵

סיבה נוספת ליישוב ה"שטחים" היא יצירת אדם בריא יותר, אדם הקשור למרחבים, לטבע ולנוף. לדעת ליבנה יש תהליך של התכנסות בערים מתועשות, שהוא "רווי כוחות הרס פנימיים ביולוגים וחברתיים". ההרס נובע הן מצד הצפיפות וזיהום האוויר הן מכך שהאדם אינו מושרש בטבע, אינו מעורה בשדות, ובכך הוא שוכח את "העבר המחייב ואת העתיד התובע". נוסף על כך ניתוק העם מן הארץ שהוא חי בה גורם לכך שאינו חי במקומות ההיסטוריים ואינו מתמזג עם ארצו.³⁶ דעה דומה ביטא גם משה שמיר באמרו שבהיעדר חינוך ציוני לקשר שבין עם ישראל לארץ ישראל נוצרת בעם מבוכה רוחנית ואי-אמונה בצדקת הדרך המובילה לציונות ולכרסום במורל הלאומי.³⁷

יצחק טבנקין העלה את רעיון ארץ ישראל השלמה לערך עליון במפלגתו, "אחדות העבודה", ערך שלו עדיפות העולה אף על ערך הקמת מדינה יהודית.³⁸

אחיזה ב"שטחים" ממניעים ביטחוניים

את התפיסה הביטחונית פרס יצחק טבנקין. הוא קילל את הגורל המטיל עלינו את הלבטים הקשים הנובעים מהצורך התמידי בדרכי התגוננות, ולדעתו האשמה כאילו האחיזה ב"שטחים" היא המעוררת את האלימות אינה נכונה, כיוון שהיו פיגועים עוד לפני מלחמת ששת הימים. אל מול התפיסה "שטחים תמורת שלום" טען טבנקין שאמירה זו מוטעית מיסודה ואינה מוסרית משום שמגיע לנו שלום ואיננו צריכים לשלם דבר בתמורה. הוא הוסיף וטען שהערבים אינם מעוניינים ב"שטחים" אלא בארץ ישראל כולה, וההוכחה לכך היא בניית מחנות הפליטים לפליטי

34 שם, עמ' 27.

35 שילוח, 1977, עמ' 35.

36 בן עמי, 1977, עמ' 28.

37 שמיר, 1972 (בתוך שילוח, 1989, עמ' 91). כך גם סבר האלוף אברהם יפה, מאנשי ארץ ישראל השלמה, כשלאחר מלחמת ששת הימים קרא הנשיא שז"ר לאלופי צה"ל ושאל אותם: "מה לעשות כדי לשמור על הרוח הזו של העם שהתרומומה לשיאים כאלה?" ענה האלוף אברהם יפה מה שילכד את העם הוא הרעיון של שלמות הארץ. ראו יפה, 1977, עמ' 191.

38 ביילין, 1988, עמ' 39.

39 הכוונה למחנות פלטי 1948 שבהם חיים ערבים הרוצים לשוב לבתיהם שבגבולות מדינת ישראל.

40 טבנקין, 1977.

41 שם, עמ' 166.

42 המאמר פורסם בעיתון הארץ (7.12.1973), מובא אצל ליבנה, תשל"ו, עמ' 26-27.

43 שמר, 1977, עמ' 82.

היחס לממשלות ישראל

כבר במסמך היסוד של התנועה נשללה סמכות ממשלות ישראל לוותר על חלקים מהארץ: "הננו חייבים בנאמנות לשלמות ארצנו כלפי עברו של העם היהודי וכלפי עתידותיו גם יחד, ושום ממשלה בישראל אינה זכאית לוותר על שלמות זו".⁴⁴ בכך כביכול רוקנו מתוכן את הדיון בעתיד ה"שטחים". הסביר זאת ליבנה באמרו שהמדינה היא מדינה ציונית המקיימת את הציונות, ולכן "חוק יסוד" עליה להחזיר את עם ישראל לארצו ולהתחל בארץ, ומתוקף חוק זה נובעים שאר החוקים. אם ממשלת ישראל אינה עושה זאת, לדעתו: "ניטלת ממנה הזכות המוסרית לקיומה, פוקעת החוקיות של מעשיה ומתחשלת סיכויה".⁴⁵ במה מתבטאת סמכות ממשלה כנבחרת ציבור? על כך ענה ליבנה שיש לה הסמכות לקבוע היכן להתנחל קודם או לבחור את העיתוי, אך אין לה סמכות למנוע התנחלות.⁴⁶

כשנשאל אפרים בן חיים⁴⁷ אם לא מפריע לו האי-ציות לדמוקרטיה, ענה: "תמיד היינו אוונגרדיסטים, הדמוקרטיה לא עניינה אותנו בקיבוצים וגם לא בפלמ"ח". בן חיים סיפר על קבוצת חילונים שניסו להקים יישוב על יד שכם ונעצרו על ידי הצבא, וטבנקין צעק עליו: "מה אתה מספר לי מעשיות? אתם לא רציתם?". שאל בן חיים: "מה זאת אומרת לא רצינו?" ענה לו טבנקין: "אין דבר כזה צבא יהודי שיעצור יהודים שהולכים להתיישבות בארץ ישראל". בן חיים הוסיף ואמר שכאשר ראה בקריית ארבע פועלים ערבים הוא חש פגיעה באידאל הסוציולוגי של חשיבות העבודה, אך ענו לו שהפועלים מועסקים שם בשביל השלום ויחסי השכנות.⁴⁸

היחס לערבים

אנשי ארץ ישראל השלמה דרשו שוויון מלא לערביי ה"שטחים" ורצו שהם יתאזרחו לאחר שיצהירו נאמנות למדינה. הם סברו שבך יפתר עוקץ הבעיה של השלטון ב"שטחים", ונוסף על כך הערבים יקבלו את כל הזכויות ורמת חייהם תעלה כרמת חיי יהודי הארץ. הם גם קראו "לטפח מוסדות של שלטון מקומי ולפתח את תחושת חירותם ואת זיקתם למדינת ישראל" - והאמינו שערביי ה"שטחים" ירגישו שהם חלק ממדינת ישראל לאחר שיקבלו את זכויותיהם. על שאלת הבעייתיות בשלטון על עם אחר הם ענו שמראש ידעו אנשי התנועה הציונית שהם בונים את המדינה עם רוב יהודי ומיעוט ערבי גדול, אלא שבעיה זו הייתה קיימת בממדים מצומצמים עד המלחמה, ולאחר המלחמה גדלה הבעיה. הם תיארו כיצד לערבים יש מדינות רבות ולנו רק מדינה אחת קטנה, הביעו חשש שגם בארץ ישראל יהיו הערבים לרוב וראו הפתרון לבעיה זו בעליית

יהודי הגולה לארץ.⁴⁹ הם ביססו את תפיסתם הרעיונית בציפייה לעליה, וכך כתב אלתרמן:

אם יוסיפו שערי העלייה לעמוד ריקם גם עכשיו, כעמידתם עד כה, עשוי ניצחון זה להישאר כמעשה שעוד לא התמזג עם שורשי תולדותיה העמוקים של האומה. שכן מבלעדי זאת תישאר ארץ ישראל בידי שלטון יהודי, אל לא בידי של העם היהודי.⁵⁰

עלייה זו הייתה אמורה למלא את שטחי יהודה ושומרון ביהודים וליצור עובדות בשטח. אנשי "ארץ ישראל השלמה" הביעו יחס של חיבה לערבי הפשוט מהמעמד הנחות, ואילו מול הערבי המשכיל חשו מתח בשל דרישותיו הלאומיות. הם טענו שעל הערבים לעשות שינוי רדיקלי בחברה הערבית ולהפריד בין דת למדינה, וכן לוודא שהנהגת הציבור הערבי תפעל מתוך הכרה בחשיבות חיי רווחה של הפרט ובניית חיים דמוקרטיים תקינים, במקום להשקיע מאמצים בתעשיית הנשק.⁵¹ כמו כן שללו אנשי התנועה את קיומו של העם הפלשתינאי והאשימו את אנשי השמאל שהם יוזמי רעיון זה, אם כי ייתכן שלבסוף יסכימו הערבים להיות "עם" לאחר שילחצו אותם. נוסף על כך הם העלו לדיון את הסכנה הקיומית שתאיים על מדינת ישראל אם יקום עם זה.⁵²

אנשי התנועה תמכו בהתיישבות בערים עם אוכלוסייה ערבית, וכך כתב שמיר: "הציונות כולה כמפעל של גאולת עם תוך גאולת הארץ לא השלתה עצמה אף לרגע אחד שהיא באה אל ארץ לא נושבת". הוא תיאר כיצד לא פסחה ההתיישבות הציונית על ערים ערביות והתיישבה סביבן ובתוכן. הוא הזכיר כדוגמה את טבריה ואת צפת, שהייתה בהן התיישבות בתוך הערים גם כאשר רוב האוכלוסייה בעיר הייתה ערבית, וכן מקומות שהייתה בהם התיישבות בסמוך לערים ערביות, כגון באר יעקב ונען ליד רמלה, בן שמן ליד לוד וכו'. שמיר סייג את ההתיישבות בסייג אחד בלבד: שהבתים יהיו פנויים ולא מיושבים על ידי ערבים.⁵³ אפשר לסכם ולומר שיחס אנשי תנועת "ארץ ישראל השלמה" לערבי כפרט היה חיובי - עידוד למתן כל הזכויות האזרחיות, ואילו היחס ללאומיות היה שלילי ומבטל.

יחס למתנגדים להתנחלויות

משה שמיר חילק את מתנגדי ההתנחלויות לשלוש קבוצות: קבוצת היום, המחר והאתמול:

היום - הזרם הבורגני המתבולל מבחינה רוחנית הרוצה את העכשוויזם בלא חשיבה על המחר ועל העתיד אלא על הנוחות הרגעית. מתוך רצון זה הם מקבלים כל תרבות מקובלת בעולם ומנסים לרצות את עמי העולם. שמיר קישר קבוצה זו למתבוללים הבורגנים הנושאים את האידאל של היום.

49 ליבנה וכך, 1968, עמ' 7.

50 אלתרמן, 1977, עמ' 11.

51 שמיר, 1969, עמ' 182-196.

52 שילוח, תש"ל, עמ' 187.

53 שמיר, 1991, עמ' 233-237 (במקור פורסמו הדברים ביום 14.6.1979, לא ברור היכן).

44 נאור, 2001, עמ' 156.

45 ליבנה, תשל"ו, עמ' 212-213, פורסם במעריב, 29.7.1974.

46 שם.

47 מזכיר "התחיה", חבר קיבוץ בית אורן וממייסדיו, מתוך ריאיון שערך צבי רענן ביום 29.7.1980, בתוך: צ'

רענן, גוש אמונים, ספריית פועלים, תל-אביב, 1980.

48 צבי רענן 212-214

התיישבותי עיקרי והביאה הישגים רבים. כוחות אלו ראו בציונות תנועה לאומית של "העת החדשה" בלבד, ולא ראו את ייחודה של הציונות בתחומים אחרים. לאחר הקמת המדינה הייתה תחושה שהציונות מוצתה כיוון שבהקמת המדינה הוגשם החלום הציוני, אלא שהתברר שהקמת המדינה אינה סוף הדרך לחלום הציוני, מאחר שהאומה לא באה אל מנוחתה ובעיות המדינה לא פסקו - וכן הניסיונות להשמדתה.

מול התנועה הציונית הופיעו כוחות שפעלו כנגדה, הן מבחינה צבאית מצד הערבים הן מבחינה רוחנית באמצעות פעולות לשלילת זכותה וצדקת דרכה. מול כוחות אלו לא עמדו המתיישבים החלוצים, והחל תהליך דלדול בהתיישבות ובחלוציות. ההידלדלות בהתיישבות אירעה לא רק כשעלה הצורך ליישב את ה"שטחים" שנכבשו בשנת 1967 אלא אף בשטחים שאין עליהם ויכוח בעם. וזו נוסף לתהליך זה נבע מחומרנות וממתירנות שהגיעו מתרבות המערב. במצב זה, ממקום לא צפוי הופיעה קבוצת "חלוצים" הקשורים למסורת קשר ישיר, שלא עברו את "תחנות המעבר של בילול וחילון מערבי", והם המתנחלים הדתיים. מתנחלים אלו לא ציפו לראות במדינת ישראל עם ככל העמים ולא התאכזבו מכך שמדינת ישראל לא פתרה את בעיות האומה כיוון שלא ציפו שכך יקרה אלא ידעו על הקשיים הצפויים ב"חבלי משיח".⁵⁹ אפשר לסכם ולומר שחלק מאנשי התנועה ראו באנשי "גוש אמונים" תנועה שנועדה להחליף את התנועות שמימשו את החזון הציוני ויתרונם הוא בקשר החזק לתרבות ישראל. כך כתב אברהם יפה:⁶⁰

כשאני רואה היום את "גוש אמונים", את דור הכיפות הסרוגות, אני מהרהר האם אלו פחות טובים מחניכי א"י העובדת של לפני 40 שנה? גוש אמונים הוא מופת מבורך לחיקוי חיובי ואני מאמין שעוד יקומו רבים כמותם. כמה זמן ירדפו אנשים אחר שפע וחומריות? [...] אני מאמין שתצמח תנועה וככה זה מתחיל של ערכים אחרים.⁶¹

יפה העמיד את אנשי "גוש אמונים" כממשיכי דרכם של חלוצי "תנועת העבודה", אלא ששפע החומי-ריות משך חלוצים רבים לנטוש את החלוציות - והיא עברה אל אנשי "גוש אמונים".

מנגד ניסו אנשי "ארץ ישראל השלמה" למנוע מצב שבו קבוצה שלה אופי דתי תוביל את ההתנחלות. ליבנה ציפה שחלקים מגוונים מהעם יצטרפו לתהליך זה וייצגו את כל רובדי העם: "תנועת המתנחלים חייבת להיות על מפלגתית ועממית כשם שהציונות היא על מפלגתית וכלל יהודית".⁶² במאי 1970 פרסם טבנקין מאמר ברבעון "מבפנים" של "הקיבוץ המאוחד", וכתב בו: "בזיון הוא לנו שבחברון ובגוש עציון חזרו להתיישב רק אנשים דתיים ואין ניכר גם חלקה של ההתיישבות העובדת כולה". דברים דומים הוא נשא בכנס בירושלים של התנועה ביום 2 בנובמבר 1970.⁶³

59 ליבנה תשל"ו, עמ' ו-ח.

60 אברהם יפה (1983-1983) - אלוף בצה"ל, חבר כנסת, ממייסדי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ומנהל רשות שמורות הטבע.

61 יפה, 1977, עמ' 190.

62 ליבנה תשל"ו, עמ' 209, פורסם במעריב, 10.6.1974.

63 שילוח, 1989, עמ' 75.

המחר - הסוציאליסטים היהודים החושבים על מהפכה כמקור לתיקון עולם, ולכן תוקפים את הקיים ומשתמשים במצוקות הרגעיות כמקור להצדקת שינוי המציאות אל החזון של המחר. העתיד שייך לדעתם רק לחזון סוציאליסטי עולמי שיביא לתיקון כללי.

האתמול - האורתודוקסייה הדתית החיה את האתמול, המקיימת את המצוות שנקבעו פעם בין אדם למקום ואת המצוות שבין אדם לחברו, אך אין להם מצוות שבין אדם לעמו, ולכן הם חיים את חייהם כפרטים או כקהילות אך לא כעם ואינם שותפים לבניית האומה.

שמיר תקף בעיקר את חברי הקבוצה הראשונה, שכן הם היוו רוב במחנה המתנגד לשלמות הארץ. הוא האשים בצביעות את המכנים עצמם "מחנה השלום" ובה-בעת מפנים דרישות כלפי מדינת ישראל, מתעלמים מרודנות העמים שסביבנו ואינם פועלים כנגד השונאים אותנו אף על פי שהם שולטים בעמם שלטון רדיקלי. לדעתו, "ההשתלבות בסביבה" המערבית וקניית קנייניה הרוחניים, מקורה ברצון להימחקות עצמית של "יהודי העכשיו" מכל קשר ליהדות ולמורשת.⁵⁴

שילוח ראה בשמאלנות הישראלית זרם ביהדות הדומה לנצרות. כשם שהנצרות טענה שהיא חלק מעם ישראל אך הפכה אוניברסלית, גם "מחנה השלום" מזדהה עם אויבי העם היהודי ויונק את כוחו ממקורות זרים בעולם הכללי.⁵⁵ השמאלנות לדעתו אינה קשורה רק לוויכוח על עתיד ה"שטחים" שנכבשו במלחמה אלא לתופעות שהחלו לפני מלחמת ששת הימים, כאי-הצדקת הציונות וכיבוש הארץ. כנגד תופעות אלו יצא הסופר חיים הזז⁵⁶ כבר בשנת 1962.⁵⁷

היו שטענו שהשמאלנות בישראל אינה מייצגת צד מדיני בלבד אלא גם צד חברתי. תופעה זו החלה לדעתם עוד טרם קום המדינה, בחברות מנהיג "הפרדסנים", משה סמילנסקי, בתנועת "ברית שלום", שהתנגדה להקמת המדינה. כמו כן, במשך השנים היו אנשי שמאל רבים שלא השתייכו לשמאל החברתי אלא היו ברובם אנשים עשירים, ומעיד על כך אחד ממעוזי השמאל - בצפון תל אביב העשירה. כנגד טענת אנשי "שלום עכשיו", שהאשימו במשיחיות את המאמינים בחזון ארץ ישראל השלמה, ענו להם אנשי ארץ ישראל השלמה באותו המטבע וטענו שאנשי השלום הם משיחי שקר, משיחי השלום.⁵⁸

המבט על "גוש אמונים"

אליעזר ליבנה ניתח את הקבוצות המובילות את התהליך הציוני: כ-100 שנה הובילה הציונות החילונית את שיבת ציון, ומתוכן 70 שנה הובילה "תנועת העבודה", שהיוותה כוח חלוצי-

54 שמיר, 1991, 2.

55 שילוח, 1991, עמ' 22-23.

56 חיים הזז (1898-1973) - סופר ומחזאי עברי, איש רוח והוגות מהבולטים בדורו ומנהיג תרבותי, החתן הראשון של פרס ישראל לספרות.

57 שילוח, 1991, עמ' 18-19.

58 בן חיים, 1991, עמ' 148.

רשימת קיצורים ומקורות

אלתרמן, 1977	נ' אלתרמן, 'חמישה פרקים', בתוך: א' בן עמי (עורך), ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
ביילין, 1985	י' ביילין, מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים, תל אביב 1985.
בן חיים, 1991	א' בן חיים, 'משיחות השקר של מטיפי השלום', בתוך: צ' שילוח, השמאלנות בישראל, בית אל 1991.
בן עמי, תשכ"ז	א' בן עמי (עורך), הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל מבחר מאמרים של הוגים מדיניים ואנשי רוח, ירושלים תשכ"ז.
בן עמי, 1977	א' בן עמי (עורך), ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
הוז, 1977	ח' הוז, 'דברים של ממש', בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
טבנקין, 1967	י' טבנקין, 'רק ההתיישבות בכל השטחים תביא את השלום', בתוך: א' בן עמי (עורך), ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
טבנקין, 1977	י' טבנקין, 'סכנת ההשמדה וסיכויי האקטיביזם היהודי', בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977, עמ' 159-168.
יפה, 1977	א' יפה, 'הויתור יביא מלחמה', בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
כנרי, 2003	ב' כנרי, טבנקין בארץ ישראל, באר שבע 2003.
ליבנה, תשל"ז	א' ליבנה, בדרך לאלון מורה, ירושלים תשל"ז.
ליבנה, 1977	א' ליבנה, 'המשמעות הרוחנית של מלחמת ששת הימים', בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
ליבנה וכץ, 1968	א' ליבנה וש' כץ, ארץ ישראל וגבולותיה: שאלות ותשובות, תל אביב 1968.
נאור, 2001	א' נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, חיפה 2001.
רענן, 1980	גוש אמונים / צ' רענן, גוש אמונים, ספריית פועלים, תל-אביב, 1980.
צמרת, 2010	צ' צמרת, 'חינוך על גג ה"אוורסט שלנו": המגדלור החינוכי של התנועה הקיבוצית', בתוך: א' חלמיש וצ' צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות, ירושלים 2010.
שילוח, תש"ל	צ' שילוח, ארץ גדולה לעם גדול: סיפורו של מאמין, תל אביב תש"ל.
שילוח, 1977	צ' שילוח, 'ניצחונה של ארץ ישראל' בתוך: בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.
שילוח, 1989	צ' שילוח, אשמת ירושלים, תל אביב 1989.
שילוח, 1991	צ' שילוח, השמאלנות בישראל, בית אל 1991.
שמיר, 1969	מ' שמיר, חיי עם ישמעאל, תל אביב 1969.

צדדים מעשיים

אנשי התנועה הקימו מטה פעולה ליישוב ה"שטחים". הם התיישבו ברמת הגולן בלא רשות מפורשת מהצבא אך בידיעת ראש הממשלה, לוי אשכול. ב-15 ביולי 1967 הם החלו לאסוף פרות נטושות והתיישבו באזור הכפר הסורי עליקה. באוקטובר 1967 הם התיישבו בעיר קונטרה, בשיכון הקצינים הסורים. במהלך שנת 1971 הם קיבלו הוראה משלטונות הצבא להתפנות אך סירבו, וההוראה בוטלה.⁶⁴ כך החלה ההתיישבות היהודית בגולן.

ואולם רק מעטים נענו לקריאת אנשי "הקיבוץ המאוחד" והצטרפו להתיישבות בגולן, והדבר הביא לשברון לב מנהיגם, יצחק טבנקין.⁶⁵ כך נוצר מצב שבו רוב אנשי התנועה היו אנשי רוח מבוגרים שאין בכוחם לבצע את חזונו, והם חיפשו אנשים שיממשו את חזונום ליישוב ה"שטחים". הם נפגשו עם ראש ישיבת "חברון", ר' יחזקאל סרנה, והוא נרתם לעניין ואף מצא תורם שהיה מעוניין לתמוך במתיישבים מבחינה כלכלית. הם פרסמו כרוז בשיבות חרדיות מתוך כוונה למצוא את המעוניינים להתגורר בחברון וללמוד בה תורה.⁶⁶

לאחר כמה ישיבות של תנועת "ארץ ישראל השלמה" הגיעה שעת המבחן בפנייתו של הרב לוינגר לסיוע מעשי של חברי התנועה בהתנחלות ב"מלון פארק". לוינגר היה חסר אמצעים כספיים וכן חסר קשרים עם גורמים בשלטונות, וחברי התנועה סייעו בידו בכסף וכן בחיבורו לאנשי מעשה במערכת הצבאית והמדינית.⁶⁷ היחידי שהתנגד למהלך זה היה איסר הראל שסבר שיש כאן הערמה על הממשל הצבאי,⁶⁸ אך תמיכת אלתרמן היא שהכריעה לטובת העזרה ללוינגר. על בני מרשק⁶⁹ ופרופ' פיש⁷⁰ הוטל לארגן את הכספים לסיוע ללוינגר. משה שמיר ושמואל כץ השתתפו בחגיגת ליל הסדר בחברון וייצגו את התנועה במהלך זה. "תנועת ארץ ישראל השלמה" ערכה את כינוסה בחברון, אך מחסומי צה"ל מנעו מרוב החברים להשתתף. אלתרמן פרסם מאמר הנקרא "צעד מוטעה והסתבכות מיותרת" והסתייג בו מעצרת זו, כיוון שמדובר באנשים הבאים לחברון רק כדי להפגין בעיר ולא כדי להישאר במקום.⁷¹

64 שמעון וייס, האנשים היפים במרום הגולן, דבר, 1.6.1977.

65 כנרי, 2003, עמ' 83-85.

66 הכרוז נמצא באוסף אישי של אליקים העזני, בלא תאריך, אך עולה מהכתב שמדובר לאחר סוף קיץ 1967.

67 הם חיברו בין לוינגר לאל"מ יהושע ורבין (אחד מחותמי העצומה) שסייע לו לקבל אישור חלקי להתנחלות במלון פארק וכן סייע בהמשך הדרך.

68 בכך שכאילו באים לחגוג את ליל הסדר אך מתכוונים להישאר.

69 בני מרשק (1906-1975) - קצין חינוך ואידאולוגיה ("פוליטרוק") בפלמ"ח.

70 אהרן הראל פיש (1923-2001) - חוקר ספרות, פרופסור לספרות אנגלית באוניברסיטת בר אילן.

71 שילוח, 1989, עמ' 58-61.

"עיר האבות מתעוררת" -

מחקרים עלומים על חברון וסביבתה מראשית המאה ה-20

יורם אלמכיאס

מבוא

במאמר זה אבקש לעמוד על פן מסוים ביחס קהילת חברון לראשית הופעת המודרנה בכלל ולתנועה הלאומית בארץ-ישראל בפרט בעת החדשה. הקהילה הקטנה הושפעה בוודאי מן התהליכים המתרחשים בארץ (אם כי באיחור ובקצב אטי), ונדרשה להתמודד עמם בלי לערער את יציבותה החברתית ואת אחיזתה המסורתית בעיר עתיקת היומין.¹ לעומת היישוב היהודי בירושלים, שהיה לב לבו של היישוב הישן מחד גיסא ומוקד משיכה טבעי לעולים חדשים ולתמורות הזמן מאידך גיסא - בעצם הופעת תמורות חברתיות והתפתחויות פוליטיות בקהילת חברון, בהיותה מרוחקת ומנותקת ממרכזי העשייה היישובית, קהילה קטנה וחלשה מהבחינה הכלכלית והמנטלית - היה חידוש כשלעצמו.

להלן אבקש להציג שלוש דוגמאות להתייחסות עברית-מודרנית של בני הקהילה היהודית ל'עיר האבות'. להבדיל מהכתיבה המסורתית על אודות חברון, אשר עסקה בעיקר במדרשים, בסיפורים ובדמויות מופת, באגדות ובמסורות, מראשית המאה ה-20 חל שינוי באופי הכתיבה והמחקר על חברון, אשר החל לעסוק בסקירות גאוגרפיות-היסטוריות מקיפות כדי לחזק את מעמד חברון בתודעת היישוב העברי. למעשה מדובר במעין מחקרים עבריים מודרניים ראשונים על הגאוגרפיה, הדמוגרפיה וההיסטוריה של חברון וסביבתה. הדוגמאות שאציג היו יזמות מקומיות שאפתניות, שמגמתן להביא את דברה של חברון לציבור העברי בארץ ובעולם. היזמות אמנם לא צלחו והן נותרו ברובן כמחקרים גולמיים בכתב יד - ונפלה בחלקו הזכות לחושפן ולהציגן כאן לראשונה.

חברון בעת החדשה - רקע היסטורי

מצב קהילת חברון בראשית המאה ה-19 היה עגום: סדרת רדיפות, גזרות גירוש וחובות כבדים היו מנת חלקה זה כ-100 שנים. מצד אחד היה היישוב היהודי הנאבק על קיומו מצומצם ב"גטו" מוקף חומה מטעמי הגנה; עוני ומחסור היו מנת חלקו ושליחים ניסו לגייס את עזרת יהודי חוץ לארץ לשיפור מצבו המדולדל.² מצד אחר, ובאופן מפתיע - על אף המציאות הקשה - אפשר להבחין בניסיונות חלוציים לשפר את מצבו מכוח יזמה מקומית.

שמיד, 1972	מ' שמיר, 'זאת הארץ' (יולי 1972), בתוך: צ' שילוח, אשמת ירושלים, תל אביב 1989.
שמיד, 1991 ¹	מ' שמיר, פרוטוקול של מפולת: עם בגין ונגדו תשל"ז-תשמ"ב, בית אל 1991.
שמיד, 1991 ²	מ' שמיר, 'מניין באו ולאן הם הולכים', בתוך: צ' שילוח, השמאלנות בישראל, בית אל 1991, עמ' 7-10.
שמר, 1977	נ' שמר, 'התנ"ך כמושל', בתוך: א' בן עמי (עורך) ספר ארץ ישראל השלמה, תל אביב 1977.

1 על ייחוד קהילת חברון המסורתית ועל יחסה למודרנה ולהשפעות הלאומיות ראו כהן, 2013, עמ' 222-231.

2 'ערי, תשי"א, עמ' 600; אבישר, תשל"ל, עמ' 38-44. ראו גם: המגיד, 28 באוגוסט 1861, עמ' 212.

במלחמת העולם הראשונה (1914-1918) סבלו יהודי חברון סבל רב, כמו יהודי ארץ ישראל כולה: עוני, רעב, מחלות ומגוון פגעים. למעשה כמעט גרמה המלחמה לחורבן היישוב. צעירי הקהילה גויסו בעל כרחם לצבא התורכי, כספי החלוקה הופסקו, הרעב והמגפות עשו שמות בתושבים וגרמו לבריחה מהעיר. רבים גויסו לצבא העות'מני ולא שבו. עקב המלחמה חדלו כספי התרומות והחלוקה מלהגיע, והדבר הביא להתמוטטות כלכלית של הקהילה.¹⁰ המלון ובנק אפ"ק נסגרו, ובסיס הקיום הכלכלי כמעט שנשמט. גם קהילת חב"ד נפגעה קשה משום שרבים מחבריה היו בעלי נתינות רוסית. ישיבת "תורת אמת" נסגרה ותלמידיה התפזרו. יהודים החלו לעזוב את העיר והקהילה הלכה ונידלדלה. במקורות משנת 1918 ומראשית שנת 1919 מדווח בין השאר על: "170 נפשות עניים מרודים מאוד, 103 עניים מרודים מסוג שני [...] 43 אלמנות ו-69 יתומים". במוסדות שנפגעו כלכלית היו מעמד הרבנים, בית הדין, הישיבה, תלמודי התורה ובתי הספר, בית הכנסת אורחים ובית החולים "חסד לאברהם". מקור הקיום הכמעט יחיד ליישוב כולו היה הסיוע מיהודי חוץ לארץ, בעיקר מארצות הברית, בתיווך המנהיגות הציונית בארץ, אשר הובילה את שנות ההישרדות של המלחמה הן בפן החברתי כלכלי הן בפן הפוליטי-מדיני.¹¹

מטבע הדברים גם המנהיגות החברונית ראתה בגופים הציוניים את הכמעט יחידה לקבלת סיוע. הפניות הראשונות לסיוע נועדו לייצב את היישוב הקטן והפגוע שלאחר המלחמה ולשקמו. מסדרת מכתבים שהופנו אל ועד הצירים מאת ועד הסיוע של היישוב דאז, הרבנים קסטל וסלונים, ניכרות בעיות רבות: מחלות, רעב, מגפות, מוסדות שנפגעו ואף נסגרו.¹² בין הדמויות שנחלצו לסייע ליישוב החברוני בעת המלחמה ולאחריה היה זיגפריד הופיינ, מנהל בנק אפ"ק, שתיווך בין "ועד הסיוע ליהודי חברון" ובין גופי הסיוע כדוגמת ועד הצירים ועוד.¹³

עם הכיבוש הבריטי (טקס חילופי השלטון הרשמי בחברון היה ב-י"ט בכסלו תרע"ט, 1918), החלו חיי הקהילה לשוב אט-אט למסלולם. ביזמת המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית הוקמו מחדש בתי הספר וגן הילדים בעיר. מרפאת "הדסה" ומלון "אשל אברהם" חידשו את פעילותם. השלטונות הבריטים שינו את ייעודו של "בית רומנו", והקימו במקום את מרכז הממשל והמשטרה הבריטית.

יהודי חברון התאספו לאספה בפעם הראשונה בתולדות היישוב, ובחרו, על פי תקנות, בוועד שינהל את ענייני הציבור עם מוסדות היישוב היהודי בארץ. כיושב ראש "ועד העיר ליהודי

החל מן המחצית השנייה של המאה ה-19 החלו יהודי חברון להתעניין בעיבוד קרקעות וברכישת בתים גם מחוץ לרובע היהודי, והידועים שבהם: בית רומנו, "חסד לאברהם" (לימים - "בית הדסה"), בית הויזמן, בית קסטל ועוד.³ בשנים ההן (1865-1899) שימש הרב אליהו מני רב הקהילה הספרדית, ותקופת כהונתו נחשבת לנקודת מפנה בהנהגת הקהילה ובתפקודה. יש לציין במיוחד את מדיניותו לאפשר כספי חלוקה רק לאלו שאינם מסוגלים לעבוד; כל השאר הופנו לעבודה יצרנית במלאכות מקומיות או במסחר.⁴ הרב מני עסק רבות בהקמת מוסדות לימוד ובתי תפילה, אך בין השאר התעניין גם בהתיישבות חקלאית בסביבות חברון ויזם פניות בעניין לרב יהודה אלקלעי ולמשה מונטיפיורי.⁵

בשנת 1897, שנת הקונגרס הציוני הראשון, החלו בחברון גילויי התעניינות ראשונים בתנועה הציונית. בשנה זו נמנו השוקלים ראשונים של "השקל הציוני", ובהם אלתר ריבלין מחברון.⁶ בשנת 1904 הוקמה בחברון אגודת צעירים ששמה "צעירי חברון", ששמה לה למטרה ללמד את השפה העברית לילדי התלמוד תורה בעיר. בשלהי שנת 1907 נפתח בחברון בית מלון "אשל אברהם",⁷ וכמו כן הוקם סניף בנק אנגלו-פלשתיין (The Anglo - Palestine Co) (אפ"ק). במעמד הפתיחה, בל"ג בעומר תרס"ז, השתתף המנהל הכללי של הבנק, זלמן דוד לבונטין, לגזבר התמנה יעקב ריבלין, מבני המשפחות המרכזיות בקהילת חברון, ובמנהליו בשנים הבאות היו אלתר ריבלין ומנשה מני. הבנק שירת את כלל תושבי העיר, יהודים וערבים. בשנת 1909 הורחב בית "חסד לאברהם"; בתרומות יהודים מבגדד והודו ובהשתדלות רב הקהילה, הרב סלימאן מני, נבנתה קומה נוספת, והבית הפך לבית מרפא. לימים העניק ארגון "הדסה" את חסותו והפעיל את הצוות הרפואי, וכך זכה המוסד כולו לשם "בית הדסה". הרופאים והרוקחים עמדו לרשות החולים תושבי חברון היהודים והערבים, והעניקו טיפול רפואי חינם.⁸ בה-בעת המשיכו יהודים לעסוק ברכישת קרקעות בסביבות חברון ובלימוד מלאכות חדשות ומסחר, כגון סנדלרות, חייטות, נפחות, נגרות, שענות ועוד.⁹

3 רוטנברג, תשס"א, ושם בעמ' 75 מובאת מפת תפרוסת הבתים החדשים שמחוץ לרובע היהודי עד מאורעות תרפ"ט; אבישר, תש"ל, עמ' 47-60.

4 ממפקד מונטיפיורי משנת 1875 עולה כי מתוך 108 גברי הקהילה הספרדית, רק 19 רשומים כ"למדינים", 14 בעלי מלאכה, 25 עוסקים במסחר, 17 מנהיגי העדה - מורים, רבנים וכד'. לעומת זאת מבני העדה האשכנזית מצוינים 90 המתפרנסים מ"קופת הכולל".

5 עמית, 1977; אבישר, תש"ל, עמ' 50. ראו גם מאמרו של גרשון בר-כוכבא בקובץ זה.

6 גולדשטיין, 1995, עמ' 215-222; קפלן, 1924, עמ' מז.

7 הוקם על ידי אליעזר ליפמן קאמיניץ (בנו של מנחם מנדל מקאמיניץ - המלונאי הראשון בארץ) כחלק מרשת בתי המלון "קאמיניץ" שהוקמו בעת ההיא בירושלים, ביפו וביריחו. ראו למשל המוריה 20 באפריל 1914: "המלון המיוחד במינו, מסודר בטעם אירופי, היודע להפיק רצון איש ואיש..."; רוטנברג, תשס"א, עמ' 74.

8 על ארגון "הדסה" בחברון ראו אלמכיאס, תשע"ג.

9 ש"ז פונדאמינסקי, 'קול מבשר מנחל אשכול', החבצלת, 8 במאי 1908, עמ' 2.

10 שחראי, תר"ץ, עמ' 59-61.

11 גלעדי ונאור, תשס"ב; אבישר, תש"ל, עמ' 59-60.

12 דו"ח מאת ועד העיר ליהודי חברון לוועד הצירים, 1 בדצמבר 1920, אצ"מ, L3/54.

13 ד' הופיינ לוועד הסיוע ליהודי חברון, 21 במרץ 1918 ועוד, אצ"מ L2/553.

לעסקי המסחר, ייסד חברה ופתח חנות במרכז המסחרי של חברון. עם הזמן התפתחו עסקיו אף מעבר לחברון, ומסחרו התפשט לכל אזור הדרום, בקרב הבדואים באזור הנגב וסיני וערביי עבר הירדן. מעורבותו המסחרית הרבה הקנתה לו מעמד מיוחד בעיני ערביי העיר, והוא אף נתמנה לנציג היהודים במועצת עיריית חברון. בשנת 1892 הקים עם שותפים נוספים את אגודת "בני ישראל" - גוף ששם לו למטרה להילחם בגורמים מיסיונריים נוצריים בירושלים ובחברון.¹⁷

בשנת 1897 הצטרף אלטר ריבלין לתנועה הציונית, ופעל עם זלמן דוד לבונטין להקמת סניף בנק אפ"ק בארץ-ישראל, ואחר כך בחברון.¹⁸ לזמן מסוים אף שימש גזבר הסניף החדש שהוקם בירושלים בשנת 1904, וכשנחנך הסניף בחברון בשנת 1907 הגיע עם לבונטין לאירוע החגיגי, שנכחו בו רבים מנכבדי חברון, היהודים והערבים.¹⁹ בימי מלחמת העולם הראשונה פעל רבות ובמסירות להקלת מצוקת היישוב בירושלים, ומונה כחבר "הוועדה לחלוקת כספי הסיוע" שנשלחו מארצות הברית לעזרת היישוב. לאחר המשבר הקשה של ימי מלחמת העולם הראשונה שב אלטר ריבלין לחברון, וחידש בה את פעילות הבנק לצד מנשה מני. במסגרת תפקידו המשיך לפעול לפיתוח העיר והקהילה היהודית: עודד בעלי מלאכה ממגוון תחומים לבוא ולהתיישב בחברון, עסק עם מנשה מני בניסיונות לרכישת אדמות בעיר ובסביבתה ותמך ביזמת המחלקה החקלאית של הסוכנות להקמת משתלה לעצי יער בסמוך לרובע היהודי.²⁰ ואולם רוב היזמות נכשלו ואף סניף הבנק נסגר, למורת רוחו של ריבלין, והוא החליט לעזוב את חברון סופית לירושלים עד למותו בשנת 1930.

במסגרת מאמציו לחיזוק היישוב היהודי בחברון לאחר מלחמת העולם הראשונה, יזם ריבלין הקמת חברה מסחרית ואף חיבר קונטרס - מעין מחקר וסקירה על חברון, הכולל את אפשרויות הפיתוח האזוריות. שם החיבור: "אפיקים בנגב - הרצאה לתקוות ישראל בדרומה של ארץ-ישראל", והוא משקף את שאיפת ריבלין להפוך את חברון למרכז האזורי של הנגב והדרום כולו. תוכן החיבור, על אף היותו מקור ראשוני ראשון במעלה לתולדות העיר חברון בעת ההיא, נותר בכתב יד מאז שנת 1919 והוא מתפרסם כאן בחלקו לראשונה. בין השאר עוסק החיבור בגיאוגרפיה של חברון, בנתוני הטבעיים ובפוטנציאל הגלום בהם, באורח החיים של הפלחים הערבים ובאפשרויות הכלכליות הגלומות בפיתוח האזור כולו. בין השיטין ניכרת בקיאותו

חברון" כיהן מנשה מני, שהיה אז מנהל סניף בנק אפ"ק בחברון, וכמזכיר - יצחק שמי.¹⁴ למרות זאת לא גדל היישוב היהודי גידול ניכר; גלי העלייה פסחו על חברון והיא נשארה מרוחקת ומנותקת. לשם השוואה: בשנת 1922 מנתה אוכלוסיית הארץ 753,048 תושבים, ומהם 83,790 יהודים. בעוד בעיר יפו (10,000 תושבים), חיפה (3,000), צפת (10,000) טבריה (5,000) וירושלים (47,000) חל גידול עצום באוכלוסייה היהודית, בחברון נותרו 430 תושבים יהודים בלבד. המוסדות הציוניים לא השקיעו מאמצים ניכרים לסייע בידי הוועד החברוני, אף שמצדו פעל הוועד להעמקת הקשר של חברון עם התנועה הציונית. כך מתאר יעקב שחראי ברשימתו 'חברון':

מתוך הסח הדעת של העומדים בראש תנועת התחיה הלאומית, העמלים עם מפעלי ההתיישבות בארץ, נמשך המצב הירוד של היישוב היהודי שבחברון שהתחיל עם פרוץ המלחמה. הריסותיה של חברון לא נרפאו בתוך יתר ההריסות שבארץ. עסקני היישוב החברוני השתדלו להביא את שאלת חיזוק היישוב בחברון לפני הקונגרסים וועידות ציוניות, וגם נתקבלה החלטה באחד הקונגרסים להתחיל בפעולת התיישבות בנגב, אבל כל ההחלטות נשארו אותיות פורחות ולא נתגשמו למעשה (ההדגשה שלי).¹⁵

במילים אחרות, במקביל להתפתחות המפעל הציוני בארץ, בחברון התרחש תהליך של נסיגה ונטישה. עם זאת, שחראי מדבר כאן על יוזמות עסקני היישוב החברוני לעצור את ההתדרדרות ולעניין את המוסדות הציוניים ביישובה של חברון. על ניסיונות אלו של "עסקני היישוב להביא את שאלת חיזוק היישוב בחברון בקונגרסים ובוועידות הציוניות" - אבקש להתעכב במאמר זה בשלוש דוגמאות להלן.

קובץ "אפיקים בנגב" - אלטר ריבלין

אפשר לייחס יזמה מחקרית-חלוצית לדמות חברונית מיוחדת, הוא אלטר (לעתים - אלטר) ריבלין (דאראגאוו), 1860-1930. ריבלין נולד בנוברדוק ברוסיה למשפחה חב"דית, עלה עם אביו לארץ בשנת 1862 והתיישב בטבריה. כעבור שנתיים עברה המשפחה לחברון, ואלטר למד בשיבת חב"ד ונשא לאשה את בתו של אחד מגבירי הקהילה, דוד צבי ריבלין - ומאז גם אימץ את שם המשפחה ריבלין.¹⁶ במקביל ללימודי הקודש השתלם בלימוד השפה הערבית והארמית הסורית ובהשכלה כללית. בשיתוף פעולה עם הסוחר החברוני אליעזר קלונסקי נכנס

17 קליין, 2006, עמ' 96-97.

18 אלטר ריבלין, אברהם סלומוניק ודוד ילין היו ב-14 שוקלי השקל הציוני הראשונים של שנת 1897, ראו

הראל, 1979, עמ' 94-95.

19 מני, 1936, עמ' 188-189.

20 המשתלה הוקמה בחברון בידי קבוצת חלוצים בשנת 1920, בהנהגת יוסף וציפורה דרומי, ממיסדי נהלל. הניסיון בראשיתו עלה יפה, המשתלה התפתחה ואף הוזמנו אלפי שתילים על ידי אגרונום מחלקת ההתיישבות של ועד הצירים, עקיבא אטינגר. ואולם כעבור שנה בלבד, בעקבות בעיות כלכליות וחברתיות התפרקה הקבוצה והמשתלה נסגרה. ראו וייץ, 1970.

14 אבישר, תש"ל, עמ' 60. ראו שם צילום איגרת לוועד העיר ירושלים מיום כ"ז בסיוון תרע"ח (1918), מאת "הוועד הכללי להעדה העברית המאוחדת בחברון", שבה מבשרים אנשי חברון על הקמת הוועד המאוחד לשתי העדות.

15 שחראי, תר"ץ, עמ' 63; חברוני, 'אגודה לבנין בתים', דואר היום, 12 ביולי 1920.

16 על פי: תדהר, 1947, כרך 4, עמ' 1634. אתר משפחת ריבלין: <http://www.rivlinfamily.com/> נדלה ביום 17 באפריל 2008.

עמוד א

עם פתיחת שערי סניפי הבנקים העברים בא"י שוב, אחרי הסגרם משך המלחמה, עלינו בנגב לבוא עד חברון לפתוח סניף הבנק גם שמה. קשה היה סדור כל סניף בערי הארץ אחר הכיבוש, וקשה שבעתיים היה סידור סניף חברון שמת. יען כי הסניף הזה היה סגור לגמרי מראשית המלחמה וגם שנה ומחצה אחר כיבוש ירושלים ועבודתו נפסקה כליל כל הזמן ו'קשה עתיקא מחדתא'.

זה כשני חודשים ואנו בחברון הודות לאל, כי שלום לנו עם אזרחיה, עם שכניה, עם כל היחד, אין כל מפריע ואין שום ניגוד לסניפנו לא בחומר ולא ברוח ו'כולו אומר כבוד'.

ולתקוות הטובות שאנו תולים ביישובה של חברון, אנו מקוים בביטחון גמור. ולאדיר חפצנו ופעולתנו לתשועת ישראל בעתיד הקרוב ואנו בטוחים בייחוד במקום הזה.

לדרומה של ארץ-ישראל

זו הדרך וזה המקום אשר נשאנו עינינו אליו, זאת המנוחה וזה המרגוע לשבי הגולה, לאלפי משפחות אחינו בא"י הארץ. הערבים שוכני הדרום עוד טרם הוכו בסנוורי האנטי-שמיות. עוד לא פג טעמם וטבעם עתיק (ה) יומין. מכניסי אורחים ומסבירים להם פנים. אם אורחינו יבואו מבלי רעש ומבלי צלצולי פעמונים, ומבלי (פרשות ריקות) בעיתונים, יקובלו ברצון ויתיישבו באמצעות היהודים החברונים הבקיאים בפוליטיקי הערבים, ויודיעם להתהלך לרוחם.

ועתה באה השאלה או הבקשה: שובה!

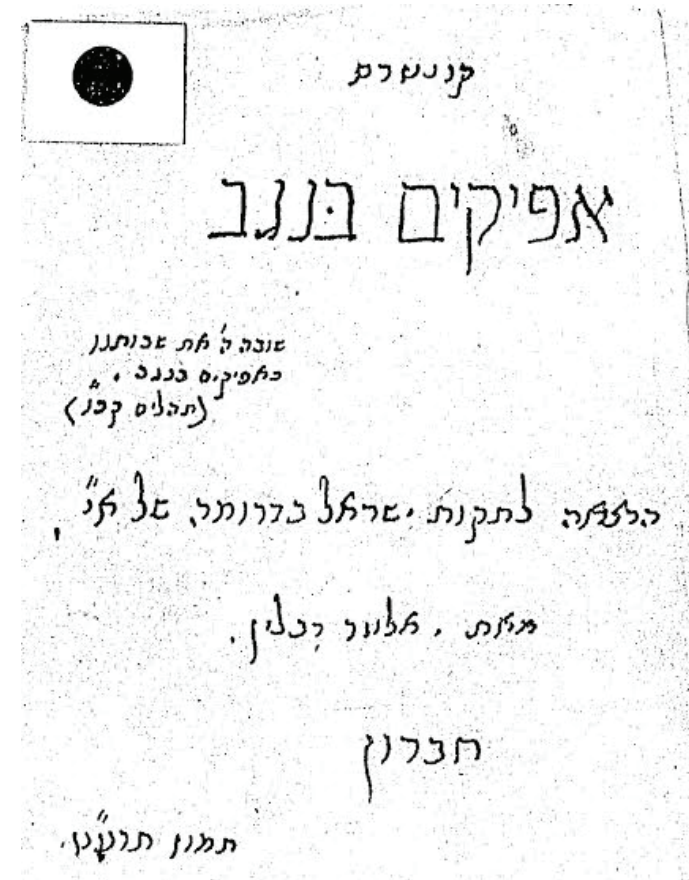
עמוד ב

שובה ה' את שבותנו

תפקיד מוסדנו פה להיות כ'אפיקים בנגב'. כאפיקי מים לפי צמא. לרווה ולדשן עצמות היבשות שארית פליטת יושבי חברון. להחזיקם ולהחיותם. ולהגיד להם: החלצו. החלצו מתוך חוגכם הצר. לכם העוז. לכם המרץ לצאת בקומה זקופה להאחז בכפרים. להאחז בכל הסביבה. קומו התהלכו בארץ לארכה ולרחבה. התפזרו אצל כל כפר, אצל כל חורבה מיושבת, גם אצל כל שבט משבטי הערבים יושבי אוהל ומקנה. הפיזור שלכם הוא סוד הקיבוץ הכללי, 'עוד אקבץ עליו לנקבציו'.

אלפי משפחות מאחינו, מכל קצווי ארץ, עומדים ומצפים לרגעי האושר להארח בחברתכם. היכנו לקבלם בזרועות פתוחות. הכשירו את הסביבה על יסודות בריאים וטהיו אתם חלוצי הצבא להנחיל את ארץ ישראל לעם ישראל. היו אתם כמוצא מים אשר

הרבה של רבלין בפוליטיקה המקומית והתמצאותו בתחומים עסקיים רבים. נראה כי החיבור, שיועד במקורו להנהלת אפ"ק, סודר ונערך לקראת פרסום אך כאמור לא יצא לאור. הבאתי להלן חלק מפרקי החיבור כלשונם:²¹

שער החיבור 'אפיקים בנגב', אצ"מ, A24/1084.

גם בימי ממשלת העריצות, שכל הדרכים היו שוממים, בלי דרך כבושה, בלי מסילה סלולה (כאילו בא גבריאלי וסקלן באבני נגף), ואשר בכל רגע היו צפויים לסכנת דרכים, שלא יהיו לבז ולמחשבה להבדלים הפושטים בגדוד לגזל ולרצח על ימין ועל שמאל. ובכל זאת לא שב ידם מעבודתם זאת. למען הביא טרף לביתם.

ועתה בזמן שרוב הדרכים סללו וסקלו אבן, ויכולים גם לנסוע בעגלה בלי מכשול. וסרו פחד רצח וגזל - חושבים הצעירים הללו לזנוח את עסקיהם ולעקור דירתם מחברון, ה' יודע איזה רוח עיונים בא להם, ורובם ככולם נתקפו בולמוס של יציאה לעזוב עיר מולדתם.

עמוד ה

עיר מנוחת אבותיהם, עיר שבה חיו כל ימיהם והסתפקו גם בחיי צער ומגור. הלא בה יכולים הם לחיות בעתיד חיים יותר טובים, חיים של עושר וכבוד, ולהיות לנו לענים לכל המהגרים החדשים שאנו מחכים להם. על פיהם יצאו ועל פיהם יבואו, וחדשים גם ישנים יעבדו יחד עבודה משותפת לגאולתנו ולפדות נפשנו.

הסברנו להם מה שאנו רואים מצב הכפרי עתה ואשר הם יודעים אולי יותר. והוא:

כי יחד עם הכיבוש באו שינויים ענקיים בחיי הפלחים. לפנים היו דלים ומדולדלים, כי שער התבואה היה נמוך מאד וכל עמלו ויגיעו של הפלח של כל השנה לא הספיק לו לרוב הבקשישים הנפרזים שהיה עליו לתת למוכסים, לחיילים, לפקדי הממשלה ולסתם אפנדים. ומלו אל פיהו היה תמיד לאחרונה. כל ימיו היה רעב, ערום ויחף וסבל בחובות הריבית [ה] נפרזה משנות דור. ותבואות שדהו מכור [ות] היו משעת חרישה, גז צאנו טרם שגדל, בכור [?] טרם שנולד. [?] אשר מצצו לשדו מיום שנברא. ולכן היה מוכרח לגנוב, ללסטים את הבריות על פרשת דרכים להביא טרף ביתו.

מה שאין כן עתה. אחר הכיבוש בא קץ לשוד הפלחים בינם לבין עצמם. וסוף לחמס מוכסים ואפנדים. את כל חובותיו הקדומים שילם בזמן המלחמה בלירות טורקיות. נייר אשר קנה

עמוד ו

כל ששה או שבעה לירות בלירת זהב אחת שקבלה במחיר סאה אחת חטים. השנה - הוא לאדמתו יצא לחופשי. חופש חומרי ומוסרי. מפרי אדמתו ישבע לחם, והנותר משבעו - לזרע השדה. ובנותר ילבש ויתכסה הוא ובני משפחתו. [יעדנו?] בדשן נפשם. גם יחסוך כסף מזומן ציבורים צרורים בבית לעת מצוא. ועמלו יראה בחייו.

כ'נחל עדניו ישקה'. להצמיח ישע לאחינו אלה הבאים אלינו מארץ (התמ_ים) לשכון בארצנו, לעובדה ולשמירה ולהתנחל בה.

ואשר החלק היותר גדול מאחינו אלה, ימצאו מנוח אשר י(ו)טב להם רק ביח(ו)ד בחברון. כי מחברון דרומה - הארץ רחבת ידיים, אשר לא עופד בה, והיא עומדת דומם זה קרוב לאלפיים שנה, עומדת ומחכה לקבל בשמחה בניה בוגיה בשובם לגבולם.

עמוד ג

עם תקנת העתיד חקרנו לדעת גם את ההווה. הה! הה!

קפאון וייאוש תקף בכלל את כל יהודי חברון. ודווקא בעת שעם ישראל התעורר לתחייה ורגש הגאולה מפעם בלב כלל ישראל, (ה'ה!), יהודי חברון נרדמים אובדי עצות מחוסר עבודה וחוסר כל.

משפחות משפחות שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם בה נולדו, בה גדלו, בה חונכו, בה נעשו לבעלי משפחות - מתכוננים עתה לעזוב את הארץ (בסוף הקיץ) וללכת ולגור באשר יגורו. בו בזמן שאנו מוסרים נפשנו בעד מושבה קטנה או חוה פעוטה בת משפחה אחת או שתיים, ועם ישראל רוצה אלפי אלפים לרווחתם לשוועתם.

רואים אנו יישוב קדום, עיר שלמה, אשר גר שם האב הראשון, אב המון גויים. העיר הראשונה בדברי ימי היהודים. ואשר גם בזמן האחרון, אפילו בימי ממשלת העריצות היה הייתה עיר יהודים זה יותר מאשר יובלי שנים. ויישובה עתה בזמן התחיה מתמוטט. בזמן שתקוותנו עתידה להתגשם ועם ישראל עומד הכן לשוב לארצו, לבנות הנהרסות, לנטוע הנשמה - יישובה של עיר זו הולך ומתמעט ויושביה הולכים לנוד ולנוע. הקרקע מתמוטט מתחת רגלינו ואין איש שם אל לב. הדבר הזה מעציב ומקדר רוחינו עד דכא.

בקנאה גדולה לציון ולעריה קראנו אלינו לאסיפה [את צעירי חברון]

עמוד ד

את צעירי חברון. הכח הבריא בני עבודה ומלאכה, ושחרנו ל[מוסר] אונם, ונדבר עליהם אחת ושתיים על מעמדותה [אולי צ"ל: מיוחדותה או עמידותה] של חברון בעתיד הקרוב, ועל אשר אבדו את שחרם ותקנת אשרם בזמן אשר כזה. וחושבים אנו כי דברינו היוצאים מן הלב יפעלו עליהם פעולה רצינית. כי יודעים אנו את הצעירים האלה. מאז ומקדם רגילים הם עם טבע המקום, בקיאים הם בכל מוצאי ומובאי המחוז. מדברים בשפת ערבי כפרי. זה דרכם מנעוריהם לצאת רגלי עם משא חמור של סחורות פעוטות בראשית השבוע לסובב כל השבוע מכפר לכפר, למכר את סחרם או להחליפם בתבואות וכדומה.

עמהם יחד כשותפים, ויתאזרחו בכפר בזמן קרוב. ואז יוכל להיות רק בעזרת יהודינו אנו המדברים בלשונם ובקיאם במנהגיהם ובפוליטיקה שלהם.

בזה הדרך ישכון אור קיבוץ גלויות, וליהודינו משפט הגאולה.

את כל הדברים האלה דברנו אל כל קהלנו אשר נענו מקול קריאתנו ומקום אנו לחזק את כוחם ואת ידם הרפה. ולהוציא מלבם את השעמום וחפצם הזר [המר?]. ישארו חברונים וישבו לעבודתם, עבודת תחיית ישראל בארצו. וירבו ימיהם על האדמה אשר נשבע לאבותינו 'ארץ זבת חלב ודבש'.

הצענו לפני הנאספים הצעת עבודה מסחרית הדדית. כי יתאחדו לחברה [אקציונרית?] לפתוח חנות מרכזית בחברון ושלושה סניפים בכפרים. וכאשר רוכלים יקבלו סחורה מהחנויות האלה ויסבבו בכל כפרי הסביבה וימכרו את סחורתם.

ונסדר להחברה סדרים מיוחדים ותקנות באופן המתאים לכלל העניין ולפרטים העוסקים בו כאשר יבואר.

בהמשך החיבור מפורטות תקנות החברה, היעדים וסכומי הכסף שיושקעו במהלך פעילותה, הרכב הנהלת החברה והשותפים בה. בין השאר מייחד רבלין דברים להתמודדות עם ההיאחזות הנוצרית בשטחי קרקע בין בית לחם לחברון, ומתריע על אזלת היד של המוסדות המיישבים ועל ההזנחה היחסית ברכישת עתודות קרקע להתיישבות בהרים.

מלבד התעודה ההיסטורית המרתקת הנחשפת בחיבור זה, אפשר ללמוד מתוכנו על מצב היישוב היהודי בחברון, על ההתיישבות הערבית בחברון ובהר ועל ההתמודדות הפוליטית המורכבת הנוגעת להתיישבות בהר בכלל, ובחברון בפרט, בשנות התגבשות המדיניות הציונית.

קובץ "חברון" והקונגרס הציוני

לקראת הקונגרס הציוני ה-12, שהתקיים בשנת 1921 והיה למעשה הקונגרס הראשון שלאחר מלחמת העולם הראשונה, יזם בצלאל יפה את הוצאת קובץ "חברון". מטרת הקובץ הייתה העלאת תודעת חברון בקרב מנהיגי התנועה הציונית וחזיקי מעורבות מוסדות התנועה בחיי היהודים בחברון. בהחלטת ועד "אגודת ידידי חברון" מ-2 בספטמבר 1921, נקבע להוציא קובץ שיעסוק במגוון תחומים הנוגעים לעיר חברון: גאוגרפיה והיסטוריה, טבע ומורשת, חיי הקהילה, השירותים התרבותיים והחברתיים בעיר ואיסוף חומר ביבליוגרפי על חברון בעבר ובהווה. ב"חלק השימושי" נתבקשו המומחים לכתוב בין השאר על סביבת חברון והטילים בה, וכן "הצעות לתיקון חברון".²² משימת עריכת הקובץ הוטלה על יהושע רדלר-פלדמן (הסופר

וגם אנו רואים בחיי האכר הפלח [עולם חדש?] עולם אחר לגמרי. עולם מלא. עולם שכולו טוב. הפלחים הם מעתה ויהיו עוד יותר, מקור פרנסה לכל הנלילה עליהם. לא פרנסה של נשך ותרבית כי אם פשוט פרנסה כשרה. להמציא לו לתוך גבולו סחורה שנענית לצרכיו ולצרכי בני משפחתו, ולמכור לו במזומן המצוי בכיסו בשופי או בחליפות יבול ארצו, חלב צאנו וגז כבשיו, ולהרויח ברווח ולא בצמצום, כי הם יש להם פתגם יפה: 'יברך האל מי שהרויח ומרויח'.

ואם מצב הפלח יתקדם באופן רגיל, קרוב היום כי יתרגל בלבוש וכסות נקיה, גם קישוטים לאשתו ולסוסיו, גם רהיטים לביתו. גם במותרות ולוקסוס יתחנך. והדור הצעיר הכפרי שלא יראה חוסר מנעוריו, הוא יחמוד לגמרי מה שעניו רואות, לאכול מה שיערב לו, ולחיות חיים של פזרנות, חיים של טובה. ואז הלוא [מדרגה?] חדשה תפתח פה, והמהגרים שלנו

עמוד ז

ממקום שהם נלחצים יהגרו אל [?] הדרומית הארצישראלית. הם יבואו בהמון, ישאו ויתנו וימצאו סחורות שונות שהכפרים ימכרו וירויחו לחמם. יתרגלו על טבע ושפת המקום. ירכשו להם בית דירה ופרם דל 'אשר פריו יתן בעתו'. יגדל לו עופות ויאסוף ביצים. יגדל ירקות וימציאם אל הכרך. ויתפרנס הוא ובניו בכבוד. ועם הזמן יוכל גם להתעשר ולהתנחל בארץ. 'ארץ אשר לא תחסר כל בה'.

יתר על שישים כפרים יש במחוז חברון מלבד הבדויים יושבי אוהל ומקנה, ומלבד מחוז באר שבע. קיר מואב ומעון (עמון?) הקרובים אלינו.

עתה, עתה הזמן היותר מוכשר לנטוע ענף מסחרי קטן, אשר יגדל יפרח וישגשג ויביא ברכה לעמליו. אל תאחרו. זה רק היסוד לכבוש המסחר, וממנו גם לתעשייה, גם לנחל את הארץ. נחלה בלי מצרים.

בשלאות של ברזל נקשור את מעט יהודינו, יהודי חברון לאדמתם [ליישב?] את הארץ.

לו ימצאו צעירים מיתר חלקי הארץ כי יבואו הנה לתת יד להחברונים, יתחברו יחד, יצאו ילינו בכפרים. ישכור לו כל אחד מהם בית בכפר. או חצר שיש בו בתים אחדים. יפתח לו כל אחד איזה חנות מפלת קטנטנה. או אז הדבר ברור כי ה[אנשים?] הראשונים, ארחת ישראלים פשוטים שקטים

דף ח

אשר יבואו חברונה יהודינו אנו [יקדמום?] ויעבירו אותם אל הכפרים. יושיבו אותם בבתיים אשר בחצרות, ישכירו להם בתור מכניסי אורחים. יתקנו להם בתים לשבת. יסחרו

22 פרוטוקול 'אגודת ידידי חברון', 2 בספטמבר 1921, אצ"מ, A46/40.

הסקירה הראשונה נכתבה בידי ישראל קפלן, שהיה מורה ועסקן ציבורי פעיל בעיר. הרשימה כוללת סקירה גאוגרפית של חברון וסקירה היסטורית מקיפה מתקופת התנ"ך ועד לעת החדשה. לימים פורסמה הסקירה בביטאון "המזרחי", "התור", ואחר כך כקובץ עצמאי ששמו "עיר האבות בעבר ובהווה - לתולדות העיר חברון".²⁶ כאמור, הרשימה במקורה נכתבה לקראת הקונגרס הציוני ומטרתה הייתה לעורר את העסקנים הציונים לפעול למען חברון, ועל כן סגנון הכתיבה הוא ביקורתי ולעיתים עולה ממנו תחושת כאב ותסכול:

במשך ארבעים שנים האחרונות, שנות התפתחותה של התנועה הלאומית, נוספו הרבה נקודות חדשות של "ישוב המפוזרות פה ושם" מ"דן ועד באר שבע". עסקני היישוב הקדישו תשומת לב מיוחדת גם לערי הקודש וחיפשו עצות ותחבולות איך להגדילן ולהרחיבן ולקוּמם את הריסותיהן. ואולם בנוגע להעיר היותר עתיקה, להעיר היותר קדמונית, להעיר חבון, עיר קברות האבות הקדמונים - לא נעשה עד עכשיו איזו פעולה ממשית כדי להחזיק את היישוב הקיים ולעצב בעד סכנת ההרס והחורבן המתרגשת לבוא על העיר הזאת.²⁷

ברשימה מפורטים במיוחד פרטים מחיי היהודים בעיר בעת ההיא: מצבם הכלכלי, התרבותי ומערכת החינוך הקיימת. קפלן מביא נתונים רבים על מספר היהודים והערכים בעיר (נכון ל-1922 היו בחברון 17,000 תושבים מוסלמים, 457 יהודים ו-73 נוצרים), על מקורות התעסוקה ועל מוסדות הציבור (בנק אפ"ק, מרפאת "הדסה" ובתי הספר). עוד הוא טוען בסקירה כי השפעת תנועת "המזרחי" הציונית ניכרת בעיר, ובמיוחד במערכת החינוך:

רבי בנימין), והוא ביקש מכמה מומחים בתחומם לכתוב על הנושאים המקצועיים. למשל, את החלק ההיסטורי התבקש לכתוב ישראל קפלן, ואת החלק הכלכלי-שימושי - מנשה מני ויצחק שמי. על הטיולים בחברון וסביבתה הופקדו המורים הידועים לידיעת הארץ, חיים אריה לייב זוטא ואליעזר ליפא סוקנין. על החלק הרפואי והסניטרי עמל הרופא ד"ר ויקטור גורביץ, ועל "סידור כל העניין וההוצאה בשם האגודה הנ"ל" ניצח בצלאל יפה בעצמו. יזמה זו נתקבלה בהתלהבות רבה בקרב היישוב היהודי, וכך כתב הרב יעקב יוסף סלונים ליפה: "קבל נא את עומק תודתי על התעניינותו הטובה להשכלת היישוב החברוני, ומכיון שכבר התחיל יואל נא להמשיך, עדי נוכח ונראה בבניין חברון והפרחת יישובה. אשרו אם יתגלגל זכות גדול כזה על ידו [...] שתתגשמה כל שאיפותינו להרמת קרן עמנו בארצנו".²³

[illegible]

2 בספטמבר 1921, אצ"מ, A46/40.

27 שם, בהקדמה.

23 הרב יעקב יוסף סלונים לבצלאל יפה, י"ד באלול תרפ"א, שם.

משפחתו לירושלים, ונתמנה מטעם הד"ר ארתור רופין, ראש המשרד הארץ ישראלי, בהמלצת מר אליעזר זיגפריד הופין, לנהל את מסירת הכספים הבאים על ידי המשרד הארץ ישראלי מאמריקה למוסדות וליחידים לשם סיוע.

אחרי המלחמה חזר לעבודתו בבנק אפ"ק בירושלים כסגן מנהל זמן מה כגזבר ראשי; השתתף בייסוד "ועד העיר היהודי ירושלים" והיה מראשוני חבריו, שופט בבית משפט השלום העברי, ציר באספת הנבחרים הראשונה מעדת חברון וחבר ועדת הישיבות ותלמודי תורה מטעם ועד הצירים. באביב שנת 1924 התפטר משירותו בבנק ופתח משרד פרטי לקרקעות. במאורעות תרפ"ט בזזו ערבים את ביתו בתלפיות, ואז עבר עם משפחתו לתל אביב, וגם בה המשיך בעסקי גאולת קרקעות, היה מגואלי אדמות רוממה, שיח' מוניס, הדר יוסף ושרונה.³⁰ בשנת 1946 הוציא לאור את ספרו המקיף על משפחת הרב שניאור זלמן מלאדי. בהקדמה לספר הוא מרחיב את הדיבור על היישוב החב"די בחברון, ובין השאר כותב:

צאו וראו כמה ספרים נכתבו על כל עיר ועירה בגולה, ואילו קורות עיר חברון, עיר האבות, לא נכתבו עד היום [...] הרהבתי עזו בנפשי לכתוב חבור קצר כאמור, מכוון רק לצאצאי, בן כמה דפים ובדעתי היה לכנס את החומר הזה במדור מיוחד בתוך יתר העניינים הבאים בספר המוקדש לעיר מולדתי חברון [...] חברון היא עיר שרק לפני עשרות בשנים עלה יישובה היהודי על היישוב שבירושלים ויפו, העיר שהכפרים מסביב לה היו רובם מיושבים ע"י יישובים יהודים, יישובים פורחים עוד בזמן התלמוד. עיר שאוירה מבריא "צח ונקי" אחד המקומות היפים ביותר בארץ. והנה לדאבונו הגדול העיר הקדושה והנחמדה הזאת חרבה כליל. כלתה בה רגל יהודי מאחרי המהומות האחרונות בחברון לפני המלחמה האחרונה, כשכס נהיתה ואין דואג לה. היאומן כי יסופר? רכושנו הכביר שם מוזנח, נחלות היהודים, הגיטו היהודי העתיק על בתיו הבתים שמחוץ לעיר, הכל שומם ועזוב ואין חולה ואין מרגיש.³¹

בסיכום הקדמתו לספר הוא מציין שני יעדים חשובים עם הוצאת החיבור לאור:

(א) בהזדמנות ספרי זה, שנזכרים בו כל אלה שהיו בין מייסדי היישוב החברוני, אני מוצא חובה קדושה להעלות על הזיכרון את העיר בחורבנה, אולי יתעוררו בכל זאת אלה שהיכולת בידם לעזור בבניין הריסותיה של עיר האבות.

(ב) הואיל ואני עוסק בהכנת החומר לכל הנוגע ליישוב בחברון ובנותיה, ברשימת שמות הכפרים והיישובים היהודים, בכנוס פרקי מאמרים שנכתבו על חברון על ידי תיירים ומבקרים ובתאור מנהגי חברון ואישיה הנוודעים בעבר - אני פונה בזה לכל מי שקרוב הדבר ללבו ושיש בידו חומר על הנושא הזה לבוא אתי בכתובים. ועל כך אני מודה מראש לרבים.³²

30 תדהר, 1947, כרך א', עמ' 488-489.

31 סלונים, תש"ו, בהקדמה.

32 שם, עמ' 14.

כהיום הגה חברון כמעט כולה ציונית "מזרחית". בבחירות לשני הקונגרסים האחרונים השתתפו קרוב למאה שוקלים מזרחיים תחת ראשותו של הרב י"י סלונים. מוסדות החינוך של המזרחי: תלמוד תורה מטיפוס "תחכמוני", בית ספר לבנות וגן ילדים - הספיקו במשך חמש שנות קיומם להכניס שינוי עיקרי ביחס בני העיר אל הציונות בכלל ואל השפה העיברית בפרט.²⁸

לסיכום הסקירה הוא ממליץ לפני משתתפי הקונגרס על שלושה תחומים שבהם אפשר לדעתו לקדם את היישוב החברוני: הקמת מושבה חקלאית, הקמת בית מרפא ובית הבראה והעברת מוסדות חינוך גדולים לעיר.

סקירה מעניינת נוספת שיועדה כאמור ל"קובץ חברון" עוסקת בתחום הרפואה והתברואה של חברון נכון לשנת 1921. הכותב הוא ד"ר ויקטור גורביץ', תושב חברון בעת ההיא. אף על פי שגורביץ' הרבה להרצות בעל פה בשנים אלו על יתרונותיה של חברון מבחינה רפואית, הן לפני מבקרים בחברון הן במגוון מסגרות בירושלים - זו הייתה הפעם הראשונה שהדברים הועלו על הכתב במסגרת ההכנות להוצאת הקובץ. הרשימה, שתורגמה מרוסית ונרשמה בכתב ידה של רעייתו של גורביץ', נותרה מיותמת ולא נדפסה או פורסמה מעולם. מעבר לחשיבות הסקירה כמקור ראשוני על העיר חברון בימים ההם בכלל ועל היישוב היהודי בה בפרט, יש בה כדי ללמד על עמדתו האידאולוגית של מחברה - כי ראוי חברון להיות מקום מרפא ליישוב העברי בארץ. בראשית דבריו הוא מפרט את היתרונות של חברון מהבחינה הגאוגרפית: המיקום בהרים, האקלים הממוזג, שפע הירקות והפירות, הדרך הנוחה לירושלים: "מן הראוי היה כי עסקינו שבדעתם לפתח מוסדות הבראה לשם הבראת העם והארץ, יכירו את התנאים הנוחים שאפשר למצוא במקום הזה". לאחר מכן הוא מפרט על מקורות המים, המחלות הנפוצות ומצב מערכת הבריאות. פירוט מיוחד הוא מייחד לפעילות מרפאת "הדסה" בעיר ולתרומתה לקירוב בין העדה היהודית לערבית.²⁹ מבחינה היסטורית יש בפרסום סקירות אלו חידוש חשוב; זוהי למעשה הפעם הראשונה שבה עולה שמה של חברון בהקשר התיישבותי מודרני ולא בהקשר הדתי-מסורתי המוכר. אין כאן מקבץ אגדות וסיפורים עממיים או מופתי צדיקים כבעבר כי אם סגנון ספרותי אחר. גם אופי הכתיבה הוא שונה: הכתיבה היא ביקורתית, אינה נמלצת ומופרות ברומנטיקה שלה, והיא בעיקרה גאוגרפית-היסטורית.

קובץ "חברון ובנותיה"

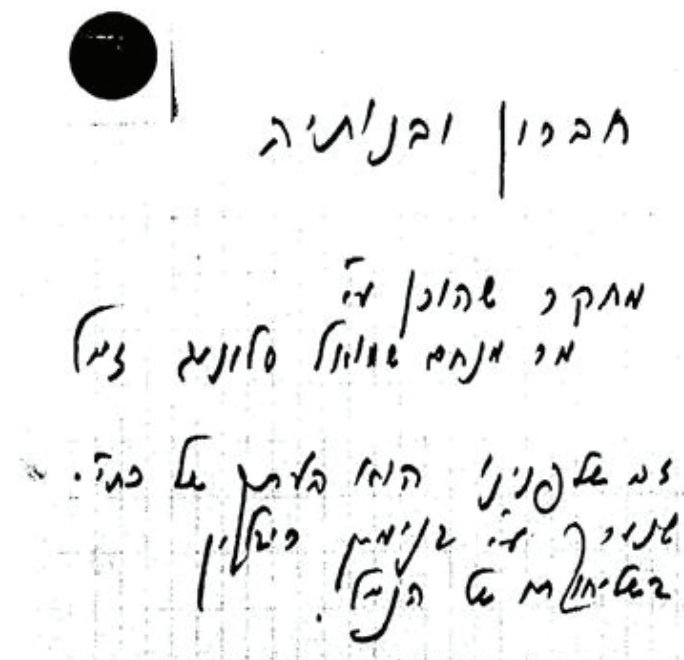
קובץ מחקרי מודרני נוסף נכתב ונערך בידי מנחם שמואל סלונים - אף הוא כאמור לא הגיע לכלל גמר ולא פורסם. סלונים (1882-1955) נולד בחברון לאביו, רבי שניאור שלמה זלמן, מצאצאי רבי שניאור זלמן מלאדי, "בעל התניא". כשפתח בנק אפ"ק בשנת 1907 סניף בחברון, נתמנה סלונים למנהלו ופעל במסגרתו למען גידול היישוב היהודי בחברון ובסביבתה. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה והבנק נסגר כרכוש האויב, עבר סלונים עם

28 שם, עמ' מז-מו.

29 ו' גורביץ', 'חברון המצב הסניטרי', 23 בדצמבר 1921, אצ"מ, J113/750.

החיבור, שהוא מעין מדריך שימושי לחוקר ולמטייל, עוסק בזיהוי אתרים יהודיים בסביבת חברון על פי מקור שמם הקדום ועל פי שימור השם הערבי. הערכים מסודרים לפי סדר האל"ף-בי"ת ויש בהם יישובים, תלים קדומים, חורבות ונחלים. המחקר מבוסס על ספרי גאוגרפיה מודרניים לתקופה - בעיקר של חוקרים עבריים, כמו שווארץ,³⁴ הורביץ,³⁵ קליין,³⁶ ספיר,³⁷ וילנאי,³⁸ בן צבי³⁹ ועוד. כל ערך מצוין בשמו העברי, הלועזי והערבי, נסקר במקורותיו המקראיים, ההיסטוריים והמודרניים ומזוהה על פי המחקרים האחרונים והממצא בשטח. מדובר בעבודה מקיפה, יסודית ושימושית. להלן לדוגמה הערך 'קעילה'.

הווה אומר שסלונים החל כבר אז בעריכת ספר נוסף על אודות חברון, סביבתה ועברה ההיסטורי.

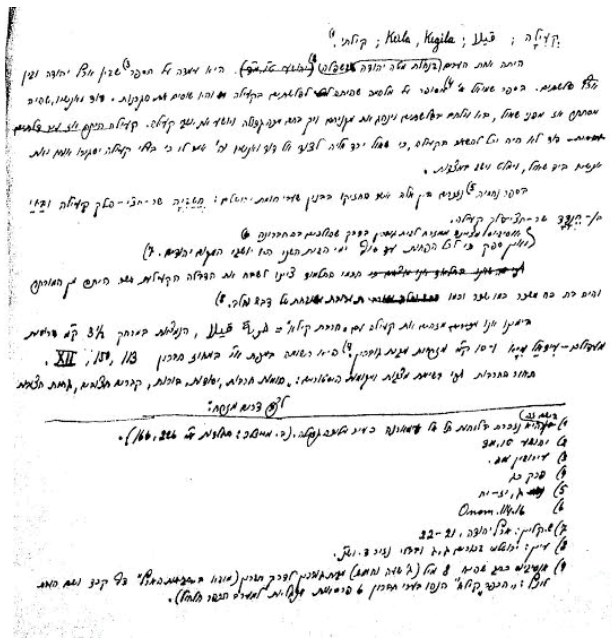
שער החיבור 'חברון ובנותיה', אצ"מ, 290\A486

בעותק כתב היד של הספר המדובר המצוי בידינו ניכר כי סלונים עמד לפני סיום החלק העיקרי שבעבודה ואף מסרה לעריכה לידי בנימין ריבלין, אשר הספיק להדפיס חלק מהערכים במכונת כתיבה.³³

34 שווארץ, תרכ"ב.
35 הורביץ, תרפ"ג.
36 קליין, תרצ"ט.
37 ספיר, תשמ"ב.
38 וילנאי, תרצ"ה.
39 בן צבי, תרפ"ז.

רשימת קיצורים ומקורות

אבישר, תש"ל	ע' אבישר, ספר חברון, ירושלים תש"ל.
אלמכיאס, תשע"ג	י' אלמכיאס, "ארגון ההדסה" בחברון 1919-1936, בתוך: מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון כב (תשע"ג), עמ' 167-179.
בן צבי, תרפ"ז	י' בן צבי, שאר ישוב, תל אביב תרפ"ז.
גולדשטיין, 1995	י' גולדשטיין (עורך), בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881-1914, תל אביב 1995-1998.
גלעדי ונאור, תשס"ב	ד' גלעדי, מ' נאור, 'היישוב במלחמת העולם הראשונה', בתוך: מ' לייסק (עורך) תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ב, עמ' 462-468.
הורביץ, תרפ"ג	י"ז הורביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג.
הראל, 1979	ח' הראל, הרצל וציוני ארץ ישראל 1889-1904: יחסי גומלין, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1979.
וייץ, 1970	י' וייץ, 'משתלת יער בחברון', היער והייעור בישראל, רמת גן 1970, עמ' 186-192.
וילנאי, תרצ"ה	ז' וילנאי, מדרוך ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ה.
יערי, תשי"א	א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.
כהן, 2013	ה' כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי ערבי, ירושלים 2013.
מני, 1963	מ' מני, חברון וגבוריה, תל אביב 1936.
סלונים, תש"ו	מ"ש סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל אביב תש"ו.
ספיר, תשמ"ב	י' ספיר, חיבת הארץ, ירושלים תשמ"ב.
עמית, 1977	ד' עמית, 'כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה ה-יט ובראשית המאה הנוכחית', בתוך: ס' צורן וי' צורן (עורכים), הר חברון: לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ, תל אביב 1977, עמ' 44-56.
קליין, תרצ"ט	ש' קליין, ארץ יהודה: מימי העלייה מבבל עד חתימת התלמוד, תל אביב תרצ"ט.
קליין, 2006	א' קליין, חצרות בעיר האבות, חברון 2006.
קפלן, תרפ"ד	י' קפלן, עיר האבות: לתולדות העיר חברון, ירושלים תרפ"ד.
רוטנברג, תשס"א	א' רוטנברג, 'היישוב היהודי בחברון ומוסדותיו', אריאל 145-146 (תשס"א), עמ' 70-79.
שווארץ, תרכ"ב	י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תרכ"ב.
שחראי, תר"ץ	א"י שחראי, חברון, תל אביב, תר"ץ.
תדהר, 1947	ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, תל אביב 1947-1970.

הערך 'קעילה' מתוך 'חברון ובנותיה', אצ"מ, 290\486A.

סיכום

את ראשית המחקר העברי על חברון יש לייחס לבני קהילת חברון עצמם, אשר החלו מיזמתם לכתוב את תולדות העיר חברון משחר ימיה ועד העת החדשה. בשונה מהכתיבה המסורתית, הקדמונית, הם החלו לחקור את תולדות העיר בכלים מודרניים ובסגנון כתיבה עכשווי. מגמת הכתיבה אמנם לא הייתה לשם מחקר גרידא כי אם לשם העלאת המודעות הציבורית באשר למצב עיר האבות ולחזוק התודעה הלאומית כלפיה; אל הכתיבה מתלווה כל העת נימה לאומית השואפת לשקם את הריסות היישוב היהודי ולקומם מחדש את עיר האבות החרבה. ואולם יש בחיבורים השונים חומר חשוב ביותר להבנת ההתפתחות הגאוגרפית וההיסטורית של חברון בעת החדשה, ותרומתם למחקר העיר וסביבתה היא לאין ערוך.

"אֶסְרִי לַגֶּפֶן עִירוֹ" - גידול הגפן בהר אז והיום

ישי נצר ושראל מוניץ, מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

תקציר

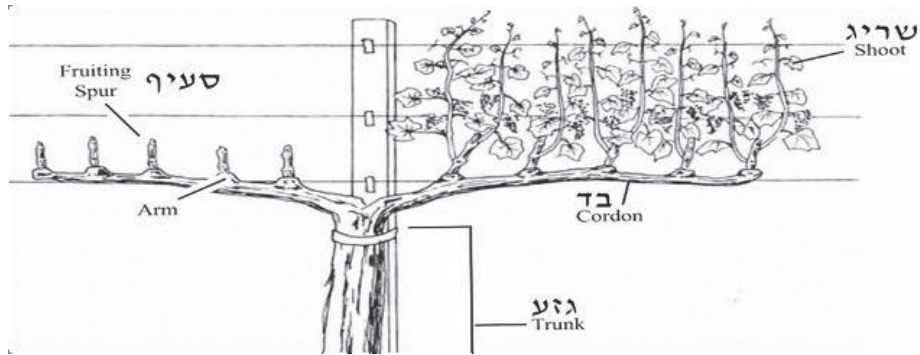
הגפן התרבותית (*Vitis vinifera*) היא צמח רב-שנתי נשיר המשתייך למשפחת הגפניים (*Vitaceae*) ופרותיו משמשים למאכל, לצימוקים ולהכנת יין.

הגפן, המוזכרת פעמים רבות בתנ"ך, היא אחד משבעת המינים שהתברכה בהם ארץ ישראל, והיא משולבת בביטויים רבים ובמונחים מקצועיים ייחודיים בשפה העברית, דבר המעיד על חשיבותה הכלכלית והתרבותית בתקופה הקדומה. מ"משל הכרם" המפורסם (ישעיהו ה, א-ו) אנו למדים כי רזי הטיפול בכרם היו ידועים לאבותינו הקדמונים, והם השקיעו מאמץ אגרוטכני רב כדי לקבל יבול איכותי. בימינו ענף הגפן משגשג, ושטחי ענבי היין בלבד מגיעים לכדי 55,000 דונם. כאז כן היום אזור ההר נחשב אזור מועדף מבחינת הגידול, ובסקירה הנוכחית ננסה להעריך מהם הגורמים לכך אז והיום. במסגרת הנוכחית ננסה לתאר חלק מפרקטיקות הגידול ומונחי הגפן כפי שהם משתקפים בתנ"ך בהשוואה לפרקטיקות הגידול ולמינוח המקצועי המקובלים כיום.

מבוא

הגפן התרבותית (*Vitis vinifera*) היא שיח מטפס נשיר המשתייך למשפחת הגפניים (*Vitaceae*). פרות הגפן משמשים למאכל, להכנת יין, לצימוקים ואף לשמן - המופק מן הזרעים. הגפן מאוזכרת פעמים רבות בתנ"ך; היא אחד משבעת המינים שהתברכה בהם ארץ ישראל, והיא זכתה לביטויים רבים הייחודיים לה בשפה העברית, דבר המעיד על חשיבותה הכלכלית והתרבותית בתקופה הקדומה באזור אגן הים התיכון. קיימות כמה עדויות לכך שתרבות המין *Vitis vinifera* החל באזור שבין הים השחור לאירן, ומשם הופץ המין אל עבר המזרח התיכון ואירופה המרכזית.¹ אזור גידול הגפן העיקרי בעולם מתוחם בין קווי רוחב 300-510 בצפון ו-200-400 בדרום, שבהם שוררים תנאי אקלים המותאמים לגדילת הגפן,

1 ת"ס ואחרים, 2006; טראל ואחרים, 2010.

החלקים השונים של גפן יין המודלית במערכת שילוב שריגים אנכית (VSP).⁸

מונחי גפן בתנ"ך (סקירה חלקית)

הכורם והיין הראשון, נח, נדרש לגנאי על תוצאות שתיית היין: "וַיִּחַל נֹחַ אִישׁ הָאָדָמָה וַיִּטַּע כֶּרֶם וַיִּשְׁתֶּה מִן הַיֵּין וַיִּשְׁכַּר וַיִּתְגַּל בְּתוֹךְ אֹהֱלָה" (בראשית ט, כ-כא), ועם זאת ברור שהייתה כאן חשיבה חקלאית גם בעידן של מבול אפוקליפטי: "וַאֲנִיהָ קָח לָךְ [...] רַבִּי אַבָּא בַר כְּהֵנָּה אָמַר הַכִּנִּים עֲמוּ זְמוּרוֹת לַפִּילִים חֲצוּבוֹת לְצַבָּאִים זְכוּכִית לְנַעֲמִיּוֹת. ר' לוי אָמַר הַכִּנִּים עֲמוּ זְמוּרוֹת לְנַטִּיעוֹת יִיחֹרִים לְתַנָּאִים גְּרוּפִית לְזִיתִים" (בראשית רבה לא, יד). בהודמנות זו יצוין כי המונח "זמורה" לענף הגפן הערום הנמצא בתרדמת חורף והמשמש כייחור (ברבייה וגטטיבית) נשמר עד ימינו בהקשרו המקצועי המדויק. שימוש טקסי פוליטי בתוצר הגפן, היין, כמרכיב חיוני בטקס מופיע בהמשך: "וּמִלְכִּי-צֶדֶק מֶלֶךְ שָׁלֹם הוֹצִיא לָחֶם וַיֵּין וְהוּא כֹהֵן לְאֵל עֶלְיוֹן" (בראשית יד, יח).

בסיפור חלומו של שר המשקים ליוסף בבית הסוהר מופיע ברצף מהיר תיאור ההתפתחות הפנולוגית של הגפן כמו גם תהליך הייצור של התירוש או היין: "וַיִּסְפָּר שֵׁר הַמִּשְׁקִים אֶת חֲלֹמוֹ לְיוֹסֵף וַיֹּאמֶר לוֹ בְּחֻלּוֹמִי וַהֲיָה גֶפֶן לְפָנַי. וּבִגְפֶן שְׁלֹשָׁה שָׁרִיגִם וְהוּא כְּפֶרֶחַת עֲלֶתָה נֹצֶה, הַבְּשִׁילוֹ אֲשַׁכְּלֶתֶיהָ עֲנָבִים. וְכֹס פֶּרֶעָה בְּיָדִי וְאָקַח אֶת הָעֲנָבִים וְאֲשַׁחֵט אֹתָם אֶל כּוֹס פֶּרֶעָה" (בראשית מ, ט-יא). המונח שריג כענף הירוק הצעיר המבלבל נשמר גם הוא עד היום במשמעותו המקורית, ובהודמנות זו נבהיר כי אותו שריג צומח ומלבלב מתעצה במהלך העונה (מתעבה ומשנה את צבעו לחום), ובחורף אף מאבד את עליו, ואז הוא מקבל את השם זמורה. לכאורה קיים בתיאור של שר המשקים שיבוש בסדר הכרונולוגי-ביולוגי: האם הפריחה מתרחשת לפני הוצאת הנץ? פליקס העיר על כך: "כפרחת" מציינת את שלבי ההתעוררות של שריגי הגפן, לאחר תרדמת

קרי חורף בלי טמפרטורות נמוכות באופן קיצוני וקִיץ חם.² הסוג הבוטני *Vitis* כולל שני תת-סוגים: *Euvitis* ו-*Muscadinia*. הרוב המוחלט של זני הגפן שלהם משמעות כלכלית, המשמשים להפקת יין, משתייכים לתת-סוג *Euvitis* ולמין *Vitis vinifera*.³ מיני הגפן המשמשים ככנות הם לרוב הכלאות בין מינים שונים של התת-סוג *Euvitis* (יש 60 מיני בר של גפן המוכרים כיום). הסיבה לשימוש הנרחב בכנות בגידול הגפן היא שזני הגפן מהמין *Vitis vinifera* שניטעו בלי כנות ("על שורשיהם") נפגעו בסוף המאה ה-19 מכנימת הפילוקסרה (*Daktulosphaira vitifoliae*), דבר שהביא לחיסולו הכמעט מוחלט של ענף גידול הגפן באירופה ובישראל. עקב כך עבר ענף הגפן לנטיעת שתילים מורכבים והוכנסו לשימוש כנות שמקורן במיני גפן מאמריקה הצפונית (בעיקר מהמינים *Riparia*, *Berlandieri*, *Rupestis*), שבהן הובחנה עמידות מסוימת לכנימה עם התאמה מספקת לרוכב.⁴ נוסף על כך לכנה תכונות גנטיות המקנות לה עמידות מוגברת לגיר, למלח ולעקת יובש.

ביולוגיה התפתחותית של הגפן

במהלך חודש מרץ הגפן יוצאת מתרדמת החורף ומתחילה ללבלב (Burst/Bud break). הניצנים הרדומים מתעוררים ומתנפחים, ושריגים (ענפים ירוקים בני פחות משנה) פורצים מן הניצנים שעל הסעיפים שהושארו בזמירה של השנה החולפת ומן הגזע (איור 1).⁵ השריגים החדשים הנוצרים הם וגטטיביים או נושאי פרי, ומנגד לחלק מהעלים מתמיינים אשכול או קנוקנות.⁶ הצימוח העלוותי בשלב זה הוא נמרץ, וברוב המקרים הגפן מפתחת את מרבית הנוף שלה עד סוף חודש יוני.⁷ בסוף עונת הגידול (ספטמבר-אוקטובר) העלים מתחילים להזדקן, לאבד את צבעם הירוק (בעקבות פירוק הכלורופיל) ולהתייבש, ובהינתן התנאים הנאותים הגפן נכנסת לתרדמה (Dormancy). במהלך תרדמת החורף הגפן משירה את עליה לגמרי, ונותרת עם הבדים (קורדונים) ועם שריגים מעוצים (זמורות). בסוף תקופת התרדמה (ינואר-פברואר), זמורות הגפן נקצצות על פי פוריות הזון וייעוד הכרם. כיוון שגפן היין פורייה מאוד, מקובל בענף ענבי היין לזמור אותה "קצר" (בעגה החקלאית "זמירת חורף קצרה") ולהשאיר בין ניצן אחד לשלושה ניצנים לסעיף (זמורה שקוצרה) כמתואר באיור 1. את ענבי המאכל מקובל לזמור בזמירה בינונית (שישה עד עשרה ניצנים לזמורת פרי) או בזמירה ארוכה (14 ניצנים לזמורת פרי). במקרים כאלה משאירים כשמונה זמורות פרי לכל גפן.

2 פרולד ופיל, 1927.

3 ת"ס ואחרים, 2006; טראל ואחרים, 2010.

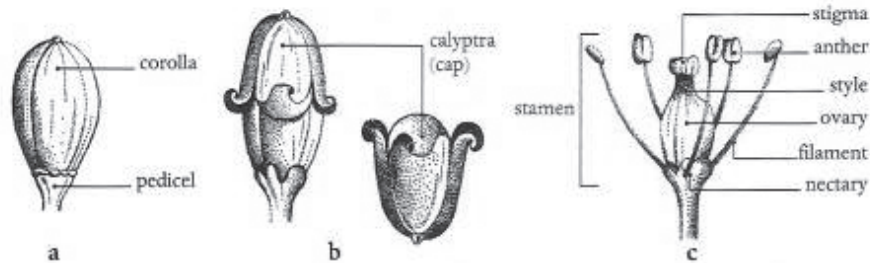
4 הלמן, 2003.

5 שם; פראט, 1974.

6 שם.

7 הלמן, 2003; נצר ואחרים, 2009; רומרו ואחרים, 2010.

8 מעובד מתוך הלמן, 2003.

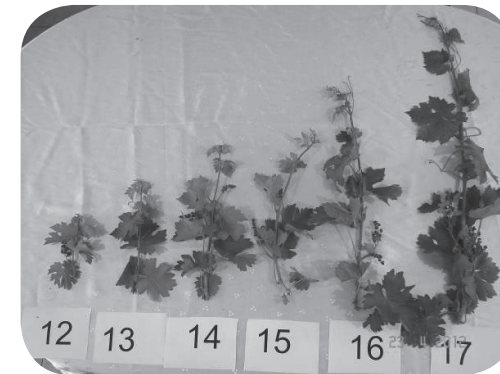

Bloom sequence of grape flower: (a) calyptra attached, (b) calyptra separating, and (c) open flower.

תהליך הפתיחה של פרחי הגפן - "פיתח הסמדר". באיור הראשון משמאל אפשר לראות פרח סגור בעלי הכותרת. באיור השני משמאל אפשר לראות את התחלת התקפלות חמשת עלי הגביע המובילה לנפילת "הכובע" (קליפטרה). באיור בצד ימין אפשר לזהות פרח פתוח שהשחלה במרכז מוקפת בחמישה אבקנים, בלי הקליפטרה.¹⁰

בהקשר רחב יותר הפכה הישיבה תחת עצי הפרי סמל לשקט ולשלווה: "וַיֵּשֶׁב יְהוּדָה וַיִּשְׁרָאֵל לְבֵטֶחַ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ מִדֶּן וְעַד בְּאֵר שֶׁבַע כָּל יְמֵי שְׁלֹמֹה" (מלכים א ה, ה); "וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ וְאֵין מַחְרִיד" (מיכה ד, ד); "בַּיּוֹם הַהוּא נָאֵם ה' [...] תִּקְרְאוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ אֶל תַּחַת גִּפְנוֹ וְאֶל תַּחַת תְּאֵנָה" (זכריה ג, י). ברמה הטכנית היה צריך להדלות את הגפן על סוכה או על עמודי תמיכה (גפן כזו מכונה "דלית" במקורותינו). מקובל כיום מסיבות אגרוטכניות להדלות את ענבי המאכל על הדליה גבוהה בצורת האות Y (ורנדה כפולה) בענבי המאכל (איור 4 ימין) או בשילוב שריגים אנכי (VSP) בענבי היין (איור 4 שמאל). הדליה על סוכות (Over head pergola) אפשר למצוא בעיקר בדרום אמריקה בשיטת ה"סוכה הצ'ילאנית" (איור 5), או במשק הערבי באזור חבורן או בסמיכות לביתו של החקלאי למטרות הצללה ונוי. בתקופת אבותינו היה מקובל גם לגדל את הגפן בלי מערכת הדליה (מכונה במקורותינו "רוגלית") "וַיְהִי לִגְפֵן סִרְחַת שְׁפֵלַת קוֹמָה" (יחזקאל יז, ו), ובמשק היהודי לפני כ-15 שנה עוד היה אפשר למצוא מעט מאוד כרמים הגדלים בשיטה זו, וכיום אפשר למצוא כמותן רק במשק הערבי (איור 6 ימין) ובארצות מתפתחות.

החורף, כמו 'הפרחה הגפן', היינו לבלבה", והוצאת הניצה או הציץ הם ככל הנראה הפרח של ימינו. אבי מורי, ד"ר ניסן נצר, האיר את עיני ש"פרח" במקרא עניינו עליה כלפי מעלה: "וַיִּזְרֶק אֹתוֹ מִלְּשָׁה הַשָּׁמַיְמָה וַיְהִי שָׁחִין אֲבַעְבָּעֶת פֶּרֶחַ בְּאֶדָם וּבִבְהֶמָה" (שמות ט, י). וכיצא בזה "עוף פורח", וכן בלשון ימינו "כדור פורח", וכן גם תוסבר צמיחת השריג לכיוון השמש כ"פריחה", וכך יוסבר הפסוק שראינו לעיל "וְהוּא כְּפֶרֶחַת [לבלוב וצמיחת השריגים כלפי מעלה] עֲלֶתָה נִצָּה [פרחו הפרחים שעל השריגים] הַבְּשִׁילוֹ אֲשַׁפְּלִתִּיהָ עֲנָבִים [הבשילו הענבים]", ראו איור 2.

"והיא כפרחת עלתה נצה..." - שריגי גפן בשלבי ההתפתחות הראשוניים; אפשר להבחין בהנצת התפרחות במספרים 16-17.

בתיאור בשיר השירים: "נִשְׁפִּימָה לְפָרָמִים נִרְאָה אִם פֶּרֶחָה הִגְפֵן פֶּתַח הַסְּמֶדֶר הִנְצוּ הַרְמוֹנִים" (שיר השירים ז, יג), מוזכר המינוח המיוחד הקיים לפרח או לניחוח הפרח, הוא ה"סמדר", וכן לתיאור המיוחד "פיתח הסמדר". בהקשר זה יצוין כי ייחודו של פרח הגפן שאינו נפתח כשאר הפרחים בהיפרדות חלקם העליון של עלי הגביע ושל עלי הכותרת, אלא כל ה"כובע" (קליפטרה) המורכב מחמשת עלי הכותרת נופל ביחד (איור 3), ואולי בשל כך יוחד לגפן שם ותיאור מיוחד לפתיחת הפרח ולחשיפת האבקנים. כל פרח הצולח את תהליך ההאבקה, ההפריה (במרביט זני הגפן) והחנטה מתפתח לענב בודד המכונה גם גרגר (Berry), כך שאשכול ענבים מקורו מאשכול פרחים שחנט.

גפן היין בישראל כיום

כרמי היין נטועים בכל רחבי הארץ מצפון רמת הגולן ועד לשיזפון בדרום הארץ, וסך שטחם הנטוע מגיע כיום לכדי 55,000 דונם. יכול ענבי היין במדינת ישראל גדל בשנים האחרונות גידול מתמיד, ובבציר 2012 עמד על 52,000 טון לערך. כושר הייצור השנתי של כרמי הארץ מגיע ליותר מ-40 מיליון בקבוקים, ומחזור הכספים השנתי שלהם מגיע למיליארד ש"ח לערך (על פי דיווחי מועצת גפן היין). הזנים האדומים העיקריים המגודלים בארץ עבור ייצור יין הם מרלו, קברנה סובניון, קרניאן, מרלו ושריאז. צריכת היין השנתית לנפש בישראל עומדת כיום על כחמישה ליטרים לאדם, כאשר 75% מתוכה הם יינות אדומים ו-25% יינות לבנים (על פי דיווחי מועצת גפן היין).

על פי אמדני משרד החקלאות סך שטח ענבי המאכל המעובד עומד כיום על 28,000 דונם, וסך היבול על 72,770 קרי ממוצע של 2.8 טון לדונם. הזנים העיקריים הם סופריור, סולטנינה, ארלי סוויט ורד גלוב, והזן ארלי סוויט הוא השלישי בגודלו מבחינת השטח הנטוע, ועומד על 5,500 דונם.

האזורים העיקריים שמגדלים בהם את ענבי היין הם אזור יתיר ומעט בנגב, בהמשך שדרת ההר באזור חברון, גוש עציון, הרי יהודה ובנימין, שפלת יהודה, אזור חולדה וגזר-סיידון, אזור זיכרון יעקב, אזור התבור, הגליל העליון ורמת הגולן. אזורים ההרים נחשבים כאזורי האיכות של ענבי היין האדומים; ענבי המאכל גדלים באזור הבקעה והערבה (זנים ושיטות אגרוטכניות המכוונים להקדמת הניבה), ובאזור לכיש והמרכז לייצור בשיא עונת הקיץ.

רוב כרמי ישראל גדלים בהשקיה מסודרת באמצעות מערכת טפטוף (שלחין). כיום אחד ההיבטים החשובים ביותר בגידול ענבי יין הוא השקיה מושכלת, שתאפשר קבלת איזון מיטבי בין שלושה גורמים - כמות הפרי, איכות היין וקיימות הכרם לאורך שנים. גם הצורך לחסוך במי ההשקיה הולך וגובר עם חלוף השנים בעקבות הירידה המתמדת בזמינותם באזורים שמגודלים בהם כרמי היין.¹¹ בענבי יין השריית עקת יובש מתונה ("צימאון" בלשון העם) היא פרקטיקת גידול הכרחית כדי לקבל איכות יין גבוהה, וזאת בניגוד לענבי מאכל, שבהם נהוגה אסטרטגיית השקיה בלי עקת יובש "non stress".¹² יש שני הסברים עיקריים לכך שעקת יובש מגבירה את איכות הענבים: האחד הוא שמרבית חומרי הצבע והארומה בזנים האדומים נצברים באזור הקליפה, ועקת יובש הגורמת לעיכוך גדילת הגרגר גורמת להטיית יחס הקליפה-ציפה (Skin to Pulp ratio) לטובת הקליפה, וכך יתקבל יין בעל ריכוז גבוה יותר של חומרי טעם וארומה.¹³ ההסבר האחר הוא שעקת יובש מהווה סיגנל לייצור מוגבר של

שיטת ההדליה "ורנדה כפולה" המקובלת בארץ בענבי המאכל (תצלום ימין - כרמי לכיש), שיטת ההדליה "שילוב שריגים אנכי" המקובלת בהדליית ענבי היין (תצלום שמאל - כרמי שילה).

שיטת ההדליה "סוכה צ'לאנית" מבט מתחת לנוף (תצלום מימין) ומצדי מערכת ההדליה (תצלום משמאל) באזור עמק אלקי, צפון צ'ילה.

מימין - גפן "רוגלית" בלי מערכת הדליה, צולם בכניסה ליישוב טלמון. משמאל - גפן "דלית" על סוכת גפן, צולם באזור קאחטי, גאורגיה.

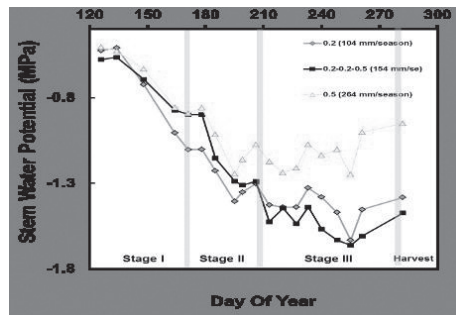

11 פרס וסוריאנו, 2007; צ'אווס ואחרים, 2010.

12 בראוודו ואחרים, 1985; מת'יוס ואנדרסון, 1988; רובי ומת'יוס, 2004.

13 מת'יוס ואנדרסון, 1988; רובי ומת'יוס, 2004; גירונה ואחרים, 2009.

ממדידות שערכנו בכמה ניסויי שדה בשנים האחרונות באזור ההר (שילה, דולב, גוש עציון ויתיר) עולה כי כדי לקבל יין אדום איכותי, פוטנציאל המים בסוף עונת הגידול (מוגדר כשלב 3 - מבוחל ועד בציר) צריך לעמוד על ערכים של 1.4 - מגה פסקל או אף ערכים שליליים יותר. ממהלך עונתי שנמדד בכרמי דולב (איור 8) נראה, כי בהשקיה מרובה (250 קוב לדונם לעונה) פוטנציאל המים מתחיל בערכים של 0.6 - מגה פסקל בתחילת העונה ומגיע לערכים של 1.2 - מגה פסקל לקראת הבציר. משק מים תקין מדי יוביל ליבול גבוה, לגרגר מוגדל וליין באיכות ירודה. לעומת זאת שאר הגפנים שהושקו במנות מים נמוכות הובילו לאיכויות יין משופרות.

מהלך עונתי של פוטנציאל המים בגזע במהלך עונת 2009 בכרם המחקר בדולב (המספרים בציר X העליון מציינים את הימים הקלנדריים). הקו הצהוב מציין השקיה מרובה (מקדם 0.5 מצריכת המים המקסימלית של הצמח); הקו האפור מציין השקיה מינימלית (מקדם 0.2), והקו השחור השקיה במקדם דינמי - השקיה מרובה המתחלפת בנמוכה ($-0.5 < 0.2 < 0$).

אם כן, כיצד גידלו אבותינו את כרמיהם בלא מערכות השקיה אינטנסיביות? גם כיום באזור עמק חברון אנו עדים לגידול כרמי מאכל בלי תוספת השקיה. ראשית נוכל להניח כי בימי קדם היה הגידול אינטנסיבי פחות וגובה היבולים היה נמוך יותר. על חשיבות גובה היבול אפשר ללמוד מברכת יעקב ליהודה: "אֶסְרִי לִגְפֵן עִירוֹ וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו, כִּפֶּס בְּיֵין לְבָשׁוֹ וּבָדָם עֲנָבִים סוּתָה" (בראשית מט, יג), כלומר הגפן תהיה כה חזקה עד כי יהיה אפשר לאסור את העיר לגפן ואת בן האתון לקשור לשורקה (שהיא הזן המובחר האדום). תשובה חלקית לשאלה כיצד גידלו אבותינו את כרמיהם בלא השקיה אנו מקבלים מתוצאות מחקרים שאנו עורכים בשנים האחרונות באזור שילה ובגוש עציון. מדובר על חלקות שונות מאוד שלהן טופוגרפיה ייחודית. בעמק שילה כרמי המחקר נטועים על קרקע הר כבדה (טרה רוסה) עמוקה ונקייה מאבנים, ובגוש עציון החלקה נטועה בתחתית עמק צר בקרקע מסולעת מאוד. בחלק מהחלקות מתקבלים דיווחים של איכות יין נמוכה מהמצופה מאזור גידול יין איכותי. להפתעתנו, בבדיקות של

חומרי טעם וארומה בגרגר.¹⁴ סביר להניח כי שילוב שתי הסיבות ייתן את התשובה המיטבית. יש שיטות מספר למדוד את עצמת עקת היובש בצמח, ומכל המדדים הללו בדיקת פוטנציאל המים בגזע בצהרי היום (Midday stem water potential) הנעשית באמצעות תא לחץ¹⁵ מסתמנת כמדד האמין והמדויק ביותר למצב משק המים של הצמח.¹⁶ מהלך הביצוע של מדידת פוטנציאל מים בגזע (איור 7): העלים מוכנסים בשעה 10:30 לשקית ייעודית כסופה ואטומה למשך זמן מינימלי של שעה וחצי, כאשר העלה מחובר לצמח האם. מטרת הכיסוי היא למנוע טרנספירציה (דיות) מהעלה הנמדד (הנמצא בחושך ובלחות גבוהה) ובכך לגרום להשוואה בין פוטנציאל המים בעלה הנמדד לפוטנציאל המים בגזע. החל מהשעה 12:00 ואילך מתחילות המדידות. עלה המדידה מנותק מהגפן ומוכנס לתוך תא לחץ (ארימד, כפר חרוב), כאשר לא עוברות יותר מ-20 שניות מרגע ניתוק העלה מהגפן ועד להתחלת הפעלת הלחץ הנגדי בתא הלחץ. על מנת לקבוע בדיוק מרבי את רגע הופעת ה"כיפה" המלאה של טיפת המים הראשונה, הלחץ הנגדי מועלה בקצב אטי של 0.01 MPa.s-1.¹⁷ הלחץ הנגדי שנדרש להפעיל על העלה המנותק עד להופעת "כיפה" מלאה של טיפת מים ראשונה, שווה ערך למתח שבו אחוזים המים בעצה של הגזע בזמן המדידה.¹⁸ הערכים המתקבלים במדידה זו (ביחידות שליליות של MPa) מבטאים את פוטנציאל המים של הגזע (ערך שלילי יותר = צמח "צמא" יותר). ערכי הלחץ שבהם הופיעה ה"כיפה" המלאה של טיפת המים הראשונה נרשמים לכל עלה בנפרד.

מדידות פוטנציאל המים בגזע באמצעות תא לחץ. הכנסת העלה לתא (משמאל); ביצוע המדידה בכרמי המחקר (מימין).

14 קסטלרין ואחרים, 2007.

15 סקולנדר ואחרים, 1965, עם הדגשים של טרנר, 1988 ובויאר, 1995.

16 נאור, 2000; צ'ון ואחרים, 2001.

17 טרנר, 1988.

18 בויאר, 1995.

סיכום

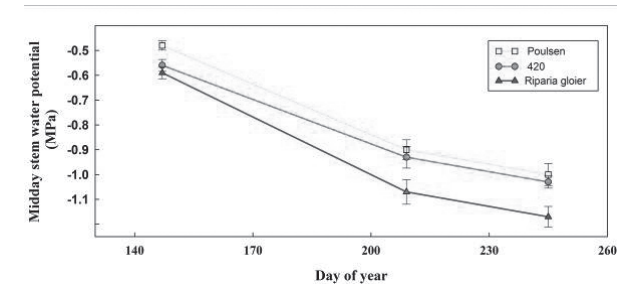
נטיעת כרם יין ביער יתיר לקראת שמיטת תשע"ה.

"עוֹד תִּטְעִי כְרָמִים בְּהָרֵי שְׁמֶרֶן נִטְעוּ נְטָעִים וְחָלְלוּ" (ירמיה לד, א). זכינו ולנגד ענינו מתממש חזון של ירמיהו הנביא: כרמי ההר המרכזי מתרבים והולכים, והתוצאות באות לידי ביטוי ביקבי הבוטיק ובכרמי היין (איור 10) הנבנים והניטעים בכל שדרת ההר. עם זאת קללת אדם הראשון "וּלְאָדָם אָמַר כִּי שָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וְתָאֵכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בְּעִבְוֶרָה בְּעִצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ" (בראשית ג, יז) מחייבת את הכורם להשקעה גדולה.

מורכבות ענף היין (ריבוי זנים אדומים ולבנים, ריבוי כנות) כמו גם ריבוי יעדי גידול (מאכל; צימוקים; תירוש; יין כמותי; יין איכותי ברמות מגוונות) ריבוי אזורי גידול (בקעה; ערבה; שפלה; הר; גליל; גולן) ריבוי סוגי קרקעות (אדמות עמוקות וכבדות; אדמות מסלע שוליות; חול דיונה; טוף) מציב אתגר מקצועי שאינו פשוט. בשנים האחרונות גוברת ההבנה אצל הכורמים באזורי חברון, יהודה, בנימין ושומרון, כי צריך לעבור משלב "החקלאות הרומנטית" לחקלאות מודרנית ומדייקת כדי "להוציא לחם מן הארץ". זכינו להיות לעזר לכורמים במעבר לחקלאות מתקדמת יותר, ובעיקר בהכנסת שיטות השקיה מושכלות.

מהלך פוטנציאל המים בחלקות אלו מצאנו כי משק המים של הגפנים בחלקות הללו משופר (הערך השלילי ביותר שנמדד עמד על 1.1 - מגה פאסקל), למרות כמות השקיה מינימלית (איור 9). ההסבר שלנו למצב זה קושר בין כמות המשקעים הגבוהה יחסית האופיינית לאזורי ההרים (600 מ"מ לעונה) ובין הטופוגרפיה או מבנה הקרקע. המשותף בין החלקות באזורים אלו הוא הנגר העילי הרב השוטף אותן במהלך אירועי הגשם בחורף, מה שמגדיל גידול ניכר מאוד את כמות המים האפקטיבית הנאצרת בקרקע בעונת החורף ובזמן גשמי אביב.

בגידול המודרני, השואף לשיפור איכות היין (גם על חשבון כמות הענבים), נקודה זו עשויה ליצור אתגר לא פשוט בשיפור איכות היין, אולם ברור שלמטרות הגידול של אבותינו - ובמיוחד כשהענבים גודלו גם ליין וגם למאכל - היה לגידול באזורים הללו עם קרקעות כאלה יתרון אדיר בשל היעדר התלות בצורך בהשקיית שלחין ובהסתמכות על חקלאות בעל בלבד.

פוטנציאל המים בגזע במהלך עונת 2013 בניסוי כנות בכרם המחקר בגוש עציון (המספרים בציר X העליון מציינים את הימים הקלנדריים). את הניסוי ערכו ערן הרכבי (שה"מ - משרד החקלאות) ומיכל אקרמן (אגרונומית יקב תבור). חלקה זו כמעט שלא קיבלה השקיה במהלך העונה (18 קוב לדונם).

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

פליקס, תשנ"ב	י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב.
פראט, 1974	C. Pratt, <u>Vegetative anatomy of cultivated grapes - a review</u> , American Journal of Enology and Viticulture 25, 1974, pp. 131-150.
פרולד ופיל, 1927	A. Perold, B. Phil, A treatise on viticulture. London: Macmillan and co., 1927.
פררס וסוריאנו, 2007	E. Fereres, M.A. Soriano, <u>Deficit irrigation for reducing agricultural water use</u> , Journal of experimental botany 58, 2007, pp. 147-59.
צ'ון ואחרים, 2001	X. Choné, C. Van Leeuwen, D. Dubourdieu, J.P. Gaudillere, <u>Stem water potential is a sensitive indicator of grapevine water status</u> , Annals of botany 87, 2001, pp. 477-483.
צ'אווס ואחרים, 2010	M.M. Chaves, O. Zarrouk, R. Francisco, J.M. Costa, T. Santos, A.P. Regalado, M.L. Rodrigues, C.M. Lopes, <u>Grapevine under deficit irrigation: hints from physiological and molecular data</u> , Annals of botany 105, 2010, pp. 661-76.
קסטליין ואחרים, 2007	S.D. Castellarin, M.A. Matthews, G. Di Gaspero, G.A. Gambetta, <u>Water deficits accelerate ripening and induce changes in gene expression regulating flavonoid biosynthesis in grape berries</u> , Planta 227, 2007, pp. 101-12.
רובי ומת'יוס, 2004	G. Roby, M.A. Matthews, <u>Relative proportions of seed, skin and flesh, in ripe berries from Cabernet Sauvignon grapevines grown in a vineyard</u> , Australian Journal of Grape and Wine Research 10, 2004, pp. 74-82.
רומרו ואחרים, 2010	P. Romero, J. Fernandez-Fernandez, A. Martinez-Cutillas, <u>Physiological thresholds for efficient regulated deficit-irrigation management in winegrapes grown under semiarid conditions</u> , American Journal of Enology and Viticulture 61, 2010, pp. 300-312.
ת'יס ואחרים, 2006	P. This, T. Lacombe, M.R. Thomas, <u>Historical origins and genetic diversity of wine grapes</u> , Trends in genetics 22, 2006, pp. 511-519.

בוואר, 1995	J. Boyer, <u>Measuring the water status of plants and soils</u> , San Diego, CA Academic Press, 1995.
בראוודו ואחרים, 1985	b. Bravdo, Y. Hepner, C. Loinger, S. Cohen, H. Tabacman, <u>Effect of irrigation and crop level on growth, yield and wine quality of Cabernet Sauvignon</u> , American Journal of Enology and Viticulture 36, 1985, pp. 132-139.
גירונה ואחרים, 2009	J. Girona, J. Marsal, M. Mata, J. Del Campo, B. Basile, <u>Phenological sensitivity of berry growth and composition of Tempranillo grapevines (Vitis vinifera L.) to water stress</u> , Australian Journal of Grape and Wine Research 15, 1985, pp. 268-277.
הלמן, 2003	E. Hellman, <u>Grapevine Structure and Function</u> , Oregon Viticulture 2003, pp. 5-19.
טראל ואחרים, 2010	J. Terral, E. Tabard, L. Bouby, S. Ivorra, T. Pastor, I. Figueiral, S. Picq, J. Chevance, F. Jung, L. Fabre, C. Tardy, M. Compan, R. Bacilieri, T. Lacombe, P. This, <u>Evolutoin and history of grapevine (Vitis vinifera) under domestication: new morphometric perspectives to understand seed domestication syndrome and reveal origins of ancient European</u> , Annals of botany 105, 2010, pp. 443-455.
טרנר, 1988	N. Turner, <u>Measurement of plant water status by the pressure chamber technique</u> , Irrigation science 9, 1988, pp. 289-308.
מת'יוס ואנדרסון, 1988	M. Matthews, M. Anderson, <u>Fruit ripening in Vitis vinifera L.: Responses to seasonal water deficits</u> , American Journal of Enology and Viticulture 39, 1988, pp. 313-320.
נאור, 2000	A. Naor, <u>Midday stem water potential as a plant water stress indicator for irrigation scheduling in fruit trees</u> , Acta Hort (ISHS) 537, 2000, pp. 447-454.
נצר ואחרים, 2009	Y. Netzer, C. Yao, M. Shenker, B.A. Bravdo, A. Schwartz, <u>Water use and the development of seasonal crop coefficients for Superior Seedless grapevines trained to an open-gable trellis system</u> , Irrigation Science 27, 2009, pp. 109-120.
סקולנדר ואחרים, 1965	P. Scholander, H. Hammel, E. Bradstreet, E. Hemmingsen, <u>Sap pressure in vascular plants</u> , Science 148, 1965, pp. 339-346.

ראשית המחקר על חברון וסביבתה לאחר מלחמת ששת הימים

אריה רוטנברג

תקציר הרצאה¹

ההרצאה לזכרו של דוד עמית ז"ל

אני מודה למדרשת חברון על ההזמנה. לא היססתי להענות כששמעתי שמדובר על הרצאה המוקדשת לזכרו של דוד עמית ז"ל. היה מקום להסס כי הנושא לא בדיוק מתאים לי. ואם תשאלו מדוע לא? אדגים את התשובה בסיפור קצר שכתב שכני זאב וולק מאלון שבות. ומעשה שהיה כך היה:

"זכות ראשונים היא זכות שאין מוותרים עליה בקלות. אני אישית נתקלתי בכך כשבאתי לעצרת היובל של המושב הדתי הראשון שדה יעקב שבעמק יזרעאל. בראותי קבוצת וותיקים ניגשתי אליהם במאור פנים ובירכתי אותם בחגיגות: "כל הכבוד לכם המייסדים הראשונים, מזל טוב ליובל החמישים." לתדהמתי קפצו שניים מן הקשישים והכריזו בהתרגשות: "לא נכון, רק אנחנו המייסדים!", ובהצביעם על יתר החבורה הוסיפו בגאווה: "כאשר הם הגיעו כבר הקימונו האוהלים!".

וכך היה אצלי, עד שהגעתי לבית ספר שדה כל האוהלים כבר הוקמו...

ובכל זאת, ברגע ששמעתי שההרצאה תהיה מוקדשת לדוד עמית ז"ל, מנהלי הראשון בבית ספר שדה לפני למעלה מ-40 שנה, מורי ורבי בארכיאולוגיה ובנושאים רבים נוספים הקשורים ללימודי ארץ-ישראל, לא היססתי ומיד נתתי תשובה חיובית.

לגבי ראשית המחקר על חברון: מתי בעצם התחיל המחקר המחודש על חברון וסביבתה?

זכרו נא, אנו מדברים על הימים שלאחר מלחמת ששת הימים. התחושה היא של יציאה 'מצרה לרווחה, מאפלה לאורה, מיגון לשמחה'. ובלשון השיר: 'ימים בהם הנגר אינו מנגר, והסנדלר הוא רק חולם, ובירושלים איש לגמרי לא צעיר שבנה הרבה בתים בכל פינות העיר, מצפה

1 עריכה ומקורות, יורם אלמכיאס. תמלול ראיונות, דליה גבאי, יצחק אריאל.

סיכום: עבודת שטח חשובה נעשתה מספר חדשים בלבד אחרי מלחמת ששת הימים. יחד עם ההתרגשות בשיבה לנופי ההר, נערך סקר חשוב זה, סקר שהוליד סקרים נוספים כגון סקר מנשה של אדם זרטל הממשיך להתקיים עד היום הזה וכן סקרים אחרים.

באותם ימים של התרוממות רוח, ואף לפני הסקר של משה כוכבי שהזכרנו, הייתה הקמת בית ספר שדה. יהושע כהן ז"ל פנה לחנן פורת ז"ל עוד בקיץ שנת תשכ"ז (1967) בהצעה להקים בית ספר שדה בכפר עציון. חנן פורת ברח על ההצעה ועם שובם של הבנים לגבולם והקמת הקיבוץ בכ"ב באלול תשכ"ז, נוסד גם 'בית ספר שדה כפר עציון'. יהושע כהן שהמשיך להתגורר בשדה בוקר, פנה לדוד עמית כדי שינהל את בית הספר וכך הגיע דוד לשמש כמנהלו הראשון.

באווירה המיוחדת של ההתרגשות לשוב לכפר עציון, הסתובבו הקומץ הקטן של המדריכים וחברי המשק להכיר את הסביבה. מעבר להכרות ראשונית זו התנהלו מיוזמת בית ספר שדה מחקרים חשובים בשנים הראשונות.

בין המחקרים הראשונים של בית ספר שדה נציין את:

א. סקר אמות המים הקדומות לירושלים שנערך על ידי עמי מזר:

עמי מזר יחד עם יהושע כהן ז"ל ועם אנשי בית ספר שדה, הלכו ובדקו את 80 הקילומטרים של אמות הערוב והביאר, האמה העליונה והתחתונה. התחדשו חידושים ונכתב מאמר מדעי מסכם על ידי עמי מזר. דוד עמית כידוע, התעניין מאד בנושא ואף גילה שרידי גשר קדום באמה העליונה ליד קבר רחל וכן כתב על האמה שהסתעפה בזמנה להרודיון. כמו-כן ערך את הספר החשוב "אמות המים הקדומות בארץ-ישראל".³

ב. מערת ערביא:

יעקב משורר גילה מטבעות מימי מרד בר כוכבא בשוק בית לחם בהיותו חייל באזור. בעקבות תחקיר נוסף חפר עוד בשנת תשכ"ח (1968) חפירה ראשונית במערכת מסתור שב'מערות ערביה', כ-2-3 ק"מ מדרום לכפר עציון, בדרך לחברון. בית ספר שדה השלים את החפירה עם יורם צפירי. מערכת ראשונה שזוהתה כ-בר כוכבאית, פתחה פתח למחקריו של עמוס קלוזנר בנושא וגם של דוד שכתב יחד עם חנן אשל על מערות המפלט של מרד בר כוכבא.⁴

ג. גבעת הקרב:

3 אמות מים הקדומות בארץ-ישראל - קובץ מאמרים, בעריכת דוד עמית, יזהר הירשפלד ויוסף פטריך, הוצאת יד בן צבי, 1989.

4 ח' אשל, ד' עמית, מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1998.

שכשם שאת העיר בנה יניח למקדש את אבן הפינה - ימים של התרוממות רוח שהייתה כמעט משתקת.

יחד עם זאת, קמו אנשי מעשה שפעלו לקדם את המחקר.

ראשית, נזכיר את סקר החרום הארכיאולוגי שנערך באזור יהודה מחודש תשרי שנת תשכ"ח (אוקטובר-1967) פחות מחצי שנה אחרי המלחמה - ועד חודש שבט שנת תשכ"ח (מרץ-1968) בראשותו של פרופ' משה כוכבי ז"ל.²

פרופסור אברהם בירן המנוח שהיה יושב ראש האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, מציין בהקדמתו לסקר הסקר את חשיבותו של הסקר באזור יהודה, מאחר שהייתה זו: "מעין פעולת בזק אשר גילתה אתרים עליהם לא היה ידוע דבר, לא נבדקו בו אתרים וזיהויים באמת מידה של המדע החדש". הסוקרים בשלב הראשון של הסקר במשך כחצי שנה, הספיקו לסקור ולסכם את הממצאים בכ-250 אתרים ביהודה ומתוכם לעמוד על זיהויים של קרוב ל-70 אתרים.

נזכיר שלוש דוגמאות:

א. המקום האחרון שנזכר בסקר מחמת היותו הדרומי ביותר - מספר 250 - הוא חורבת עֲנִים. הסוקרים מציינים מבנה בעל תכנית מצודתית בראש הגבעה וחרסים מהתקופה הישראלית-2, ועד לימי הביניים. הם מזהים את האתר עם ענים מספר יהושע, אך אין רמז לבית הכנסת שעתידי דוד עמית יחד עם צבי אילן לגלות שם כעבור 20 שנה.

ב. המקום שני הוא מספר 231 בסקר: תל מעין. גם כאן הסוקרים מציינים את החרסים הפזורים בשטח מתקופת הכנענית הקדומה ועד ימי הביניים וכן מתארים שרידי מבנים ומזהים את מעין עם מעון המקראית, אך אין רמז לבית הכנסת, למקווה, למנורה ולמערכת המסתור שיגלה שם דוד כעבור כ-20 שנה.

ג. והמקום השלישי הוא סוסייה, מספר 230 בסקר. כאן כמובן אין זיהוי, מאחר וסוסייה אינה נזכרת במקרא ולא בספרות מאוחרת יותר, אך הם מציינים את קיומם של שרידי מבנים ושל מערות ומעלים את האפשרות שהבניין המרכזי שנמצא בשלוחה המערבית הוא אולי בית כנסת. ניחוש זה כמובן הוכח שנתיים לאחר מכן בחפירה של שמריה גוטמן בה השתתף בית ספר שדה כפר עציון בניהולו של דוד עמית.

2 מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן - סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, הוצאת האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, על ידי כרטא ירושלים, תשל"ב.

אקל'ה גנרים שלמד את הנושא ההיסטורי, הדרך אותנו במערת המכפלה, באלוני ממרא וברובע היהודי החרוסי. התחלנו ללמוד את הנושא גם ממורה הדרך הוותיק חיים מגני ז"ל, שהתחיל לזהות בתים ישנים בחברון ולספר את סיפורם ממחקרים פרטיים שלו ממקורות שונים.

בית העלמין חברון, מצבת תרפ"ט. במרכז אקל'ה גנרים

נושא זה עניין אותנו מאד ובעידודו של דוד עמית ערכנו מחקרים מטעם בית ספר שדה במטרה להכיר את היישוב היהודי בחברון ערב מאורעות תרפ"ט. איתרנו 17 מוותיקי חברון: 10 מהיישוב ועוד-7 מהיישובה-ישיבת כנסת ישראל, שעלתה עם רבניה מסלבודקה לחברון באמצע שנות ה-20. שמענו את סיפורם ובמקרים רבים הלכנו איתם לזהות את הבתים בשטח. העובדה שחברון כמעט ולא השתנתה מאז שנות ה-20 ועד לשנות ה-70, הקלה מאד על עבודת הזהוי. קשה לתאר את ההתרגשות של הוותיקים בשובם לחברון לעיר נעוריהם ואנו התרגשנו יחד עמם.

מחקר ראשוני נוסף היה גילוי מחדש של מקום גבעת הקרב בה נפלו הל"ה.

מוצאים את דוד משתתף במחקר המרתק שהתנהל בחורף שנת תש"ל (1970), בו זיהו מחדש את מקום נפילתה של השיירה בעזרת הקצין הבריטי היימיש דוגין.

כמו-כן מוצאים את דוד משתתף במחקר שאינו קשור לארכיאולוגיה- אך משקף את התעניינותו בכל התחומים הקשורים לידיעת הארץ. מורשת גוש עציון הייתה קרובה לליבו והוא כתב בין היתר על משק כהן משנות ה-30, שהיום מקומו של היישוב 'נווה דניאל' ועוד מאמרים רבים על גוש עציון וסביבתו.⁵

פעילות זו של הסקר ושל בית ספר שדה נעשתה סמוך למלחמת ששת הימים ושובנו להר חברון-ולכן אפשר להבין את תחושת ההאווהלים כבר עמדו עד שהוזמנתי על ידי יהושע כהן להצטרף להדרכה. והנה שמור אצלי מכתב מדוד שנכתב לפני 44 שנה לקראת הקיץ שנת תש"ל ואני מצטט:

"אני שולח לך בזאת את כל החומר המודפס אשר יצא על ידנו", כן- כבר הספיקו במכונת כתיבה ובמכונת שכפול להוציא חומר על אמות המים לאור הסקר החדש וגם על גוש עציון והל"ה...

המסלולים כבר נקבעו אחרי הרבה הסתובבות בשטח על ידי הצוות שכלל את הסטודנט לארכיאולוגיה שמעון ארזי ואת חנן פורת ז"ל ואת הרב יואל בן נון. אלו מצאו תמיד את הפסוקים מהמקרא ואת דברי חז"ל מתורה שבעל פה הרלוונטיים לשטח. וכן ואת יוחנן בן יעקב שהיה מופקד על מורשת גוש עציון, רן צור וגדליה גינזבורג שהזכירו את נושא נפלאות הטבע. ואקל'ה גנרים מחברון שידע לספר על תולדות העיר מתקופת האבות ועד למאורעות תרפ"ט וחידוש היישוב היהודי במקום (שאו ישבו עדיין בממשל) ויאיר בשן ז"ל מראש צורים שהשתתף בחפירות הארכיאולוגיות.

תחושת היצירה הייתה בשיאה ואף התחזקה עם השתתפותנו בראשית שנות השבעים בחפירת בית הכנסת בסוסייה, בתחלת החפירות של אהוד נצר ז"ל בהרודיון התחתית וחפירות שמעון ארזי בבורות המים ובמערכת המסתור בבטן הרודיון.

נושא חשוב בעיני אנשי בית ספר שדה מההתחלה היה נושא חברון.

5 ד' עמית, 'בדרך אפרתה' אתרים בצידי הדרך מבית לחם לגוש עציון, בתוך: מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1996, עמ' 223-234.

המפה המצ"ב היא פרי מחקרים אלה.⁶ במפה מסומנים המקומות שזוהו בוודאות בדרך כלל על ידי מספר וותיקי חברון. בעזרת המפה ניתן לעשות סיור באתרי חברון כפי שהכרנו אותה בימים ההם:

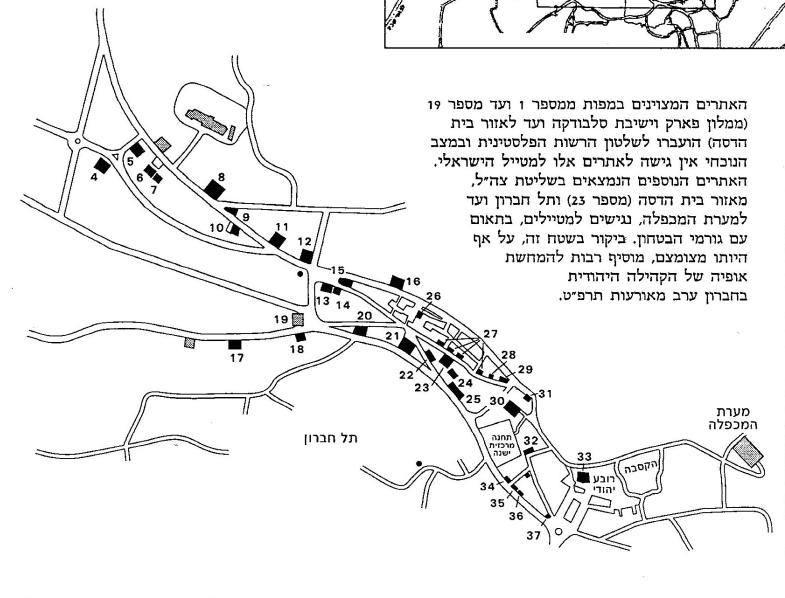
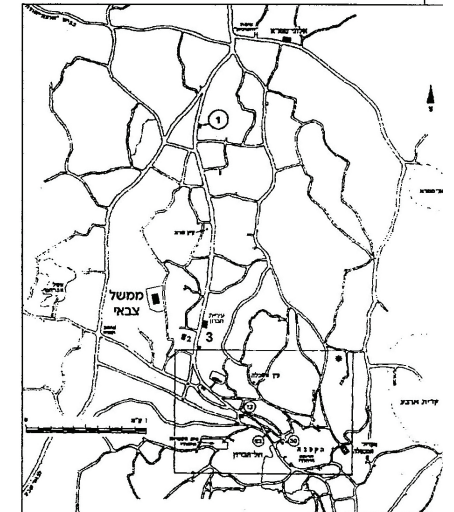
1. נתחיל בשיבת סלבודקה (מס' 7 במפה) שהיתה אז בקצה העיר בדרך לירושלים. (בית הסבא רב נתן צבי פינקל מראשי תנועת המוסר (מס' 6 במפה), ובניין הישיבה שהפכה לגדולה ולטובה של הישיבות בארץ. ישיבה שמשכה תלמידים לא רק מליטא אלא מכל העולם היהודי.) היה מרתק לשמוע את סיפורי התלמידים וביניהם הרב ברוך אליצור מאנגליה, הרב דוב כהן מארה"ב, הרב גרוז'ינסקי, הרב גולדשמידט והרצל וולנסקי אחיו של מזכיר הישיבה. בבית המדרש למדנו, שהותקף שמואל רוזנהולץ המתמיד עוד ביום שישי י"ז אב שנת תרפ"ט, וכך התחילו המאורעות בחברון. השמש זכריה ניצול בסיפור מרתק שיוזכר בהמשך.

2. בית הרב משה מרדכי אפשטיין (מס' 5 במפה). החריץ באלכסון לקיים מצוות וכתבתם על מזוזות ביתך-תלמיד חכם גדול מאנשי חובבי ציון שרכשו אדמות בחדרה בזמן העליה הראשונה.)

בתים ומוסדות יהודיים בחברון ערב מאורעות תרפ"ט

- מקרא
1. מלון פארק
 2. מלון קמיניץ
 3. בית המשפט האנגלי
 4. בית חייבל
 5. בית הרב אפשטיין
 6. בית הרב פינקל
 7. ישיבת כנסת ישראל
 8. בית חילוואני
 9. מלון יאשל אברהם א
 10. בית אליעזר קלונסקי
 11. בית המושל הבריטי
 12. בית חיים סלונים
 13. מלון יאשל אברהם ב
 14. בית יעקב רייזמן
 15. בית מלמד
 16. בית החכם פראנקו
 17. בית משה גולדשמידט
 18. בית קפלוטו
 19. בית הרב סלונים
 20. בית משה פרודסקי
 21. בית אבו שדיד
 22. בית הרבנים
 23. בית הדסה
 24. בית יהושע חסון
 25. בית שניאורסון
 26. בית הרב בוגיאיר
 27. בתים ברחוב שלול
 28. מקוה טהרה
 29. בית מרשיוף
 30. בית רומנו
 31. בית הויזמן
 32. בנק אפיק
 33. הרובע היהודי
 34. מלון קורובסקי
 35. בית תורג'מן
 36. בית אבו רנס
 37. בית משה לוי

6 ראו: א' רוטנברג, 'היישוב היהודי בחברון ומוסדותיו', בתוך: א' שילר, ג' ברקאי (עורכים), מירושלים לחברון, אריאל, כתב עת לידיעת ארץ-ישראל 145-146, ירושלים, פברואר 2001, עמ' 70-79.

7. בית הרבנים, (מס' 22 במפה): הרב חסון והרב קסטל ומעליהם הבית שנבנה בשנות ה-30 על ידי קהילת הרב חיים בג'איו.

8. 'בית הדסה' (מס' 23 במפה): בית מאד מושקע, רואים קומה שנייה. בית בשיא תפארתו כל אבן מלאכת מחשבת. קומה תחתונה שימשה כבית ספר אחרי שהמרפאה עלתה למעלה לקומה זו.

9. הרובע היהודי ההרוס. כך נראה המקום כשהגענו אליו לפני שיקומו ושיחזורו של בית הכנסת 'אברהם אבינו', בידי פרופ' טבגר על פי תכניתו האדריכלית של יעקב פינקרפלד הי"ד.

10. ביתה של משפחת לוין. לבית זה נכנסנו עם שושנה לוין, ילידת חברון. שושנה לא בקרה במקום מאז מאורעות תרפ"ט, והיתה זו התרגשות גדולה עבורה וגם עבורינו. בתקרת הבית עיטורים מיוחדים, ובין השאר תחריט המנורה.

להלן עדויות נדירות מכלי ראשון שנעשו במסגרת המחקר על איתור הבתים בחברון:

עדות 1. שושנה לוין: ילידת חברון, ממשפחה מרוקאית שהייתה אחות ב'הדסה' אחרי שלמדה בבית ספר בחברון והשתלמה בלימודה אחיות.

אריה: שושנה לוין, רצינו לפתוח עם שאלה - איפה את נולדת?
שושנה: אני נולדתי בחברון. כמובן.

אריה: ואיך המשפחה, ממותי המשפחה הייתה בחברון? איך היא הגיעה לחברון? מה סיפרו לך במשפחה?

שושנה: זה סיפור מעניין. קודם כל, הסבתא שלי באה ממרוקו. הם היו אנשים עשירים.

אריה: משם אנחנו מתקדמים קצת יותר קרוב לעיר, הייתה ישיבת סלבודקה...
שושנה: כן, הייתה...

אריה: את זוכרת את בחורי הישיבה?

שושנה: בטח, בחורי ישיבה נהדרים, אחד אחד..

אריה: איך קראו לגיסך?

שושנה: זכריה, הוא היה תימני.

3. ואחריו בית חייכל מס' 4 במפה, גם עם מזוזה. בית ששמענו שנבנה על ידי אלמנה מליטא שבנתה בית גדול לאכסניה של הישיבה הסמוכה-מעין פנימיה. שני בניה נספו בפרעות תרפ"ט.

4. בית חלוואני, בית בלתי גמור בקומה עליונה עליו להלן בעדויות.

5. לבית אליעזר דן סלונים ובית הספר לבנות, אחד הבתים הבודדים שלא שרד עד שנות ה-70 עליו ועל בית הספר להלן.

6. מלון אשל אברהם, (מס' 9 במפה): שייך למשפחת שניאורסון. להלן, עדות של הבת שרה שניאורסון-שמיר. היא עזרה לנו רבות בזיהוי הבתים. בבית זה הציל בעל הבית הערבי-קורדייה, את היהודים. היא בעצמה יצאה מחברון מספר חדשים לפני המאורעות.

אריה:...מה היה התפקיד שלו בישיבה עצמה?

שושנה: בישיבה הוא היה גבאי, מכין את הספרים. מדליק את המים, מנקה את הישיבה.

ובתרפ"ט, אותו היום מר ונמהר, הוא היה יחד עם המתמיד שהרגו. היה בור, והוא ירד מהבור עם חצי דלי מים. באו ערבים. הרגו אותו. לא חזר הביתה. לא היה טלפון באותם ימים. אחר כך הביאו אותו בלילה.

אריה:המתמיד שמואל רוזנהולץ.

שושנה: כן..

אריה: בואי נתקדם. היה בית של יהודי בשם קלונסקי. את זוכרת?

שושנה: בטח, זה היה על יד בית המלון שניאורסון.

אריה:את זוכרת אותו, את היהודי עצמו?

שושנה: כן קלונסקי. יש לו משפחה בירושלים. פעם ראיתי אותו.

אריה: ואז מגיעים לבית של חיים אליעזר גנץ.

שושנה: הוא נחשב כידיד הערבים כביכול. ואכן לשם הגיעו כל בחורי הישיבה לבית. הם חשבו ששם יותר בטוח.

אריה: ליד בית המלון 'אשל אברהם' גרו עוד יהודים כמו השופט קרייזמן. גם מנהל בית הספר לבנים גר שם. את זוכרת?

שושנה: בוודאי. הוא היה מנהל בית הספר של הבנים.

אריה: לא היה לך קשר אישי עם המנהל של הבנים? נכון?

שושנה: ועוד איך היה קשר. הוא היה מנהל גם שלי. אני זוכרת שלמדתי אצלו.

אריה: ואז מתקדמים עוד קצת: בית של אמוזינג, וגם אברהם פלק.

שושנה:היתה גרה שם גם רופאת שיניים בשם לובה (אלקנה).

אריה: חכם פרנקו את זוכרת?

שושנה: כן, הוא היה חולה. הייתי האחות הפרטית שלו עד שהוא נפטר.

אריה: 'בית הדסה' - תספרי כל מה שאת זוכרת על בית הדסה.

שושנה: היו שם שתי קומות. בקומה התחתונה היה בית ספר לילדים עד הרגע האחרון. ובקומה העליונה היתה קליניקה, חדר בית כנסת והיו שם שני חדרים. היו מתאספים מידי פעם הרבנים והיה להם שם משרדים.

אריה: למי היה שייך 'בית הדסה'?

שושנה: לערבים וליהודים. הערבים היו מקבלים שם את כל העזרה הקשורה לרפואה ושילמו פרוטות. 5 גרוש. ולכביסה שילמו 3 גרוש.

אריה: מי היה מטפל בהם?

שושנה: הרופאים שלנו.

אריה: מאיפה באו שלושת הרופאים?

שושנה: הם באו מרוסיה. לא הבינו מילה בערבית. אני הייתי המתרגמת שלהם.

אריה: איך הם הגיעו לחברון?

שושנה: דרך 'הדסה'

אריה: אם אדם היה מאוד חולה והיה צריך אישפוז - מה עשו איתו?

שושנה: היו שולחים אותו לירושלים. אני נסעתי מס' פעמים עם אלעזר לירושלים.

עדות 2. שרה שמיר: מבית שניאורסון של חב"ד. בעלת זכרון בלתי רגיל. התבססנו הרבה בהכנת המפה על עדותן של שתי נשים אלה, יחד עם שלמה בן שלום ממגדל עוז.

אריה: מתי הגיעה המשפחה שלך לחברון?

שרה: בשנת 1840

אריה: את ילידת חברון?

שרה: לא. אני ילידת טבריה. הביאו אותי לחברון כשהייתי בת שנה וחצי. אבל כל המשפחה שלי נולדה בחברון. אחים ואחיות, אבא ואמא שלי.

אריה:מה היה שם משפחתך הקודם?

שרה: שניאורסון

אריה: אנחנו מגיעים לישיבת סלבודקה בחברון. כחברונים ותיקים, שמחתם ששיבת סלבודקה הגיעה לחברון?

שרה: בטח. כי באו עוד יהודים. לפני מלחמת העולם הראשונה היו כ- 2,000 יהודים בחברון ואח"כ היו רק 600.

אריה: את זוכרת את משפחת חיימוב?

שרה: כן היא היתה אשה נחמדה מאוד. היו לה 3 בנים. 2 נהרגו.

אריה: מיישיבת סלבודקה ברחוב מצד שמאל היה בית גדול בית חירוואדי. מה את יכולה לספר

לנו על הבית? מי גר שם?

שרה: למטה גרו בעלי הבתים, ולמעלה אני גרתי. היום יש שם קומה שלישית. אני גרתי שם 2.5 שנים. התחתנתי וניכנסתי לשם.

אריה: מתקדמים לבית של חיים אליעזר גנץ. הוא היה מהמשפחה שלכם.

שרה: הוא היה אדם נשוי, היו לו שני בנים. את הגדול הרגו. השני עובד בבנק לאומי בתל אביב שלוימל'ה.

אריה: ליד הבית שלך היה בית ספר לבנות. אלו בנות למדו שם?

שרה: של חברון.

אריה: איזה גילאים?

שרה: גילאים שונים. היו בסך הכל 2 כיתות. וזה היה ליד הבית של סלונוביץ.

אריה: מי היו המורים? מורים או מורות?

שרה: היו מורים: פודולסקי ואייזמן.

אריה: מה למדו הבנות?

שרה: עברית, חשבון.

אריה: האם שלחו ברצון את הבנות:

שרה: כן, ברצון רב. בזמן שאני הייתי קטנה, לא שלחו את הבנות ללמוד. אבל אח"כ הלכתי ללמוד.

אריה: היה לכם מלון?

שרה: כן. המלון נמצא בפינה של הרחובות ירושלים וחברון, עולים מדרך באר שבע.

אריה: המלון, ממתים קיים?

שרה: בזמן שהטורקים והגרמנים ברחו, אנחנו ניכנסנו. היו בבית 4 חדרים למטה וסלון גדול. למעלה היו עוד 4 חדרים וסלון ובסוף עוד חדר קטן וגג.

אריה: מי היה עובד במלון?

שרה: אני התחלתי לעבוד בגיל צעיר מאוד עם אמא ואבא שלי. היה הרבה עבודה בסוף הקיץ, פחות בחורף.

אריה: מה היו שמות העובדים? אילו אורחים הגיעו?

שרה: מש' בשביץ, אוסישקין, ויצמן, קלמנטין, הכהן, סוקולוב. כולם היו מתאכסנים אצלנו. 'אחד העם' היה גם אצלנו איזה 6 שבועות וגם הרב קוק היה פעמיים אצלנו.

אריה: מגיעים לבית של הרב אברהם פרנקו חכם פרנקו.

שרה: הוא היה גר בבית של ערבים - מש' אבוזינו, שיש להם דבש דבורים.

אריה: האם הרב פרנקו היה גר בחברון?

שרה: היתה לו משפחה שגרה שם. היתה לו אשה, ובנים. בן אחד רופא ובן שני עובד בבנק ובת יחידה בשם סרינה. הוא ניצל והשאיר 600 לירות אצל אבוזינו ואח"כ אבוזינו החזיר לו את זה.

אריה: אח"כ הוא כיהן כרב?

שרה: לא יודעת. נראה לי רב ראשי. בנוסף לחכם פרנקו, היתה שם גם רופאת שיניים בשם לובה (אלקנה). היא נשארה בחברון.

אריה: היו לה יחסים טובים עם הערבים? מאיפה היא הגיעה לחברון?

שרה: היא הגיעה מרוסיה.

פעולת יחידה 101 'כפפות משי' בחברון ריאיון עם "טרזן" (עוזיאל בן דוד)

תמלול וריאיון: שרה מוריה ברוור

איני אגדה; יש אחרים הזכאים לקבל תואר כזה, לא אני.

קודם כול עלינו להבין למה בכלל הוקמה יחידת 101. אחרי מלחמת העצמאות, עם כל קליטת העלייה והעברת תקציבי הביטחון, צה"ל לא היה במיטבו אלא תפקד, בלשון המעטה - כצבא שאינו מסוגל לעשות דבר. פעולות לא התבצעו, הלוחמים נסוגו כי: "שומר כפרי ירה באוויר", וזאת עילה שדי בה כדי לחזור ולדווח שנפתחה אש יעילה. לפי הנוהל, אם נפתחה אש יעילה - בורחים. גדוד הצנחנים 890 יצא לבצע כמה פעולות, אך שום פעולה לא התבצעה כי החיילים פשוט נסוגו.

בשלב ההוא הבינו ראשי הצבא כי יש צורך להקים יחידה שכל ייעודה יהיה פעולות תגובה. לא מדובר בגדוד ולא בחטיבה אלא בסך הכול ב-50 איש, שכל מטרתם היא פעולות גמול. גמול ולא תגמול - כי משמעות המילה "תגמול" היא גמילות חסדים... אנחנו עסקנו בגמול; גמלנו על רצח יהודים.

בשנת 1953 הצבא לא היה צה"ל של היום שהכול בו מתואם במערכות ממוחשבות - שידועים בדיוק את מי מגייסים, איך ולאן. היו ביחידה חיילים בני קיבוץ כעין חרוד, נווה איתן ומזרע, ובני מושבים. היינו חבורת אנשים שלא היה ביניהם מכנה משותף מבחינת רמת האימון, כלומר אם מישו הגיע מחיל האוויר המשמעות הייתה שלא עבר קורס מ"כים. אבל האדם שליכד את כולנו סביבו היה המפקד. אפשר להניע את כדור הארץ כאשר יש לך מנהיג - ואני מדבר על אריק שרון כאיש צבא, לא כאיש פוליטיקה.

אמנם בן גוריון קיבל עוד קודם לכן את ההצעה להקים יחידה מיוחדת, וכבר שנתיים לפני הקמת יחידת 101 הוקמה יחידה שנקראה סיירת 30, אבל חבריה לא קיבלו הכוונה מקצועית וליווי. בן גוריון פנה לדיין וביקש ממנו להקים יחידה, אך דיין סירב כיוון שהניסיון של סיירת 30 לא היה מוצלח. מפקד חטיבת ירושלים, אל"מ מישאל שחם, הוא שפנה לבן גוריון באישור דיין והמליץ על אריק שרון.

להצטרף, יש מי שיקשר, יש חיל רפואה. אז לא היה שום דבר - לא רופא ולא חובש, הייתה תחבולת אישית בחגור, סכין קומנדו, טומיגן, מחסניות ורימוני יד, ועם זה יצאנו.

מה בעצם רצה משה דיין להשיג? הוא רצה שהיחידה הקטנה הזו תראה לכלל צה"ל שאפשר לבצע פעולות! יש ליחידה הזו הילה ויפוי שיש הילה, אבל השגנו הישג עיקרי אחד: הראינו לצה"ל שאפשר לחצות גבול, לבצע את המשימה ולחזור.

בשנת 1980 שאל אותי כתב של "במחנה" שבא לראיין את 11 הנח"לאים יוצאי 101: "אתה יכול להסביר לי מהי דבקות במשימה?". אמרתי לו: "אם חזרת ולא ביצעת את המשימה, ובצד אחד עומד אריק שרון ובצד אחר הירדנים, לך לירדנים - אצלם הרבה יותר בטוח". גם אנחנו הבנו שאם פעם אחת לא ביצעת ויש לך נימוקים - ייסלח לך, אבל אם אריק שולח אותך ערב אחר כך לבצע פעולה באותו המקום, וחזרת ולא ביצעת - קח את החפצים שלך, ולך לחפש יחידה אחרת.

הימים ההם, שבהם אנחנו, 35 לוחמים, נחשבנו לכוח המבצעי של צה"ל... זה היה אבסורדי. והייתה חטיבת גולני, וחטיבת גבעתי וחטיבת הנח"ל - חומר אנושי אדיר אך מבוזבז. לא ייאמן, אבל 35 החיילים האלה למדו איך להילחם, וזו הייתה המטרה של דיין. והנה אחרי חמישה חודשי פעילות עצמאית הגיע דיין - כמפקד בעל ראיית-על, הרמטכ"ל - למסקנה נכונה מאוד שהרגיזה אותנו בזמנו, והחליט "להלביש" את היחידה על גדוד 890 - שהיה גדוד מאורגן להפליא (שם לימדו אותי איך מצחצחים נעליים, אבל שום תרומה לא הייתה לגדוד אז ליכולת הלחימה של צה"ל). משה דיין ומאיר עמית באו אלינו לסטף ואמרו לנו שאנחנו מתחברים לגדוד 890. קם סמל מאיר הר ציון, ומולו יושב כאמור רב-אלוף, ואומר: "בשום אופן!" דיין היה מספיק אבהי כדי להבין את האמירה הזאת, והסביר לנו מדוע זה חשוב. דבר שאני זוכר שאמרנו לו: "אנחנו נחבש כומתות אדומות? זה לא מכובד!" - אנחנו אלה שמבצעים, והחבר'ה האלה מצוחצחים.

נשאלתי על דמויות שהשאירו עליי חותם - מאיר הר ציון. הר ציון היה צנוע מאוד, ועל כל מה שאמרו עליו, אמר: "קצצו בחצי - הרוב הגזמות". שום דבר לא מוגזם! הלכתי אחריו בלילות וראיתי את היכולות של האיש הזה. אנחנו לא הבנו איך הוא עושה את זה, ואמרנו: נבדוק אם יש בנעליים שלו איזה מכשור טכני. איך הוא מנווט כפי שהוא מנווט ומגיע בדיוק ליעד אחרי כל כך הרבה קילומטרים של מסע?

היכולות שלו כמפקד, הסמכות שהקריין, ההליכה שלו בלילה, ההליכה של אנשים אחריו, הוא קלט שיש מישהו בסביבה לפני שאחרים הבינו את זה. וכשמאיר עוצר אתה אפילו לא שואל אותו: "רגע, מה קרה?". הוא חש את הלילה, הוא חש את השטח. הוא היה ממוקד מאוד, אתו לא דיברנו על נשים ועל יין - ממוקד משימה, ממוקד מטרה. ולכן הוא היה יד ימינו של אריק, ואריק התייעץ עמו בכל דבר.

מדינת ישראל נראתה בשנות ה-50 כמו בספר שופטים: "אין מלך בישראל", אין שופט, ונוזעק אל ה'. "אריק שרון הגיע מגובש מאוד באישיותו, ידע מה הוא רצה מהיחידה החדשה ואיך הוא רוצה להשיג את מטרותיו. הוא כינס אותנו והסביר את הדברים כפי שראה אותם: לא חוזרים בלי לבצע, ולא יתקבלו סיפורי "לילה" ו"חושך" ו"אולי יש מארב של ערבים בדרך" ו"אולי ניתקל" ו"לא נעים להסתובב באזור אמציה ובית גוברין" - אזור שקראנו לו "טקסס" כיוון שהיה מאוד לא בטוח. ובמדינת ישראל - חדלו פרזון בישראל, מקסטינה נסעו בשיירות לבאר שבע. על כל פנים, אריק אסף את החיילים, ולדרגה שהייתה לכל אחד על הכתפיים לא הייתה שום משמעות. קצינים בדרגות סגן לא בהכרח התקבלו להיות מפקדי חוליה, וסמל ששמו מאיר הר ציון התמנה לפקד על כולם במשימות הניווט והלחימה המורכבות, גם בהמשך בגדוד 890, ולא שינה שהגיעו סרנים - מוטה ורפול ודני מט. כולם ידעו שגם אם אתה סגן, אבל מי שיכול להוביל חוליה טוב ממך ולנווט טוב ממך הוא רב-טוראי או סמל - הוא שיקבל את הפיקוד.

כמו כן, צה"ל של 1953 היה צבא בלי ציוד קשר. אמנם היה מכשיר שמשקלו עשרה קילו, אבל בלתי אפשרי לסחוב מכשיר כה כבד כשהחוליה מונה חמישה אנשים וחודרת 20 ק"מ מעבר לגבול. כיוון שממילא טווח הקליטה של המכשיר היה חמישה ק"מ, לא היה טעם לשאתו. במילים אחרות, אריק כמפקד קיבל עליו אחריות עצומה, ואעז לומר שהיום אף אחד לא יקבל אחריות כזו, אולי אפילו בצדק. ההשפעה עלינו, לוחמים צעירים בני 19, ההשראה הזו שאריק נתן - היה לה כוח אדיר! על החרדות שתקפו כשצעדנו בלילה כל אחד היה צריך לדעת להתגבר, זה עניין של זמן ושל ניסיון. לומדים להתגבר על הפחד. אבל התחושה הייתה שנבצע את המשימה לא רק בגלל ההוראה שלו - שלא חוזרים בלי לבצע - כי הוא החדיר בנו שאין תירוצים. כל מפקד שיודע מה הוא רוצה, שהוא החלטי ומעביר את זה לפקודים שלו, יכול להפעיל חבורת אנשים ולהפיק מהם המון.

ניסיתי לחשוב למה אריק קבע שבחוליות יהיו חמישה חיילים ולא שמונה, למשל. בחוליה של שמונה אנשים אם מישהו נפגע אפשר לסחוב אותו, בחמישה פחות. ואם שניים מתוך חמישה ייפגעו - מה עושים? אבל חדירה לכפרים ערביים בקבוצה של שמונה היא בעייתית, ואנחנו הסתובבנו בתוך הכפרים המיושבים.

תנאים נוספים שפעלנו בהם: יצאנו בבגדים אזרחיים, אתא-חאקי ובלי דסקיות זיהוי, ועם נשק לא צה"לי - טומיגן, כך שאם היינו נתפסים, אמנת ז'נבה לא הייתה חלה עלינו כיוון שהירדנים והמצרים היו יכולים לומר שתפסו מרגלים, ומרגלים אינם זכאים לתנאי אמנת ז'נבה. אבל היינו צעירים ולא הבנו בכלל מהי אמנת ז'נבה - מבחינתנו יצאנו לבצע משימה.

היום הפעולות מורכבות יותר, אבל הרמטכ"ל יושב במקומו, מטוסי חיל האוויר מוכנים

למעשה השתתפת במבצע "שלח", שיצא לפעולה בתקומיא. ובכל זאת בכתבים של מאיר הר ציון ובכתבים נוספים מודגש כי יש חשש בנוגע לחדירה לחברון. מדובר בימים שבהם סיפורי הזוועה של תרפ"ט עוד הלמו בתודעה כ"עיר הפוגרומים האכזריים" - מה היו תחושותייך באשר לפעולה?

תשובה: כדי שתבינו את תחושותיי אחזור רגע למלחמת העצמאות. כשהייתי בן 12 התנדבתי להיות רץ-קשר בפלוגת הנוער של האצ"ל בירושלים קצת לפני המצור ובמהלך המצור. במשך חצי שנה התאמנתי באקדחים, בחומרי חבלה, בבקבוקי מולוטוב, ברימוני יד... כך עד שמלאו לי 12 וחצי, ורצתי בין כל הפגזים לבצר בתים. התחושות שלי מאז ועד היום הן שהערבים היו, עודם ויהיו אויב ל-1,000 השנים הבאות, כך שרתיעה לא הייתה לי. לא נרתעתי מהשם "חברון", ולא נרתעתי ממגע עם האוכלוסייה הזו בכפרים ומחוץ בכפרים.

בלילה ההוא אריק הקים את ה"מטה" שלו מול נתיב הל"ה; זה היה ליל ירח בהיר וחורפי שכמוהו רואים לעתים רחוקות - ראינו למרחק של 200 מטרים בלי משקפת - וזה היה לרוועץ. מאיר יצא לפעולת "חברון", הנחשבת לאחת הפעולות הנועזות ביותר. ההוראה הייתה להגיע מנתיב הל"ה לפרבר של חברון. לקחתי שרוך ומדדתי במפה קו אווירי למקום הפעולה - 21 ק"מ! והחוליה לא הלכה בקו ישר... היו בה ארבעה חברים, לא חמישה; כפי שציינתי קודם לא היה קשר, וההוראה לחוליה ולמאיר העומד בראשה הייתה: "אם אתם לא מבצעים עד חצות - חזרו". כשהם הגיעו למעלה ההר הסתבר להם שירד שם שלג, ומאחר שנתיב הל"ה שוכן בעמק האלה ראינו סביבנו המון בוץ, אבל לא ידענו שעל ההר ממתין להם שלג. שני דברים שינו את תחושת הביטחון כשהם הגיעו להר: נעליים עם סוליות גומי מחליקות בשלג, והלובן העז של השלג עלול לחשוף אותם לאויב. בחצות ערך מאיר "דיון קיבוצי" - וברוב קולות החוליה המשיכה ללכת למרות התנאים ולמרות ההוראה.

כשהגיעו ליעד בחברון ראו בית מואר שישבו בו שלושה גברים, ומתוכם היה עליהם לחסל אחד. גם האנשים בבית ראו את חברי החוליה בגלל השלג... החיילים ניסו לפרוץ את דלת הבית, שהייתה דלת מברזל, ושמנו עליה מטען נפץ של רבע קילו. הדלת נפרצה רק אחרי שהניחו עוד מטען כזה, והחיילים נכנסו פנימה ופגעו במטרה. החלה מהומת אלוהים, צעקות... אנשי חברון שמעו כמובן את הצעקות ואת היריות, התחילו להתקרב לבית וחסמו את הסמטאות. ילד קטן בחדר סמוך בכה, קצ'ה ניגש להרגיע את התינוק וחברי החוליה הבינו שהם צריכים להסתלק ומהר.

הם התחילו לרוץ, אבל ערבים חמושים המתו להם בכל סמטה, אז הם רצו דרך חצרות הבתים. פתאום שמו לב שאיתן, הרביעי בחבורה, איננו - והם צריכים לחזור ולחלץ אותו. כששמעו פיצוץ של רימון יד - ומאחר שידעו שלעבריי חברון אין רימונים - חזרו לפי כיוון הרעש, ומצאו

כשמאיר יצא חוצץ נגד אריק בזמן ההינתקות, קצ'ה, שגדל אתו ברשפון וחברותם הייתה ארוכה ועמוקה (יש תמונה שלהם יושבים על סיר לילה, שני ילדים בני שלוש) אמר לו: "מאיר, אלמלא אריק איש לא היה יודע, לא היית מתגלה, איש לא היה יודע על קיומך, על הכישורים שלך. היית משתחרר כסמל בנח"ל חוזר אולי לעין חרוד, לא היה מיתוס הר ציון". אלמלא אריק שהקים את היחידה הזו, את כל המערכת הזו, את רפול, את מוטה, איש לא היה יודע על קיומם, הם לא היו מגיעים להיות רמטכ"לים ולא אלופים. אריק - לטוב ולמוטב. עם כל השיגעונות, זה האיש ששינה את צה"ל.

שאלה: אחרי סקירת הרקע להקמת היחידה וקצת על ההווי, איך הגעת ליחידת 101?

תשובה: הייתי בבית הספר למ"כים בנח"ל (שום דבר שאפשר להתגאות בו), וכאשר הוקמה היחידה הגיע לשם הר ציון לחפש מתנדבים. הוא פגש את קצ'ה, שהיה חבר בקורס במחזור אחר, ואמר לו: "מקימים יחידה מיוחדת ומחפשים מתנדבים". קצ'ה בא אליי ובצהרי היום לחש לי כי מחפשים מתנדבים ליחידה סודית. מצאתי חתיכת עיתון, וכתבתי עליה התחייבות: "אני, רב-טוראי זה וזה וזה... מספר אישי כך וכך, מתנדב לכל מה שיטילו עליי". נאיבי יותר מזה - אין! ההתחייבות נמסרה להר ציון, וכיוון שהבנתי שבעוד שעתיים פחות או יותר אני יוצא מהבסיס, פרצתי חור בגדר בלי שאף אחד ידע והתכוננתי לעזוב אותו אם לא אקבל העברה רשמית.

פתאום הודיע לי מפקד ביה"ס למ"כים שאני יוצא להדרכה, וכיוון שידעתי שההסכם עם אריק הוא שהוא לא יכול להוציא אנשים באמצע הדרכה, הבנתי שבזוה גמרתי עם ה-101. רצתי לירושלים, מצאתי את אריק בלבוש אזרחי נכנס לקולנוע אדיסון עם אשתו הראשונה ומגיש כרטיסייה למבקר, ואני, רב-טוראי מיוזע, כמעט שמתי לו יד על הכתף ואמרתי לו: "אני חייב לדבר אתך", אריק שאל: "מי אתה?", אמרתי: "זה לא משנה, אני חייב לדבר אתך". הוא אמר לי לבוא למחרת בבוקר לסטף. הגעתי, ומצאתי שם את קצ'ה, את הר ציון - ואת וועדת הקבלה. אריק שאל: "מתי אתה יכול להצטרף?" אמרתי לו: "כבר הלילה! תן לי אישור ואני יוצא עם חפצים אישיים".

קיבלתי אישור, חזרתי לבסיס, לקחתי את הקיטבג, העפתי אותו דרך הפרצה בגדר ויצאתי אחריו, ובחצות הגעתי לסטף. ב-6:00 העירו אותי, אמרו לי: "יוצאים". שאלתי: "לאן?" - "פה לא שואלים שאלות, לך, תחתום על נשק, אתה בחוליה של אריק שליין". הגעתי בחצות, הכרתי רק את קצ'ה - וביום שישי בלילה יצאנו לבצע משימה. לא הכרתי את אנשי החוליה, אבל אצל אריק זה לא היה חשוב, התאמנו בין הפעולות.

שאלה: ב-21 בדצמבר 1953 יצאו שתי חוליות לפעולות גמול - מבצע "כפפות משי" ומבצע "שלח". כיוון שאריק קיבל "יד חופשית" בהר חברון, נקבעו שתייהן למרחב חברון. אתה

תשובה: יום אחד קרא לי דני מט, שהיה מסייר בשטחים, ושאל אותי מה דעתי להיות מושל חברון. הייתה בעיה עם מושל חברון של אז; כנראה היה קצת חלש. אמרתי לו: "אני אגיד לך איך אני אהיה מושל חברון, תחליט אם מתאים לך. אני מסתובב עם מקל, וכל מי שמזיז לא נכון את הדברים - חוטף! ואני מדווח לאחר מעשה". הוא אמר: "אוקי, אוקי, לא צריך". הפסדתם.

שאלה: יש לך מילות סיכום לתקופה הזאת?

תשובה: כמו שאמרתי, תקופת פעולות הגמול בשנים 1954-1956 היא התקופה שבנתה את צה"ל, שהפכה אותו לצבא עם רוח התקפית וחבורה יוצאת מן הכלל. ואני מנסה לדמיין מה היה אלמלא זה קרה, ומעדיף שלא לדמיין.

את איתן. הוא היה זקוק לסטירת התאוששות עקב המתח הרב, וכולם רצו לכיוון עמק האלה, כאשר החברונים מנסים לסגור עליהם. ההוראה הייתה שלא לפגוע באזרחים. הם יכלו אמנם לירות ולהסביר: "לא הייתה ברירה", אבל הם לא עשו את זה. ארבעה אנשים בלי קשר ובלי סיוע, עם נחישות מדהימה, ביצעו את הפעולה וחזרו. הם הלכו בלילה ההוא כ-46 ק"מ, ומהם 10 ק"מ בשלג במעלה ההר ו-10 ק"מ בדרך חזרה.

קצ'ה סיפר לי שכאשר מוטה גור היה רמטכ"ל, הוא סיפר לו שעבר על הרבה מאוד פעולות של כל מיני יחידות, אבל הפעולה הזו היא גולת הכותרת בתנאים ובאמצעים שבוצעה בהם.

בלילה ההוא החוליה של מאיר הלכה לכיוון חברון, והחוליה שאני הייתי חבר בה יצאה דרומה, לכיוון ח'רבת דוכאס בתרקומיא, ששם היה מחנה של הלגיון הירדני.

היינו שישה אנשים שיצאו לתקוף מחנה של הלגיון. שישה ולא חמישה כי אריק הוסיף ליחידה מפקד, את יוס'ה רגב מנהלל, שהיה סגן מפקד החוליה, ואריק שליין עליו השלום היה מפקד החוליה. העמסנו עלינו ציוד - כל אחד העמיס על עצמו שישה רימוני יד, לא פחות, הרבה מחסניות ותחמושת רוברית, ויצאנו לדרך די מהר מעמק האלה לתוך הערוץ שמוביל דרומה, לתרקומיא. כששמענו פתאום כלב נובח הבנו שהייתה שם חוליית מארב. היא אמנם לא ניצבה שם בגללנו אלא כחלק ממערך האבטחה, ואנחנו עקפנו אותה והמשכנו ללכת. כאמור, הלילה היה ליל ירח מלא ובגלל הבוץ הרב הלכנו על דרך עפר כבושה. כעבור כארבעה ק"מ, כאשר 15 מטרים ממזרח לנו כפר עם בתים מיושבים, גילה אותנו פתאום שבט של בדואים שגרו במערות ממערב לדרך. כל השבט התקרב אלינו, ואנחנו עמדנו מתחת לטרסה קטנה, בגובה 80 ס"מ, והשבט עמד מעלינו. אם כל אחד רק מרים אבן וזורק... אנחנו כבר לחצנו לחיצה ראשונה על ההדק, אבל ההוראה של אריק הייתה לפגוע במחנה הלגיון ולא לפגוע באזרחים, ואם היינו יורים האו"ם היה חוגג.

יוס'ה קם ואמר בעברית בקול רם: "לא לירות", ולא ירינו. לקחנו בחשבון שאת יסוד ההפתעה איבדנו ושעלינו לחזור לבסיס; רק אחר כך חשבתי שאילו היינו מגיעים בלי ההיתקלות למחנה הלגיון ומבצעים את המשימה, היינו צריכים לחזור באותה הדרך, והיינו חוטפים. הלגיון תרגל את ההגנה בכפרים כיוון שהיו שם גדרות, תעלות ורקטות, וכשחזרנו התברר שהבדואים חזרו למערות ושלחו חמושים, וכשהם ראו אותנו - פתחו באש. הייתי האחרון בחוליה, ו-15 מטרים מאחוריי רץ כפרי אוהז ברובה, והכדורים שירה נתקעו בבוץ. יכולתי לעצום עיניים, לירות צרור לאחר - והייתי פוגע בו, אבל עדיין - הוא אורח. הוא לא יודע שהוא חי בגלל הוראה של אריק שלא לפגוע באזרחים. לא ביצענו את המשימה, אבל אריק לא בא בטענות אלא שמע את הדברים. הניסיון נצבר, המסקנות הוסקו והליגיונרים יצאו בחיים...

שאלה: אם בחברון עסקינן, ציפור קטנה לחשה לי שניתנה לך ההזדמנות להיות "מושל חברון" - האומנם?

